

MAGYAR VÁROSTÖRTÉNETI ATLASZ 4.
HUNGARIAN ATLAS OF HISTORIC TOWNS NO. 4

BUDA

I. kötet, 1686-ig / Part I. to 1686

Írta és összeállította: Végh András
By András Végh

Budapest, 2015

Tartalomjegyzék

Előszó	4
Buda a középkori Magyar Királyságban és az Oszmán Birodalomban (1241–1541–1686) – Várostörténeti vázlat	5
1. Bevezetés	5
2. Földrajzi fekvés és természeti környezet	6
3. Antik előzmények, középkori városkezdemények	9
4. Az új Buda város alapítása	12
4.1 Városfejlődés az ország központi területén	12
4.2 Castrum Budense	12
4.3 A helyrajz és a helynevek változásai	12
4.4 Az alapítás folyamatának nyomai a Várnegyed alaprajzán	13
4.5 A Váralja benépesítése	15
4.6 A város alapítása a történeti forrásokban	16
4.7 Hetivásár és éves vásár	16
4.8 Lakosság, nemzetiségek	17
5. Városfejlődés az Anjou uralkodók alatt a 14. században	18
6. Társadalmi és helyrajzi változások a 15. században	19
7. Sorsfordulás, erődváros az Oszmán Birodalom határán	24
Történeti topográfiai adattár	34
1. Név	34
2. Jogállás	34
3. Birtokviszonyok	35
4. Határok	35
5. Közigazgatási besorolás	35
6. Közigazgatási beosztás	35
7. Néesség	36
8. Utcák	37
9. Istentiszteleti helyek	40
10. Temetők	43
11. Szobrok, köztéri emlékek	44
12. Erődítések	44
13. Igazgatási épületek	47
14. Kereskedelem	47
15. Középkori kézművesség	48
16. Szolgáltatások	49
17. Egészségügy	49
18. Oktatás	50
19. Különleges jogállású épületek	50
20. Közművek, vízvezetékek, kutak	51
21. Közlekedés	52
22. Természeti képződmények	52
23. Mezőgazdaság	53
24. Bányák	55
25. Halastavak, halászhelyek	55
26. Malmok	55
Bibliográfia	56
Térképtáblák	
A. Általános térképek	
A.1 Az 1873-as kataszteri felmérés alapján szerkesztett térkép, 1:2500	
A.2 Buda és környéke az első és a második katonai felmérésen, 1:50000	
A.3 Buda topográfiai fejlődése	
A.4 Buda város topográfiai térképe, 2005, 1:10000	
A.5 Buda város központja légi felvételen, 2005, 1:10000	
B. Tematikus térképek	
B.1.1 Nemzetiségi megoszlás a Várnegyedben, 14. század–15. század eleje	
B.1.2 Nemzetiségi megoszlás a Várnegyedben, 15. század vége–16. század eleje	
B.1.3 A bírók és esküdtek háztulajdonai a Várnegyedben, 13–14. század	
B.1.4 Püspökségek és székeskáptalanok háztulajdonai a Várnegyedben	
B.2.1 Bárók háztulajdonai a Várnegyedben, 1241–1410	
B.2.2 Bárók háztulajdonai a Várnegyedben, 1500–1526	
B.2.3 A királyi palota előtere, 13–14. század	
B.2.4 A királyi palota előtere, 16. század eleje	
C. Térképek és látképek reprodukciói	
C.1 Buda látképe kelet felől Hartmann Schedel Világkrónikájában, 1493	
C.2 Johann Siebmacher, Buda látképei nyugat és kelet felől, 1598, vagy 1601	
C.3.1 Erhard Schön, Buda ostroma (részlet), látkép nyugat felől, 1541	
C.3.2 Virgil Solis, Pest ostroma Buda látképével kelet felől, 1542	
C.3.3 Ismeretlen művész, Császári követ fogadása Budán, látkép kelet felől, 1600 körül	
C.4 Joseph Hauy, A budai vár térképe a telkek homlokzati méreteivel, 1687	
C.5 Buda és Pest térképei (Nicolas Marcel de La Vigne és H. Bredekow), 1686	
C.6 Ludwig Nicolaus von Hallart és Michael Wening látképsorozata a négy égtáj felől, 1684	

Table of Contents

Preface	4
Buda in the medieval Kingdom of Hungary and in the Ottoman Empire (1241–1541–1686) – A brief urban history	5
1 Introduction	5
2 Geography and environment	6
3 Ancient origins and medieval beginnings	7
4 The new town of Buda	11
4.1 Urban development in the centre of the kingdom	11
4.2 Castrum Budense	12
4.3 Changes in layout and place names	14
4.4 Clues to the foundation of Buda on the Castle District ground plan ...	14
4.5 Settlement in the suburbium	16
4.6 Sources on the foundation of Buda	16
4.7 Weekly market and annual fair	17
4.8 Population and ethnic groups	17
5 Development of Buda under the Angevin dynasty in the fourteenth century ..	17
6 Social and topographical changes in the fifteenth century	19
7 Reversal of fortune: fortress city on the border of the Ottoman Empire ...	24
Historical-topographical Gazetteer	34
1 Name	34
2 Legal status	34
3 Proprietorial status	35
4 Municipal boundaries	35
5 Administrative location	35
6 Administrative divisions	35
7 Population	36
8 Streets	37
9 Places of worship	40
10 Cemeteries	43
11 Statues, public memorials	44
12 Defence	45
13 Administration	47
14 Trades and commerce	47
15 Medieval crafts	48
16 Services	49
17 Health	49
18 Education	50
19 Residential buildings of special status	50
20 Public utilities, water pumps, wells	51
21 Traffic	52
22 Natural features	52
23 Agriculture	53
24 Mines	55
25 Fishponds and fisheries	55
26 Mills	55
Bibliography	56
Plates (maps and views)	
A General maps	
A.1 Base map drawn after the cadastral map of 1873, 1:2500	
A.2 Buda and its surroundings on the First and Second Military Surveys, 1:50000	
A.3 Topographical development of Buda	
A.4 Topographical map of Buda, 2005, 1:10000	
A.5 Aerial photograph of the centre of Buda, 2005, 1:10000	
B Plates of thematic maps	
B.1.1 Ethnic distribution in the Castle District, 14th century–early 15th century	
B.1.2 Ethnic distribution in the Castle District, late 15th century–early 16th century	
B.1.3 Properties owned by judges and councillors in the Castle District, 13th–14th centuries	
B.1.4 Properties owned by bishoprics and cathedral chapters in the Castle District	
B.2.1 Properties of magnates in the Castle District, 1241–1410	
B.2.2 Properties of magnates in the Castle District, 1500–1526	
B.2.3 The foreground of the Royal Palace, 13th–14th centuries	
B.2.4 The foreground of the Royal Palace, early 16th century	
C Reproductions of maps and views	
C.1 View of Buda from west in the World Chronicle of Hartmann Schedel, 1493	
C.2 Johann Siebmacher, Views of Buda from west and east, 1598, or 1601	
C.3.1 Erhard Schön, The siege of Buda (detail), view from west, 1541	
C.3.2 Virgil Solis, The siege of Pest with the view of Buda from east, 1542	
C.3.3 Unknown master, Reception of the imperial envoy in Buda, view from east, about 1600	
C.4 Joseph Hauy, Map of Buda Castle with the size of the lots on their façades, 1687	
C.5 Maps of Buda and Pest (Nicolas Marcel de La Vigne and H. Bredekow), 1686	
C.6 Ludwig Nicolaus von Hallart and Michael Wening, Series of views of Buda, 1684	

Előszó

A városok már mintegy 8000 éve szolgálnak az emberek életének keretében. Manapság a Föld lakosságának több mint a fele városias térségekben él, és ez nagy hatással van az életmódra és a közgondolkodásra is. A városok mindig is a technológiai, intézményi és szellemi megújulás központjai voltak, amelyek a társadalom, sőt az egész emberiség fejlődését felgyorsították.

Városok mindenütt vannak a világon, de a városok topográfiai jellemzői, az utcák, folyók és csatornák alaprajza, a középületek és védművek helye és a város általános elhelyezkedése az öt körülvevő földrajzi környezetben mindenütt más és más. Ezért a várostörténetben összehasonlító szemléletre van szükség. Ezt elősegítendő, a Nemzetközi Várostörténeti Bizottság (Commission Internationale pour l'Historie des Villes), amely már alapításától, 1955-től szorgalmazta tagországaiban történeti városatlaszok kiadását, 1968-ban irányelveket állított össze az atlaszokhoz tartozó főbb térképek méretarányát és tartalmát illetően. Napjainkig több mint 520 atlasz jelent meg a Bizottság irányelveinek megfelelően.

Szívből gratulálok a magyar kutatóknak, akik biztosítják országuk részvételét az Európai Várostörténeti Atlaszok nemzetközi kiadványsorozatában.

Luxembourg, 2015. november

Michel Pauly

*a Nemzetközi Várostörténeti Bizottság elnöke,
a Luxembourg Egyetem Egyetemes Történeti Tanszékének tanára*

A Magyar Várostörténeti Atlasz sorozat 4. kötete Buda városát mutatja be a középkorban és a török korban az 1686-os esztendőig, amikor az egyesült keresztény csapatok visszafoglalták a várost az Oszmán Birodalomtól. Az atlasz előzménye doktori dolgozatomból volt, amely 2006-ban és 2008-ban jelent meg két kötetben Buda város középkori helyrajza címmel. Erre a munkára alapozva dolgoztam ki jelen kötetet a magyar várostörténeti atlaszok létrehozását támogató Országos Tudományos Kutatási Alap T 046866 számú kutatási terve segítségével. Bár az OTKA program Budát is magában foglaló első fázisa 2009-ben lezárult, az atlasz kiadását a szükséges anyagi háttér biztosításával csak több lépésre bontva sikerült megvalósítani. A tördelési munkákat 2014-ben készítettük el munkahelyem, a Budapesti Történeti Múzeum költségén. A nyomdai kiadásra egy évvel később a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Központi Alapok Program (KAP15-111-1.8-BTK Témaszám: B1066) és az OTKA Publikációs Pályázatok (PUB-K 117232) támogatásának elnyerése adott lehetőséget. Ezúton is szeretném megköszönni mindhárom intézménynek a bizalmat és a kötet finanszírozását.

A kéziratot 2013 végére fejeztem be, ezért néhány fontos, azóta befejezett munkát már nem dolgozhattam bele. Első sorban Spekner Enikőnek Buda fővárossá válásáról szóló monográfiáját, amely közös munkahelyünkön szinte egyszerre készült jelen kötettel. Hálás vagyok, hogy Enikővel együtt gondolkozhattunk és beszélhettük meg szakmai problémáinkat. Meg kell emlékezni a Brill kiadónál hamarosan nyomdába kerülő *Medieval Buda in Context* kötetről, amelynek tanulmányait bár ismerem, sajnos már nem idézhettem művemben. A könyv egyik szerkesztője, Szende Katalin egyben jelen sorozat szerkesztője is, aki végig kísérte a Buda atlasz létrejöttét. Köszönöm szakmai segítségét és fáradhatatlan szervezőkészségét. Sudár Balázs összefoglaló munkája a török kori dzsámikról Magyarországon sajnos szintén kéziratomból lezárása után jelent meg, de köszönöm a szerző segítségét, akivel több ízben konzultáltunk. Egy atlasz nem lehet meg térképek nélkül. Nagy Bélával, a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának munkatársával számos térképet készítettünk a Budapesti Történeti Múzeum állandó várostörténeti kiállítása számára, amelyek közül néhányat az atlaszba is felvehettünk. Köszönöm mindig gyors és pontos munkáját. Nagy segítséget nyújtott a tematikus térképek megrajzolásánál Kuczogi Zsuzsanna kolléganőm, akinek ezért hálával tartozom. Köszönet Szemerey Anna térképésznek, aki a kataszteri térkép munkáigényes átrajzolását végezte. Az illusztrációk felvételeit és kidolgozását Bakos Ágnesnek és Tihanyi Bencének köszönöm. Végül szeretnék köszönetet mondani Lengyel Jánosnak a kötet tervezőjének, Wilhelem Zsolt-nak a gondos tördelésért, Alan Campbellnek az angol fordításért, Farbak Péternek, a Budapesti Történeti Múzeum főigazgatójának az anyagi támogatásért, Jerem Erzsébetnek, az Archaeolingua Alapítvány ügyvezető igazgatójának a kiadvány gondozásáért és Türk Attila kollégámnak a pályázatírásban nyújtott segítségéért.

Budapest, 2015. november

Végh András

*Budapesti Történeti Múzeum, Középkori Osztály
Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Régészeti Tanszék*

Preface

For some 8000 years, towns have shaped human lives. Nowadays, more than half the world's population lives in urban areas greatly impacting lifeways and mentalities. The city has always been a centre of technological, institutional and spiritual change which stimulated the evolution of society, even of humankind itself.

Towns can be found everywhere in the world although the topographical aspects of towns, the layout of streets, rivers and canals, the location of public buildings and fortifications and the general setting of towns in their geographical contexts differ from one town to another. Urban history therefore requires a comparative approach. To make this possible, the International Commission for the History of Towns, having recommended since its foundation in 1955 the publication of historic town atlases in its member countries, set out a number of guidelines in 1968 concerning the scale and contents of the principal maps to be included in these atlases. To date more than 520 atlases complying with the criteria of our Commission have been published.

I am pleased to be able to congratulate the Hungarian researchers for participating in the international publication series of the European Atlases of Historic Towns.

Luxembourg, November 2015

Michel Pauly

*President of the International Commission for the History of Towns
Professor for Transnational Luxembourg History at the
University of Luxembourg*

The fourth volume of the Hungarian Atlas of Historic Towns series presents the city of Buda in the Middle Ages and the Ottoman period up to 1686, when the united troops of the Christian polities of Europe took it back from the Ottoman Empire. The atlas is based on my doctoral (PhD) dissertation on the topography of medieval Buda, published in two volumes in 2006 and 2008. This work has been revised and expanded for the current fascicle within the framework of the research project T 046866 of the Hungarian Scientific Research Fund (OTKA) aimed at the preparation of atlases of historic towns in Hungary. Although the first phase of the project including Buda was concluded in 2009, funding for the publication of the atlas could only be secured subsequently in several instalments. The layout editing was financed by my workplace, the Budapest History Museum, in 2014; the printing costs were provided a year later by the Central Funds Program of the Pázmány Péter Catholic University (KAP15-111-1.8-BTK Project no. B1066) and the Publication Fund of the OTKA (PUB-K 117232). I wish to express my gratitude to all three institutions for their trust and support.

The manuscript was finalized at the end of 2013. I was therefore unable to incorporate the results of a number of important works published after that date. First and foremost Enikő Spekner's monograph on *How did Buda become the capital of Medieval Hungary?* prepared at our common workplace, practically in parallel with the present volume. I am grateful that I could share my thoughts and discuss problems connected to our common themes with Enikő. I should also mention the volume entitled *Medieval Buda in Context*, soon to be published by the Brill Publishing House. Although I am familiar with several of the studies in that book, I was no longer able to refer to them in my work. One of the editors of the volume, Katalin Szende, is also the series editor of the Hungarian towns atlases, and has followed the creation of the Buda atlas. I am grateful for her academic support and tireless coordination of the project. Balázs Sudár's comprehensive cadastre of Ottoman mosques in Hungary was also published, unfortunately after the closing of my manuscript; however, I was able to consult with the author several times and am thankful for his help. An atlas cannot be developed without maps. Several maps were prepared together with Béla Nagy, staff member of the Research Centre for the Humanities of the Hungarian Academy of Sciences for the permanent exhibition on the history of Buda in the Budapest History Museum. A number of these maps were adapted for the present atlas too. I am grateful for his work which was always prompt and precise. The thematic maps could not have been prepared without the cooperation of my colleague, Zsuzsanna Kuczogi, to whom I wish to express my gratitude. Thanks are also due to the cartographer Anna Szemerey, who carried out the work-intensive redrawing of the cadastral map. The photos have been taken and prepared for publication by Ágnes Bakos and Bence Tihanyi. Their work is much appreciated. Finally, I wish to express sincere thanks to János Lengyel for the design and typography of the volume, to Zsolt Wilhelem for the careful typesetting, to Alan Campbell for the English translation, to Péter Farbak, the General Director of the Budapest History Museum for providing financial support to Erzsébet Jerem, Managing Director of the Archaeolingua Foundation, for coordinating the publication project, and to Attila Türk, my colleague for his support with the funding applications.

Budapest, November 2015

András Végh

*Budapest History Museum, Medieval Department
Pázmány Péter Catholic University, Department of Archaeology*

Buda a középkori Magyar Királyságban és az Oszmán Birodalomban (1241–1541–1686)

Várostartörténeti vázlat

1. Bevezetés

Budapest az egykori Magyar Királyság és a mai Magyarország fővárosa 1873-ban jött létre a korábban független igazgatású Buda, Pest és Óbuda városok egyesítése által. A három város és a körük csoportosuló kisebb települések alkotta agglomeráció azonban már sokszáz évvel az egyesítés előtt, a középkor évszázadaiban kialakult. Ahogy a csehországi Prágában, vagy a lengyelországi Krakkóban – hogy két jellegzetes kelet-közép-európai példát említsünk – az uralkodói székhely körül jogilag önálló települések halmaza fejlődött ki, hasonlóan Magyarországon is létrejött a királyi központ körül a három említett város településcsoportja.¹ Jelen atlaszunk közülük csupán egyet, Budával foglalkozik, és annak is kizárólag korai történetével, amely a középkorra és a koraújkorra (1686-ig) terjed ki. A téma területi és időbeli szűkítését rendkívüli kiterjedtsége indokolja, amely egy ilyen füzetszerű kiadvány kereteit szétfeszítené. A választás azért is eset Budára, mivel Budapest történetének kezdetén és azután még jó ideig, tulajdonképpen egészen a 19. századig e város volt a legjelentősebb a három település közül, a középkorban ide települt a királyi rezidencia, a török háborúkkal terhes koraújkorban pedig Buda városerődítménye töltött be központi szerepet.² Tehát atlasz sorozatunk elején mindenképpen Budával kellett elkezdni Budapest történeti térképeinek feldolgozását, amelyet reméljük, hogy a jövőben a többi város és a további korszakok feldolgozása követhet.

Előjáróban fontos rámutatnunk egy olyan jelenségre, amely meghatározza a feldolgozás korlátait, és egyben kiemeli a várost a fentebb már említett kelet-közép-európai városok közül. Buda városi fejlődésének folyamatát időről időre jelentős mértékű sokszerű hatások törték meg. Már alapítását is egy ilyen eseménynek köszönheti, a mongolok 1241–1242. évi hadjáratának, amelynek során a korábbi településeket felégették, a lakosság vagy elmenekült, vagy fogságba esett. A mongolok visszatértétől való félelem hozta létre az erődített várost a budai Várhegyen, alapvetően megváltoztatva ezzel a korábbi településstruktúrát, és megvetve az alapját egy új, erős és fejlődésre képes városi közösség létrejöttének. A középkori város élete sem tartott tovább azonban háromszáz évnél, amelyet teljesen megváltoztatott az Oszmán Birodalom hódítása. Az 1541-ben megszállt város lakossága mind etnikai, mind vallási szempontból fokozatosan kicserélődött, létrehozva immár egy az iszlám világ határán lévő erődváros sajátos környezetét. E korszak végül száznegyvenöt év elteltével különösen erőszakosan zárult le. 1686-ban az egyesült keresztény hadak által ostrommal visszafoglalt város romba dőlt, lakosságát megölték, fogságba hurcolták, vagy elűldözték. A romokon ezután új telepések kezdtek új életet a város modern történetének kezdetén.³

Buda város korai történetének főbb korszakhatárait tehát könnyű kijelölni, a mongol hadjárat (1241–1242) áll a kezdeteknél, a mohácsi csata, valamint a város feldúlása (1526) és a végleges oszmán hódítás (1541) jelenti a középkori város végét, illetve az oszmán korszak kezdetét, amelyet végül a keresztény seregek sikeres ostroma (1686) zár le. Amilyen könnyebbséget jelentenek azonban a háborús megrázkódtatások a korszakhatárok kijelölésénél, legalább akkora, sőt valójában sokkal nagyobb nehézséget okoznak magának a történetnek a megírásánál. A fent jelzett korszakhatárokon ugyanis a pusztítás nagyobb mértékű volt egy város fizikai romba dőlésénél. Hiszen a következményeként elkerülhetetlen többszöri lakosságcsere azt jelentette, hogy családi közösségek, egyházi és világi intézmények bomlottak fel, szűntek meg, elveszve ezáltal az általuk őrzött emlékezet, tudás. Nem örökítődött szerencsésebben ránk az írott emlékek köre sem. A legfontosabb levéltári források ugyanis megsemmisültek a háborús korszakokban. Buda város levéltára okleveleivel, városi könyveivel együtt teljesen elpusztult, még az sem ismert számunkra, hogy mely időpontban. Elveszett a királyi levéltár legnagyobb része is, amely az elenyészett városi levéltárt egészíthette volna ki gazdagon. Hasonlóan elpusztult az oszmán Buda helyben őrzött írott forrásainak legtöbbje is. Nemcsak a helyi, az emberek által fenntartott tradíció szakadt meg tehát többszörösen, de a múltat fenntartó írott emlékek száma szintén jelentős mértékben megfogyatkozott. Jól példázza az emlékezet pusztulásának mértékét, hogy a város visszafoglalása után újra Budára érkező katolikus egyházi testületek, szerzetesközösségek már nem tudták felismerni a romosan álló vagy teljesen átépített templomokban egykori intézményeik helyét. A ferencesek például a korábbi Szent Mária Magdolna plébániatemplom jelentős romjai közé költöztek, és ott építettek fel új kolostorukat azzal a meggyőződéssel, hogy régi kolostoruk falai helyén építkeznek.⁴

Minden Buda történetét feltáró munka tehát kénytelen szembenézni az írott forrásanyag erőteljes szétszóródottságával és azok megőrződésének esetlegességeivel is. A legtöbb írásos emléket püspökségek, káptalanok és kolostorok, valamint főrangú nemes családok levéltárai örökítették ránk, a városi életet meghatározó polgárság írásos emlé-

Buda in the medieval Kingdom of Hungary and in the Ottoman Empire (1241–1541–1686)

A brief urban history

1. Introduction

Budapest, capital of the former Kingdom of Hungary and of modern Hungary, was created in 1873 by the unification of Buda, Pest and Óbuda. The story of these three cities and the agglomeration of settlements surrounding them started several hundred years before unification, in the Middle Ages. The emergence of separate settlements around a royal seat was a pattern repeated elsewhere in Central Europe – good examples being Prague in Bohemia and Krakow in Poland.¹ For reasons of space, this atlas is confined in time and space to the early history of Buda, spanning the medieval and early modern periods up to 1686. This choice is self-evident, Buda having been the foremost of the three towns from the beginnings up to the nineteenth century, the site of the medieval royal residence and the central fortress of the kingdom during the wars against the Ottomans in the early Modern Age.² This historical atlas is the first of a series which will also cover the other towns out of which Budapest was formed, and other historical periods.

1. ábra. A budai Vár-hegy dél felől, a Gellért-hegyről, 2008
Fig. 1 The Castle Hill of Buda from south, from the Gellért Hill, 2008
Fotó / Photo: Tihanyi Bence

It is important to make clear at the outset the severe limits on historical investigation that set Buda apart from other major Central European centres. Buda's urban development has several times been disrupted by major shocks. Even its very foundation was prompted by such an event – the 1241–1242 invasion by the Mongols, who burned down the settlements in the area and forced their inhabitants into flight or hauled them off as captives. Fear of the Mongols' return prompted the construction of a fortified town on Buda's Castle Hill, radically changing the earlier settlement structure and laying the foundations for a new, strong urban community capable of long-term development. Only three hundred years later, Buda was completely altered once again, this time by the Ottoman conquest. After the town fell in 1541, the ethnic and religious composition of its inhabitants changed completely, and it assumed the special features of a fortress city at the edge of the Islamic world. This era, in turn, came to a violent end one hundred and forty-five years later. The united Christian armies, in their final, successful siege of 1686, reduced Buda to rubble; all of its inhabitants were killed, taken captive, or expelled. Utterly new settlements grew up among the ruins, and it was these which started off the modern history of the city.³

Delineating the epochs in the early development of Buda is straightforward: foundation after the Mongol Invasion (1241–1242), the sacking of the medieval town after the Battle of Mohács (1526) followed by the final Ottoman Conquest (1541), and the fall of the city to the Christian armies marking the end of the Ottoman era (1686). The history of Buda in between these stark military cataclysms, however, is more difficult to unravel. The destruction suffered during these transitions went much further than the physical ravages inflicted on its buildings. It involved multiple exchanges of population and the dissolution of family communities, churches and secular institutions, with the loss of all of their knowledge and memories. The written records fared no better. The town's archives also fell victim to successive invading armies. Buda's entire municipal archives and municipal accounts were completely obliterated; we do not even know when this happened. Neither has much survived of the royal archive, which would be an important supplement to the minimal municipal records we do have. Similarly, very few of the written sources which accumulated in Ottoman Buda have survived. So each of the cata-

2. ábra. A budai Vár-hegy kelet felől, a pesti Duna partról, 2008
Fig. 2 The Castle Hill of Buda from east, from the bank of the Danube in Pest, 2008
Fotó / Photo: Tihanyi Bence

kei jobbára ugyanúgy megsemmisültek, mint eltűnt maga a középkori budai polgárság.⁵ A középkori forrásokhoz hasonlóan az oszmán Budát felidéző írásos emlékek zöme sem helyben, hanem jobbára a birodalom fővárosában, Isztambulban őrződött meg, ahová a központosított igazgatás révén sokféle irat bekerült. Az írásos emlékek feldolgozása során tehát mindenképpen szemük előtt kell tartanunk, hogy csak hiányos és bizonyos mértékig torz képet képesek szemünk elé tárni.⁶

Jóval jobb a helyzet a régi látképek és térképek tekintetében, különösen a török kor vonatkozásában. Éppen a háborús események szülték Buda képi ábrázolásának megnőtt igényét. Hadmérnökök felmérései, háborús tudósítások képei nagy számban állnak rendelkezésünkre, természetesen a képek keletkezési folyamatának ismeretében meglehetősen vegyes hitelességgel. A katonai tervezés, vagy dokumentáció céljából készült hadmérnöki felvételek általában a kor kiemelkedően magas színvonalán készültek és megbízhatóak, a különféle tudósításokhoz fűzött látképek, vagy térképek azonban már sok esetben jelentős torzuláson mentek át, amíg egy helyben készült rajz nyomán, vagy rosszabb esetben egy korábbi képet felhasználva Európa valamely nagyobb metszetkészítő központjában elkészültek.⁷

Buda korai történetének megismerését a 20. század közepe óta végül még egy további jelentős forráscsoport, a módszeres régészeti feltárások eredményei segítik. A pusztulásnak fent vázolt jelentős mértéke a régészeti munkát erőteljesen felértékelték a városban. A feltárások nagyban járultak hozzá mind a topográfiai ismeretek bővüléséhez és pontosításához, mind egyes emlékek, templomok, lakóházak, mind pedig a mindennapi élet tárgyi emlékeinek megismeréséhez. Szerencsésen egészítik ki így az írott források hiányosságait, bár a két forráscsoport eltérő természetéből adódóan csak igen ritkán adódik lehetőség azok egyidejű használatára. Napjainkban a régészettől várhatjuk leginkább ismereteink további bővülését.⁸

2. Földrajzi fekvés és természeti környezet

Buda fővárossá válásában nagy szerepet játszott az előnyös földrajzi fekvés, és további segítséget jelentettek a kedvező természeti adottságok.⁹ A középkorban az ország közepének – *medium regni* – nevezték a nagyjából Buda, Visegrád, Esztergom és Székesfehérvár határolta területet, ahonnan a királyság minden tartománya, megyéje egyaránt jól elérhető volt.¹⁰ Az ország úthálózata is ehhez igazodott.¹¹ A külön kormányzattal bíró tartományokat (Erdélyt, Horvátországot, Szlavóniát) nem számítva észak és nyugat felé egy körülbelül kétszáz kilométeres, kelet és dél felé inkább háromszáz kilométeres sugarú körön belül minden település elérhető volt innen. A táj központi szerepét a Kárpát-medence nagytájának mai földrajzi felosztásán is megfigyelhetjük, hiszen az éppen az Alföld, a Felvidék, a Kisalföld és a Dunántúli-középhegység metszéspontjában terül el.¹²

További előnyt jelentett a Duna-parti fekvés.¹³ A Magyarországon már igen tekintélyes méretű folyam évszázadokon keresztül inkább a különféle népek és országok elválasztására nyújtott alkalmat, ahogy a Római Birodalom számára is határfolyóként hömpölygött a jobb-parti provinciák és a bal-parti barbár területek között. A Nyugat-római Birodalom felbomlása során előbb a hunok, majd később az avarok és végül a magyarok is a teljes Kárpát-medencét uralták, ezért a Duna többé már nem jelentett háttárt, elválasztó szerepe helyett a közlekedés és a kereskedelmi szállítás révén városokat és tartományokat összekötő szerepe értékelődött fel. A Magyar Királyság területére lépve a folyam előbb kelet felé haladva szelte keresztül a Kisalföld síkságát, majd elérve az ország közepén végigvonuló alacsony középhegység-láncot, éles kanyarokkal (Dunakanyar) áttört a Pilis, a Visegrádi-hegység és a Börzsöny hegyei között, és délnek fordult, hogy továbbhaladjon az Alföld peremén a Dráva és a Száva torkolatáig, majd végül a Vaskapu szorosán át hagyja el az országot.

clysmic breaks that brought long-held traditions to an end also eradicated most of the documents recording the town's past. An indication of how completely its buildings were destroyed or changed is the failure by Catholic authorities and religious orders to identify their old churches and properties after Buda was recaptured. For example, there were substantial remains of the Church of St Mary Magdalene, but the Franciscans who took over the site believed they were building on the foundations of their old friary.⁴

As well as being extremely scarce, the sources available for historical investigation of Buda are widely scattered. Most medieval documents have been preserved by dioceses, chapters and monasteries, or in the archives of aristocratic families. All of the documents belonging to people who were actually involved in the civic life of the town disappeared along with the urban communities themselves.⁵ Similarly, few written records of Ottoman Buda have not survived *in situ* but in the capital of the empire, Istanbul, even though the centralised administration there required all kinds of documents to be submitted. Any investigation of written sources must therefore bear in mind that we have a highly deficient and to a certain extent distorted picture of the town's past.⁶

We are much better served by old views and maps, especially for the Ottoman era. The demands of war itself generated many pictorial representations. We have a large number of military engineers' surveys and illustrations of Buda from war reports, although the circumstances of their creation sometimes throw doubt on their credibility. There are some reliable representations drawn by military engineers for purposes of military planning or documentation and produced to the highest standards of the time, but the views and maps attached to various reports often went through some distortion, either worked up from a sketch or – in the worst case – an earlier picture, before reaching their final form in some European engraver's workshop.⁷

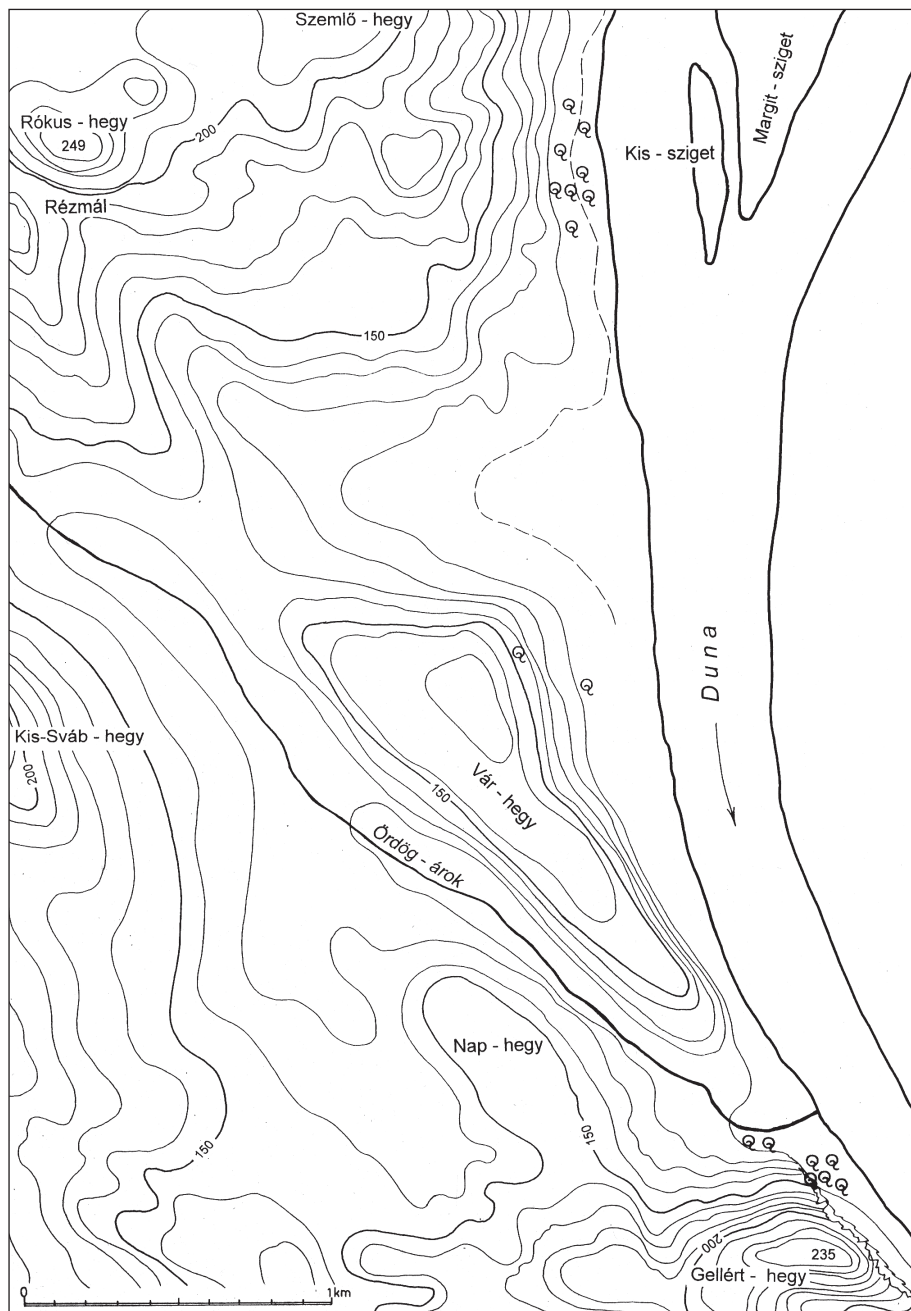
Since the middle of the twentieth century, there has been a third major group of sources for Buda's early history, deriving from the systematic analysis of archaeological excavations. The extent of the destruction has made archaeology all the more important. Excavations have enormously added to the quantity and accuracy of our topographical knowledge, and expanded our information on specific monuments, churches, houses and relics of everyday life. They also fill many of the gaps in the written sources, although the two types can only rarely be used simultaneously, owing to their different nature. Archaeology now harbours the greatest potential for progress in learning about the town's past.⁸

2. Geography and environment

A key factor in its rise to the status of capital town was Buda's favourable geographical situation, with some help from its natural attributes.⁹ The area bounded roughly by Visegrád, Esztergom and Székesfehérvár, known in medieval times as the middle of the kingdom (*medium regni*), provided easy access to every province and county.¹⁰ Roads in the kingdom were laid out accordingly.¹¹ Except for provinces with their own government (Transylvania, Croatia, Slavonia), every part of the country lay within a distance of about two hundred kilometres to the north and west and three hundred kilometres to the east and south. The central role of the area also shows up in how geographical regions in the Carpathian Basin are distributed today, because it lies at the intersection of the Great Hungarian Plain, the Inner Western Carpathians, the Little Hungarian Plain and Transdanubian Mountains.¹²

3. ábra. A „medium regni” Wolfgang Lazius Magyarország térképén, 1556, Budapesti Történeti Múzeum, Középkori osztály fotótára 299/1951
Fig. 3 The „medium regni” in the map of Hungary of Wolfgang Lazius, 1556 Budapest History Museum, Medieval Department, photo collection 299/1951

4. ábra. A budai Vár-hegy és környezetének hegy- és vízrajza. Kuczogi Zsuzsanna rajza (Végh 2008, 1. kép.)
 Fig. 4 The orography and hydrography of the Castle Hill of Buda and its surroundings. Drawn by Zsuzsanna Kuczogi (Végh 2008, Fig. 1.)

A Duna hajózást megkönnyítő szélessége a szárazföldön utazók számára melegeztette az átkelést. A Dunakanyarban a sodrás még erős, innen a 31 kilométer hosszú Szentendrei-sziget (középkori nevén: Rosd-sziget) osztja két tekintélyes ágra a folyót, majd kissé lejjebb a 48 kilométer hosszú Csepel-sziget (középkori nevén: Nagy-sziget) ékelődik a folyó partjai közé. A két nagy sziget között viszont csak kisebb szigetek képződtek (Palotai-sziget, Újpesti-sziget, Óbudai sziget, Fürdő-sziget, Margit-sziget és mellette a budai Kis-sziget), és ezáltal lehetővé vált a közvetlen átkelés. A Duna ezen szakasza éppen a mai főváros területére esik. Az itteni révek már a történelem előtti idők óta rendkívül fontos szerepet töltek be a közlekedésben. Északon a megyeri rév (Békásmegyér és Káposztásmegyér között) még elég széles, alatta az óbudai rév (Óbuda és a középkori Besenyő, másnéven Szentlászló falu között, tulajdonképpen a mai Árpád hídnál) a római korban volt nagyon jelentős. Tovább délre a jenői rév (a budai Vár-hegy északi oldalán, a középkori Felhív és Jenő falu között, nagyjából a mai Margit-híd táján) következett, majd legdélebbre, ott ahol a folyó a legkeskenyebb (mintegy 400 méter széles) a középkor legjelentősebb réve a pesti rév (a budai Vár-hegy déli oldalán, a középkori Kispest/Alhív és Pest között, valamint a mai Erzsébet-híd felett) helyezkedett el.

A Dunakanyartól a Dunát délnek követve a hegyek éppen Budánál érintkeznek utoljára a folyó jobbpartjával kisebb kanyarra is kényszerítve folyásának irányát. Közülük a legdélebbi magaslat egyben a leglátványosabb is, a mártír missziós püspökről már a középkorban elnevezett Szent Gellért-hegy meredek sziklafalai mintha közvetlenül a Dunából szökkennének fel.¹⁴ A dolomit alkotta bérc mintegy 130 méterrel emelkedik a folyó fölé (tengerszint feletti magassága: 235 méter). Korábbi magyar neve Pest-hegy volt, amelyet vagy sziklás megjelenése (l. a hasonló Pes-kő, Pécs-kő hegyneveket), vagy a déli oldalán tátongó barlang után (a látvány kemencét idéző értelmében) kapott.¹⁵ A Gellért-hegyet csak egy keskeny patak völgy (a mai Órdögárok) választja el a Buda várost magán hordozó Vár-hegytől, amely hosszan nyúlik el a Duna mentén, és amelyet északra egy kisebb völgy különít el az újabb dombok és hegyek láncolatától (mai Rózsadomb – 195 méter, Szemlő-hegy – 232 méter, Rókus-hegy – 249 méter).¹⁶

A Vár-hegy különleges természeti képződmény, szigetszerűen emelkedik ki környezetéből. Földtörténeti keletkezését tekintve több szempontból különbözik a hegység más részeitől. Fő anyagát ugyan a másutt is megtalálható márgarétegek alkotják, de erre lapos felszínű, édesvízi mészkő (mésztufa) réteg rakódott rá, amely megővta az alatta fekvő, víz

Another advantage was its place on the Danube.¹³ For centuries, the great river was a boundary that kept peoples and states apart. It separated the border provinces of the Roman Empire on the right bank from the barbarian lands on the left. But after the fall of the Western Empire, the peoples who took the Romans' place – first the Huns, then the Avars, and finally the Hungarians – occupied the whole of the Carpathian Basin, so that the Danube was no longer a boundary but served instead as a transport and trading link between the towns and provinces lying along it. Upon entering what was the medieval Kingdom of Hungary, the river cuts eastwards through the Little Hungarian Plain, and then makes a sharp turn between the Börzsöny and Pilis Mountains, turns south to run along the edge of the Great Hungarian Plain up to the confluence with the river Sava, and exits at the gorge known as the Iron Gates. The Danube is wide enough to make navigation easy, and crossing difficult. At the Danube Bend, the river has a strong current, and from there it is divided into two branches by the 31 kilometre-long Szentendre Island; lower down, Csepel Island divides it for another 48 kilometres. Between these two large islands there are only a few smaller ones, and thus no obstacle to a direct crossing. It is on this stretch of the river where Hungary's capital city now stands. The ferries there have served transport in the region since prehistoric times. To the north, the Megyer ferry is the wider, and the Óbuda ferry below it was important for the Romans. Next was the Jenő ferry, and the furthest south, where the river is narrowest, was the principal medieval ferry at Pest.

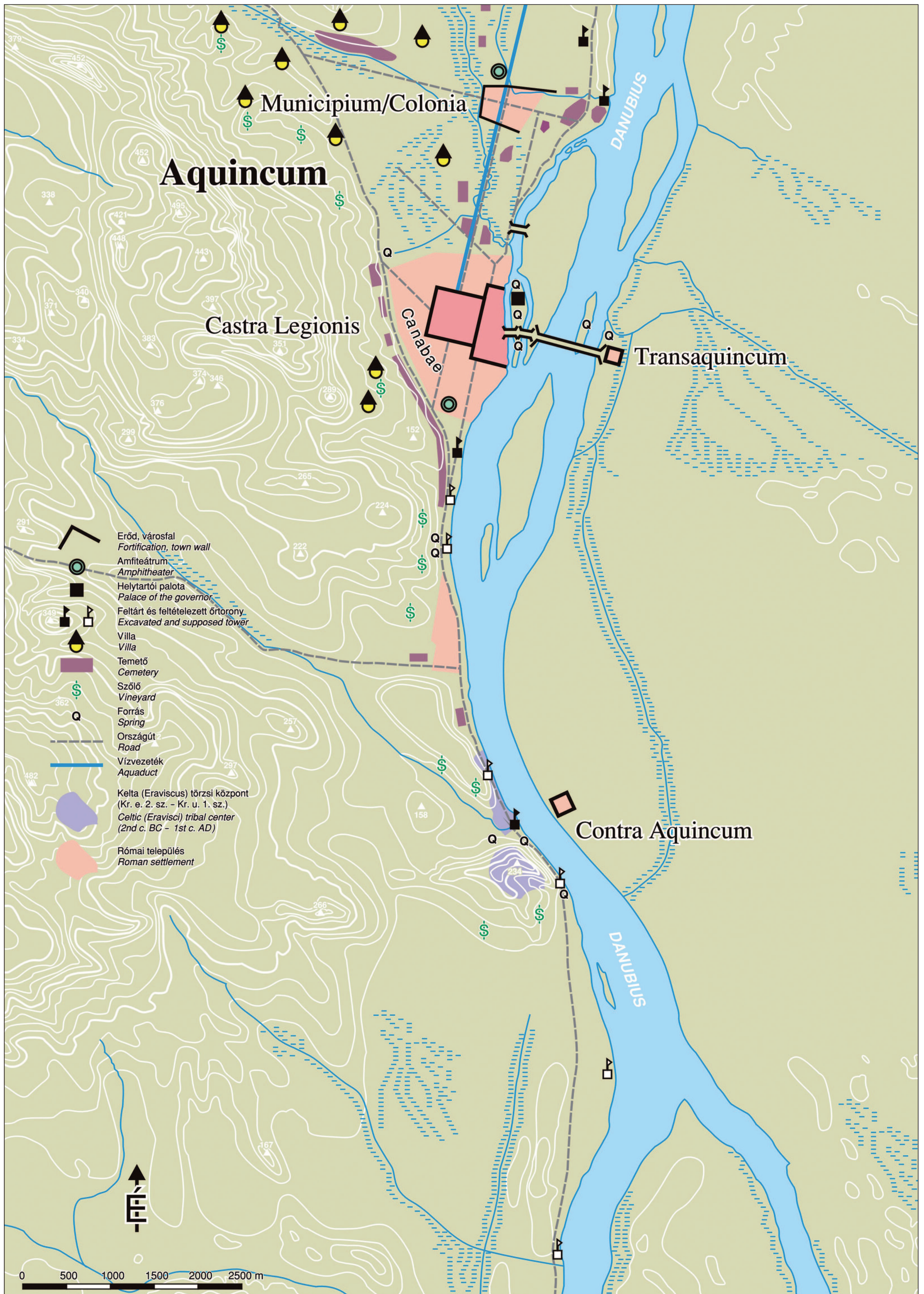
The Danube changes direction slightly at Buda, where the river has its southernmost point of contact with the hills following it south from the Danube Bend. The hill at the south end of the range is the most spectacular, named in the Middle Ages after the martyred missionary bishop St Gellért (Gerard).¹⁴ The sheer cliffs of the dolomite horst seem to rise straight out of the Danube, to a height of some 130 metres above the river (235 metres above sea level). Its earlier name, deriving from the Hungarian language, was Pest Hill, a reference to its rocky aspect (deriving from "Pes-kő" and "Pécs-kő", meaning rocky hill), or to the gaping cave on its south side (since it looks like an oven).¹⁵ The narrow defile of Órdögárok (Devil's Trench) divides St Gellért Hill from the site of Buda itself, the long thin Castle Hill running parallel to the river and divided from another range of hills (today Rózsadomb – 195 m, Szemlő Hill – 132 m and Rókus Hill – 249 m) by a small valley to the north.¹⁶

Castle Hill is a peculiar natural formation which rises island-like from its surroundings and has a different geological origin from the rest of the Buda Hills. Although its principal material is the same kind of marl as is found elsewhere, it is topped by a flat surface of freshwater limestone (tuff) which has protected the highly water-sensitive marl underneath it from erosion. The limestone has an average thickness of 5-6 metres, but is 10-14 metres thick on the north side, and water leaking through surface cracks has created a complex system of caves.¹⁷ The flat plateau of the hill is an elongated triangle about 2 kilometres long, 400 metres wide at the north end and 150 metres wide at the south. Its highest point, near what is now Szentháromság utca, is nearly 180 metres above sea level, or 50-80 metres above its surroundings. The surface of the plateau slopes gently to the south and narrows at the south side of Dísz tér, where erosion has gouged out valleys on both sides of the hill. At the edge of the plateau, the limestone ends at a steep rim which is gradually eroding. The marl and clay hillside under the rim is somewhat steep, but still suitable for settlement and building. At the foot of the hill, the bank of the Danube is flat, and this area slightly widens at the north end of the hill. The bank of alluvial material rises steeply out of the water.

Further special features of the land are the thermal springs on the bank of the Danube beneath the hill. These occur in groups to the south of Castle Hill at the foot of St Gellért Hill (in the area of the Rác, Rudas and St Gellért Baths), and to the north of Castle Hill under Rózsadomb (the area of Lukács and Császár Baths).¹⁸ There is also water in Castle Hill itself. Rainwater running into cracks in the limestone strata of the plateau is retained by the clayey marl underneath, and in some places, gravel aquifers occur between the limestone and the marl. Following the slope of the hill, the infiltrating surface water runs to the east, and reaches the surface at springs on the Danube side. Wells dug on Castle Hill provided an ample supply for its inhabitants, and it was owing to lack of water that the dolomite block of St Gellért Hill, despite being otherwise better suited to fortification, was not settled on a large scale.

3. Ancient origins and medieval beginnings

The geographical features of the Castle Hill area have attracted settlers since prehistoric times. The oldest known traces of settlement in Budapest, 150,000 years old, have been found at the foot of Castle Hill, on the bank of the Danube, where Corvin tér now stands.¹⁹ There are remains of almost constant habitation beside the river and on the top of Castle Hill from the Copper Age onwards.²⁰ The first fortified settlement was built by people of the Bronze-age Nagyrév culture on Castle Hill, with a broad trench around a tapering spur on the south side. Centuries later, on the eve of the Roman conquest, the Celtic Eravisci tribe was centred in a settlement defended by ramparts on Gellért Hill. This was the first urban settlement on the territory of Budapest, and extended below the hill to

5. ábra. A római kori Aquincum, Kr. u. 1–4. század. Végh András terve alapján rajzolta Nagy Béla
 Fig. 5 The Roman Aquincum, 1st–4th century AD. Drawn by Béla Nagy after the plan of András Végh

hatására könnyen málló márgát az eróziótól. A mészkő vastagsága átlagosan 5-6 méter, északon azonban eléri a 10-14 métert is, alatta a felszín repedésein beszivárgó vizek változatos barlangrendszer alakítottak ki.¹⁷ A hegy lapos felszínű fennsíkja elnyújtott háromszög alakú, hossza ma mintegy 2 kilométer, szélessége az északi részen csaknem 400 méter, keskenyebb déli részén csak 150 méter. Legmagasabb pontja a mai Szentháromság utca táján csaknem 180 méter a tengerszint felett, környezetéből mintegy 50-80 méterrel emelkedik ki. A fennsík felszíne északról délre enyhén lejt, a mai Dísz tér déli végénél összeszűkül, ahol az erózió miatt mindkét oldalon völgyek fűződtek a hegy oldalába. A mészkő a fennsík szélén meredek perem mentén végződik, amely az erózió folytán folyamatosan töredezett. A perem alatt a márgás, agyagos hegyoldal bár meglehetősen meredek, mégis alkalmas a megtelepedésre, építkezésre. A hegy lábánál, a Duna-part már sík, és ez a terület a hegy északi oldalán kissé ki is szélesedik. A folyam hordalékából képződött part meredek peremmel emelkedett a folyó vize fölé.

A táj további különlegessége, hogy a hegyek alján a Duna-parton hévforrások törnek fel a felszínre. A Vár-hegytől délre a Gellért-hegy lábánál fakadnak fel a termásvizek több csoportban (a mai Rác-, Rudas- és Szent Gellért-fürdő környezetében), a Vár-hegytől északra pedig a Rózsadomb alatt buzognak a források (a mai Lukács- és Császár-fürdők körül).¹⁸ Víz az azonban magában a Vár-hegyben is található. A fennsík mészkőrétegének repedésein beszivárgó esővizet a mészkő alatt lévő agyagos márga képes megtartani, sőt egyes helyeken a mészkő és a márga között víztartó kavicsréteg is előfordul. A felszínről beszivárgó víz a hegy dőlésének megfelelően kelet felé halad, és a dunai oldalon forrásokban is felszínre bukkan. Az erődítésre talán alkalmasabb Gellért-hegy dolomit tömbje éppen a vízhiány miatt nem válhatott egy nagyobb város helyszínévé, ezzel szemben a Vár-hegyen vízhez a fennsíkon ásott kutak révén is hozzá lehetett jutni.

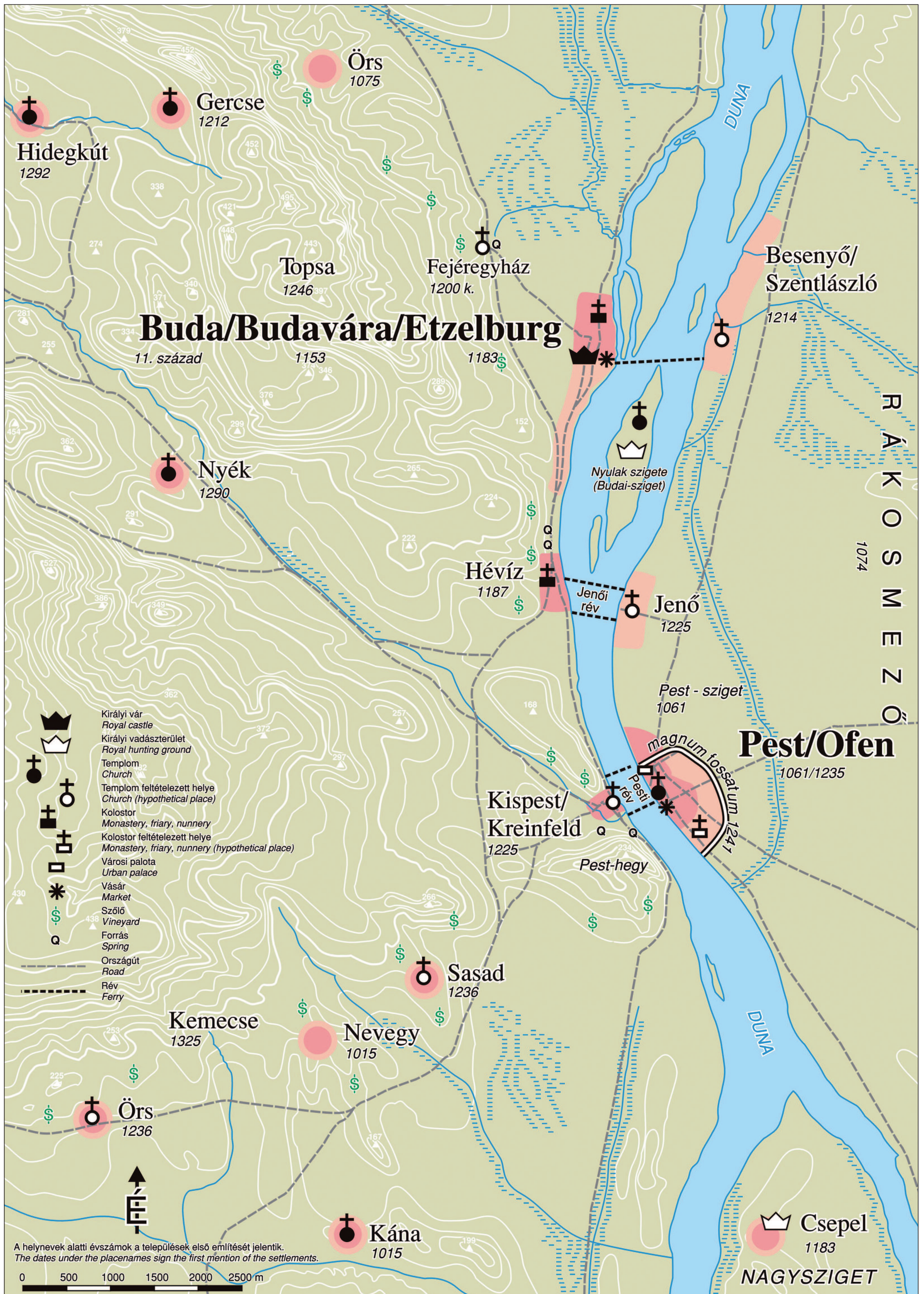
3. Antik előzmények, középkori városkezdemények

A Vár-hegy térsége a kedvező környezeti feltételek hatására már ősi idők óta lakott volt. A tágabb Budapest területén az eddig ismert legkorábbi, mintegy százötvenezer éves településnyomokat éppen a hegy lábánál, a Duna-parton, a mai Corvin téren tárta fel a régészeti kutatás.¹⁹ A rézkortól kezdődően szinte folyamatos megtelepüléssel számolhatunk részben a folyó partján, részben pedig a Vár-hegy fennsíkján.²⁰ Az első erődített telepet a bronzkori ún. Nagyrévi kultúra népe hozta létre a Vár-hegyen széles árokkal választva le a hegy déli, elkeskenyedő nyúlványát. Évszázadokkal később, a római foglалás előestéjén a kelta eraviszkusz törzs a Gellért-hegyen építette fel sáncokkal védett törzsi központját, az első városiasnak nevezhető települést fővárosunk területén, amely kiterjedt a hegy alatti mai Tabánra és a Duna-parton tovább északra is.²¹ A római hódítók az i. sz. 1. század elején a Dunáig nyomulva rögtön felismerték a hely jelentőségét: egyrészt ellenőrzésük alá vonták a kelta központot, másrészt csapataik számára katonai táborokat emeltek, a határ és a folyamon átkelést biztosító révek védelmére. A későbbiekben itt alakult ki a római Pannonia Inferior provincia katonai és közigazgatási központja, Aquincum.²² Bár a római legiotábor, a Vár-hegytől északabbra, a mai Óbuda központjában, a polgárváros pedig még ettől is északabbra épült fel, a mai Víziváros sík területén már a hódítás idején vagy kissé utána elkészült egy segédcsoport-tábor, amely ellenőrizte az itteni révet, továbbá szemmel tartotta a Szent Gellért-hegy alatti révnél lévő kelta települést.²³ A tábor kezdetben fából épült falait a 2. században egy ma még tisztázatlan funkciójú település kőépületei váltották fel, amelyeket egészen a 4. századig használtak. A vízivárosi római település központjában szabályos, derékszögű úthálózattal rendelkezett (a mai Csalogány utca és Kacska utca, illetve a Horvát utca és a Duna-part közötti területen), amelyet kőépületek szegélyeztek. Az itt lévő mai utcahálózat részben máig őrzi a római utcák szabályos elrendezését. Ettől a helytől északra a település még tovább húzódott egészen a mai Margit-híd magasságáig, ám jóval szerényebb épületekkel és szabálytalanabb úthálózattal. Délre a mai Corvin téren tárták fel a település temetőjét (1-4. század). A rómaiak idején kiépített úthálózat másutt is jelentős hatással volt a későbbi korok fejlődésére. A Duna-parton futott a határ menti táborokat összekötő, a legfontosabb hadiút. Ehhez csatlakoztak a Pannonia tartomány belsejéből idevezető utak, amelyek általában a réveknél érték el a limes utat.²⁴ Későrómai ellenerőd bizonyítja a Duna balpartján, a későbbi Pest belvárosának szívében, hogy a középkorban pesti révnek nevezett dunai átkelő a Vár-hegy déli végénél már a rómaiak idején létezett.²⁵ A Vízivárosi katonai tábor, majd település a Várhegy északi végénél ugyancsak olyan helyszínre települt, ahol a középkorban rév volt a Dunán Felhéz és Jenő falu között. Az átkelésre alkalmas helyek tehát központi szerepet kaptak a budai Vár-hegy környezetének a közlekedéshálózatban.

A római uralom összeomlásával Aquincum nem néptelenedett teljesen el jelenlegi régészeti ismereteink szerint, bár a pusztulás jelentős volt. Az egykori legiotábor falait övező 5. századi hun-germán, majd 6-8. századi avar temetők és kisebb települések arról tanúskodnak, hogy a fontos stratégiai ponton épült erődítmény és környezete továbbra is lakott maradt.²⁶ Buda középkori története mégis a Magyar Királyság megalapítását követően kezdődik, bár az első időszak a hiányos adatok miatt egyelőre meglehetősen homályosan áll előttünk. A 11. században a mai Óbuda

the Tabán district and to the north along the bank of the Danube.²¹ The Romans immediately recognised the significance of the site after advancing to the Danube in the early first century AD. They took over the Celtic settlement and built military camps for the troops defending the frontier and the river ferries. The provincial capital of Pannonia Inferior, Aquincum, grew up here later.²² Although the Romans built their legionary camp to the north of Castle Hill, in what is now the centre of Óbuda, and their civil town even further north, an auxiliaries' camp was built – at the time of conquest or shortly after – on the flat area of what is now Víziváros. This controlled the ferry at that point and kept watch on the Celtic settlement at the ferry under St Gellért Hill.²³ The originally timber walls of the camp were replaced in the second century AD with stone buildings of a settlement whose function is still not clear. These were used up till the fourth century. The streets of the Roman settlement in Víziváros had a regular grid pattern (on the area of today's Csalogány utca and Kacska utca, and the area between Horvát utca and the Danube), lined by stone buildings. Some of today's streets still follow the regular Roman layout. The settlement extended further to the north up to the line of Margit Bridge, but with much more modest houses and a less regular street pattern. The settlement's graveyard (dating from between the first and fourth centuries) has been discovered to the south, in Corvin tér. Other roads laid out by the Romans also left their mark on later developments. The main military road linking the border camps ran beside the Danube. Branching from this were the roads into the interior of the province of Pannonia, usually connecting with the *limes* road at the ferries.²⁴ A late Roman fort on the opposite bank of the Danube, in the heart of what was to become Pest, proves that the Danube crossing known as the "Pest Ferry" existed at the south end of Castle Hill even during the Roman age.²⁵ The military camp and later settlement in Víziváros, at the north end of Castle Hill, was the site of another medieval Danube ferry, between the settlements of Felhéz and Jenő. These good river crossing points gave the area around Castle Hill a central role in regional transport links.

Despite the immense devastation, the collapse of Roman rule did not leave Aquincum completely deserted. The archaeological evidence of fifth century Hun-German, and then fifth-to-eighth century Avar cemeteries and smaller settlements surrounding the walls of the former legionary camp in recent Óbuda clearly show that the fort and its neighbourhood remained populated.²⁶ Nevertheless, the medieval history of Buda only starts with the foundation of the Kingdom of Hungary, and there are very few surviving records of the early period. In the eleventh century, the King founded the Buda Chapter among the ruins of the late Roman fort of the legionary camp, and a church dedicated to St Peter was built.²⁷ Although the chronicle tradition attributes the foundation of Buda to King Stephen I (997/1000–1038), the choice of patron saint and other data suggest that the founder was actually Stephen's successor King Peter I Orseolo (1038–1041, 1044–1046). The Chapter received substantial donations from King Ladislaus I (1077–1095) and King Géza II (1141–1162) and certainly had a prominent place among church institutions in Hungary from the late twelfth century onward, because it was a place of authentication (*locus credibilis*) and its provosts held high positions in the royal chancellery.²⁸ There was also a royal residence within the walls of the Roman fort, and although the earliest reference to it dates from the early thirteenth century, it almost certainly existed before this.²⁹ A thirteenth century narrative states that the King regularly spent Lent there.³⁰ By that time, however, a new royal palace was being built outside the area defended by the castle walls, on the south side. It was during this period that the name of the settlement first appeared as Buda or Budavára. The latter form ("Castle of Buda") indicates that the walls of the Roman fort were repaired and used in some form.³¹ It should also be noted that historical traditions attaching to the ruins of the former Roman provincial seat remained strong throughout the Middle Ages.³² The Hungarian chronicles, assuming Hun-Hungarian kinship, regarded the place as the city of King Attila (*civitas Atthile regis*), similarly the German Songs of the Nibelung that mention the site as Etzelburg. The *Gesta* of Anonymus states that prince Árpád and chieftain Cursan settled their folk in the area of modern Budapest in the years following the Hungarian Conquest, Cursan in Óbuda and Árpád on Csepel Island. It also claims that Árpád was buried near the city of King Attila, and that a small church, Fejéregyház (*Alba ecclesia*), was later built at his grave.³³ According to later sources, the church was built by Charlemagne.³⁴ There is as yet no archaeological evidence to support the medieval chronicles in this respect. It is remarkable, however, that the Church of the Virgin Mary, also known as Fejéregyház (*Alba ecclesia*), was indeed founded at a very early date.³⁵ Buda must have covered a fairly broad area (the earliest recorded perambulation of the boundaries was in 1212), and King Béla III (1172–1196) donated the Church of the Holy Trinity in the southern part to the Order of Hospitaller Canons Regular of St Stephen in the late twelfth century, so that they would build their monastery and hospital at nearby Felhéz, a site of thermal springs to the north of Castle Hill.³⁶ To the south of that, there was some settlement on both sides of the ferry at the foot of St Gellért Hill (Pest Hill). On the left bank of the river, Pest grew up beside the ruins of a Roman fort that had defended the river crossing (at the Pest side of today's Erzsébet Bridge). The parish church dedicated to the Virgin Mary dates from the eleventh century.³⁷ Pest's first inhabitants were probably ferrymen in the king's service and, according to the tradition

6. Buda, Pest és környezetük, 13. század eleje. Végh András terve alapján rajzolta Nagy Béla
6. Buda, Pest and their surroundings, early 13th century. Drawn by Béla Nagy after the plan of András Végh

területén, az egykori legiotábor későrómai erődjének falai között királyi alapításként létrejött a budai társaskáptalan és annak Szent Péternek szentelt temploma.²⁷ Bár a krónikás hagyomány az alapítást I. (Szent) István király (997/1000–1038) tevékenységéhez köti, a védőszent kiválasztása és egyéb adat is arra utal, hogy az alapító inkább az Istvánt követő I. (Orseolo) Péter király (1038–1041, 1044–1046) lehetett. A káptalan I. Szent László (1077–1095) és II. Géza (1141–1162) királyoktól is jelentős adományokban részesült, és a 12. század végétől már bizonyosan kiemelkedő helyet töltött be a magyarországi egyházi intézmények között: a fehérvári káptalanhoz hasonlóan országos hatókörű hiteleshelyként működött, prépostjai a királyi kancellária vezetésében töltötték be fontos szerepet.²⁸ A káptalan mellett a római erőd falai között királyi kúria is állt, amelyről az első adatok csupán a 13. század elejéről ismertek, de léte a korábbi időszakból is feltételezhető.²⁹ A király – 13. századi közepén kelt elbeszélés szerint – rendszeresen itt töltötte a nagybőjti időszakot.³⁰ Ekkor azonban már egy újabb királyi palota épült a várfalakkal övezett területen kívül, annak déli oldalán. A település neve Buda, illetve Budavára alakban tűnik elő ebben az időszakban, és az utóbbi alak arra utal, hogy a római erőd falait valamilyen formában kijavítva bizonyosan használatba vehették.³¹ Utalnunk kell arra is, hogy az egykori római tartományi székhely romjaihoz igen jelentős történeti hagyományok kötődtek a középkorban.³² A magyar krónikák a hun-magyar rokonság szemszögéből szemlélve Attila király városának (*civitas Atthile regis*) tartották a települést a német Nibelung-énekhez hasonlóan, ahol mint Etzelburg tűnik fel. Anonymus gesztája még azt is megemlíti, hogy a mai Budapest területén a magyar honfoglalás idején Árpád fejedelemnek és Kurszán vezérének volt szálláshelye: Kurszán Óbudán telepedett meg, Árpád pedig a Csepel-szigeten rendezte be szállását. Ugyanő mondja el, hogy Árpádot Attila király városa közelében temették el, és sírjánál később templomot építettek, amelyet Fejéregyháznak (*Alba ecclesia*) neveztek.³³ Más, későbbi források szerint a templomot még Nagy Károly alapította.³⁴ A máig megismert régészeti adatok azonban nem támasztják alá a középkori történetírók elbeszéléseit. Sem olyan színvonalú szálláshely nyoma, sem vezérekhez méltó, vagy a környezetükhöz tartozó katonai kíséret tagjára utaló sírlelet nem került még elő, amely igazolná a hagyományt. A honfoglalás korának régészeti lelőhelyeit szórványosan előkerülő településnyomok, magányos sírok és kisebb temetők képviselik. Az azonban figyelemre méltó, hogy a Fejéregyháznak (*Alba ecclesia*) is nevezett Szűz Mária templom valóban korai alapítású volt.³⁵ Buda területe meglehetősen nagy kiterjedésű lehetett (legkorábbi határjárása 1212-ből ismert), amelynek déli részén III. Béla király (1172–1196) a 12. század végén a Szent István ispotályos keresztes rendnek adományozta a Szentháromságnak szentelt egyházat, hogy mellette, a hévforrásoknál (a Vár-hegytől északra fekvő forráscsoportnál, a Felhévíznek nevezett helyen) később felépítsék a rendházukat és ispotályukat.³⁶ Innen tovább délre, a Szent Gellért-hegy (Pest-hegy) lábánál fekvő rév mindkét oldala benépesült. A folyó bal partján fekvő Pest a folyami átkelést biztosító egyik római ellenerőd romjai mellett fejlődött ki (a mai Erzsébet híd pesti hídfőjénél), Szűz Máriának szentelt plébániatemploma a 11. századból származik.³⁷ Legrégibb lakói királyi szolgálatban álló révészek lehettek, mellettük – krónikás hagyomány szerint a 10. század közepe óta – muszlim vallású kereskedőket is letelepítettek.³⁸

A 13. század első felében a Duna mindkét partján, Budán és Pesten is megjelentek a Nyugat-Európai jellegzetességeket mutató, kiváltságokkal rendelkező város első formái a jobbára a Duna völgyén át érkező új telepések befogadása révén.³⁹ Budán feltehetően Rajna-vidéki vallon (*Latinus*) eredetű polgárra maradt fenn adat, Pestre egyre növekvő számban érkeztek délnémet (*Theutonici*) eredetű lakosok és a rév szemben lévő partján is kialakult egy kisebb település, Kispest (*Minor Pest* a mai Tabánban), ahová szászok (*Saxones*) költöztek.⁴⁰ A budaiak települése az egykori római erőd déli és nyugati kapui előtt fekvő suburbiumban alakult ki, tehát hasonló volt a szintén latinusok által városiasodó Fehérvárhoz és bizonyos mértékig Esztergomhoz is.⁴¹ Bár a budaiak kiváltságlevelét nem ismerjük, okleveles adat bizonyítja, hogy a fent említett másik két királyi központ mellett kialakult városias települések kiváltságaihoz hasonló lehetett. Pest, németre fordított nevén Ofen a 13. század 30-as évtizedére már tehető várossá (*ditissima villa*) vált, lakói rendelkeztek a szabad bíró- és plébánosválasztás jogával. A várost árok vette körül, és felépült a domonkos és talán a ferences kolostor is.⁴²

A városi fejlődés megindulásával egyidőből származnak a Buda körüli kiterjedt szőlőművelésről szóló első adataink. (A pesti oldal alkalmatlan volt erre). Szőlőt ugyan már a rómaiak is termesztettek Aquincum körül, de egyelőre semmilyen bizonyíték nincs arra nézve, hogy a római szőlőkultúra bármilyen formában átvészelt volna a népvándorlás évszázadait. A 13. század első felétől kezdődő írott forrásainkban azonban már kifejezett szőlőművelésre utaló adatokkal találkozunk. Királyi szőlőműves szolgáltató népek éltek a Buda környéki falvakban (Örs, Sasad), és az újonnan érkezett telepések is bizonyára magukkal hozták eredeti hazájukból a szőlőgondozás és a borkészítés sajátos fogásait, mivel úgy tűnik, hogy kezdettől fogva bekapcsolódtak az itteni szőlők művelésébe és új szőlődűlők telepítésébe. 1240-ben például pesti polgárok vettek bérbe a Duna túlsó partján egy 200 hold kiterjedésű földterületet, hogy ott szőlőt műveljenek, illetve telepítsenek.⁴³ A szőlőkől származó jövedelem jelentőségét mutatja, hogy 1236-ban IV. Béla király az általa alapított bélakúti (pétervárad) ciszterci monostornak adományozta a kispesti szőlők tizedének egy részét.⁴⁴

of the chronicles, traders of the Muslim faith settled beside them from the middle of the tenth century.³⁸

In the first half of the thirteenth century, Buda and Pest first took on the character of Western European cities, largely through the arrival of new settlers who moved down the Danube Valley.³⁹ There is a surviving record of a Wallonian Buda inhabitant (*Latinus*) coming from the Rhine country, and there were increasing numbers of south Germans (*Theutonici*). A small settlement, Kispest (*Minor Pest*), now the Tabán, grew up on the bank opposite the ferry, inhabited by Saxons (*Saxones*).⁴⁰ The people of Buda settled in suburbs beside the south and west gates of the former Roman fort, similarly to the way that Fehérvár (today Székesfehérvár) and to a certain extent at Esztergom were being developed into cities by incoming *Latini*.⁴¹ There is documentary evidence that the privileges enjoyed by the inhabitants of Buda were similar to those granted to these two other cities of royal residence, although we have no record of a charter. By the 1230s, Pest, whose name was translated into German as Ofen, was a wealthy town whose inhabitants had the right to freely elect their judge and parish priest. It had a defensive ditch around it, and its buildings included a Dominican – and possibly also a Franciscan – Friary.⁴²

There was extensive viticulture around Buda, of which the first records date from the same period as the earliest development of the town itself. (The land on the Pest side was unsuited to vines.) Even the Romans had grown grapes around Aquincum, but there is at present no evidence that Roman vines in any form survived the centuries of the Age of Migrations. By the first half of the thirteenth century, when our earliest sources were written, viticulture was already widespread. Servant folk working in the royal vineyards lived in villages around Buda (Örs, Sasad), and new settlers must also have brought with them their own techniques of tending vines and making wine, because they seem to have immediately been involved in cultivating vineyards and laying out new ones. In 1240, for example, some Pest burghers took a lease on 200 *iugeri* (about 100 hectares) on the far side of the Danube to cultivate and plant vines.⁴³ An importance of the income realisable from vineyards is clear from King Béla IV's donation of some of the tithes on the Kispest vineyards to the Cistercian Monastery of Pétervárad (today Petrovaradin), which he founded in 1236.⁴⁴

4. The new town of Buda

4.1. Urban development in the centre of the kingdom

The urban development of early Buda and Pest came to a halt with the Mongol Invasion of 1241–1242, and subsequently resumed in a different form.⁴⁵ After the annihilation of the Hungarian royal army at the village of Muhi, near the River Sajó (11–12 April 1241), the Mongols soon reached the line of the Danube, burnt Pest, and massacred those of the population who had not fled. During the winter, they crossed the frozen Danube and dealt a similar fate to Buda.⁴⁶ We have no information as to the extent of the destruction there, but Buda was not listed among those castles and forts (like Esztergom and Fehérvár) which successfully withstood the Mongols' siege. There is therefore good reason to assume that, like Pest, (Ó)Buda – and of course the surrounding villages – were depopulated and their buildings fell into ruin. This marked a decisive break in how the towns developed. That they did not suffer terminal decline is largely due to the action of King Béla IV (1235–1270).⁴⁷ Having fled his pursuers, the king returned after the Mongols withdrew and invested enormous energy into rebuilding his ruined kingdom. He saw the building of castles and fortifications as his most pressing task, and took an active part in establishing new sites.⁴⁸ Above all, he set out to fortify the royal centres in the heart of the kingdom (*medium regni*) – Esztergom, Fehérvár and Buda. This took on particular momentum in the years after 1247, when rumours of a new Mongol attack – which turned out to be groundless – spread through the kingdom.⁴⁹

In 1249, the king approved a plan to move the remaining and newly-settled inhabitants of the royal city of Esztergom from the plain to the fortified hilltop where the royal palace and the archbishop's church and residence stood, but the site proved to be too small, and a few years later the original state had to be restored and the citizens allowed back to their original places.⁵⁰ Fehérvár and Buda, however, were fundamentally and irreversibly restructured by the sweeping changes ordered by the king. Fehérvár was built on islands in an extensive marshland, and the king moved the largely Wallonian inhabitants to the central island, beside the royal basilica and castle, which he surrounded with a town wall.⁵¹ At Buda, he turned the almost uninhabited plateau of Castle Hill into the new centre of the German community, removed from Pest on the undefendable Danube plain, and surrounded the new settlement with castle walls. These must have been ready in some form by 1255, because subsequent charters issued by Béla IV mention the *castrum* on "Pest Hill" as already in place.⁵² Contemporaries also referred to these new fortified settlements as castles. This was the period when characteristic western-type medieval towns surrounded by walls first appeared in the Kingdom of Hungary, and others (such as Sopron) followed in the next few decades.⁵³ To provide the resources for turning these towns into military

4. Az új Buda város alapítása

4.1 Városfejlődés az ország központi területén

Buda és Pest korai városi fejlődését a mongolok 1241–1242. évi hadjárata akasztotta meg, illetve terelte más irányba.⁴⁵ A magyar királyi seregnek a Sajó folyó mellett, Muhi falunál elszenvedett megsemmisítő vereségét (1241. április 11–12.) követően a mongolok hamarosan elérték a Duna vonalát, felégették Pestet, és a helyben maradt lakosságot lemészárolták. A tél folyamán átkeltek a befagyott Dunán, és ezután hasonló sorsra jutott Buda is.⁴⁶ A környező falvak is elnéptelenedtek, épületeik romba dőltek. A városfejlődés addigi folyamata megtört. Hogy ennek ellenére nem szakadt meg végérvényesen, abban nagy szerepe volt IV. Béla (1235–1270) királynak.⁴⁷ A mongol hadjárat után az üldözőitől megmenekült uralkodó hatalmas energiával fogott hozzá elpusztított országa újjáépítéséhez. Elsődrendű feladatának tekintette a várak, erődített helyek építését, és ezek alapításában, létrehozásában maga is tevékenyen vett részt.⁴⁸ Kiemelt figyelmet fordított az ország központi részén, a *medium regni* területén lévő királyi központok erősítésére, így Esztergom és Fehérvár mellett Budára is, különösen az 1247 utáni években, amikor egy újabb mongol támadás később alaptalanná vált híre fenyegette az országot.⁴⁹

Esztergomban a hegyre épült királyi várba telepítette át a Duna-parti síkságról a királyi város polgárait, de a rendelkezésre álló hely szűkös volta miatt néhány év múlva visszaállították az eredeti állapotot, a polgárok visszaköltöztek régi lakóhelyükre.⁵⁰ Fehérvár és Buda esetében azonban a király intézkedései mélyreható változásokat okoztak, gyökeresen átalakítva a települések addigi szerkezetét. Fehérváron, amely egy kiterjedt mocsár szigetén épült, a királyi bazilikának és a királyi várnak otthont adó központi szigetre telepítette át a javarészt vallon eredetű polgárokat, amelyet várfallal vetetett körül.⁵¹ Budán az addig lakatlan, vagy csak gyéren lakott Vár-hegy fennsíkját várfalakkal övezte, és e falak védelmébe helyezte át a védekezésre képtelen Duna-parti síkságról a pesti német polgárok közösségének központját, valamint itt lelhetett ugyancsak védelemre az (ó)budai királyi birtokközpont népe is. 1255-re az erődítmény falainak valamilyen formában készen kellett állniuk, mivel IV. Béla király ebből az évből származó oklevelében már, mint megtörtént eseményt említi meg a „pesti hegyen” a vár (*castrum*) felépítését.⁵² Az új településeket gyakran várak nevezték a kortársak. Valójában a fallal övezett nyugati mintájú, klasszikus középkori város első példái jöttek létre a Magyar Királyságban, amelyet a következő évtizedekben továbbiak (mint Sopron) követtek.⁵³ A király feltehetően a városi közösség sokaságának és vagyonának erejében bízva próbált meg védhető erődítményeket ily módon kialakítani.

4.2 Castrum Budense

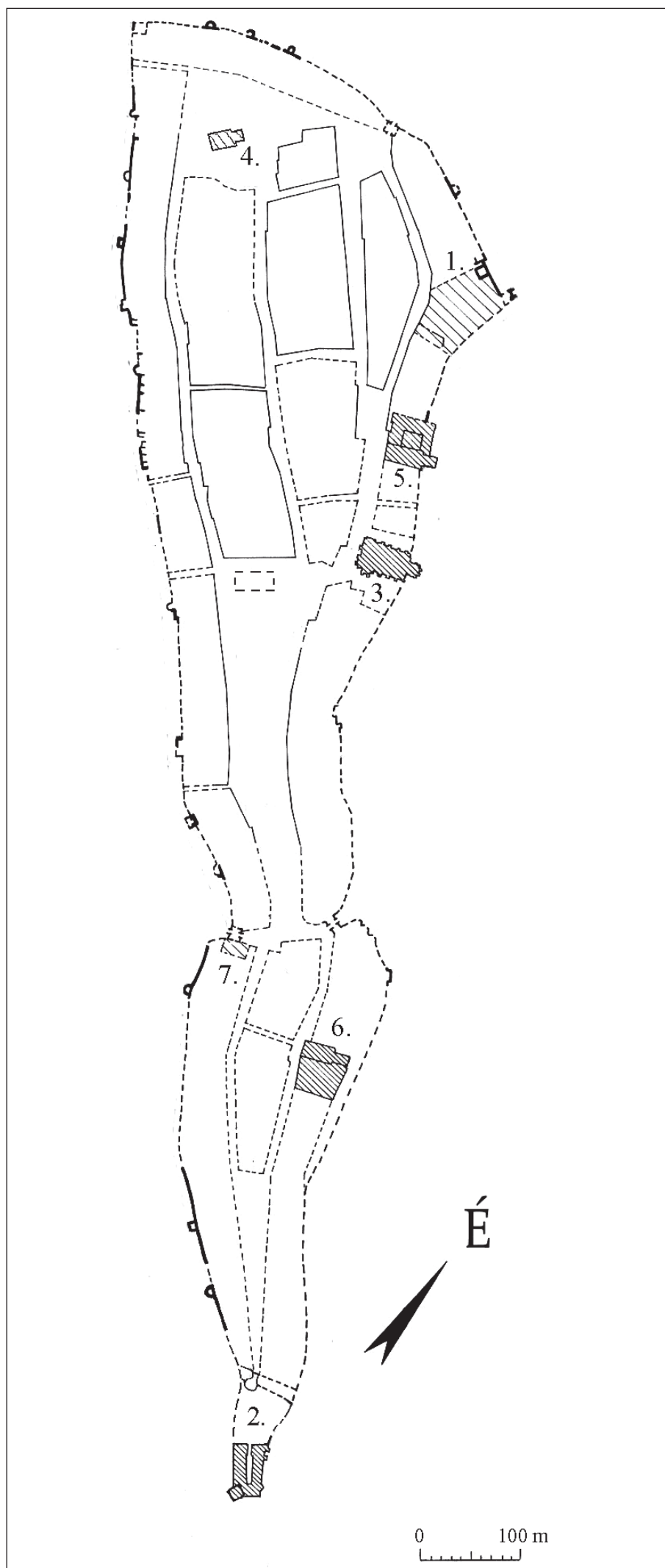
A budai Vár-hegy fennsíkját elnyújtott természeti forma jellemezte, amely ezért erősen befolyásolta az új település szerkezetét. A kezdetben tehát várnak tekintett erődített város falai a hegy teljes fennsíkját körülölelték, ahol lehetett mindent annak sziklás, meredek peremén haladva.⁵⁴ E falat szabályos távolságokra elhelyezett félkör alakú, illetve négyzetes tornyok védték, amelyek közül tizenötöt azonosítottak eddig a régészeti ásatások és megfigyelések. A kapukat is tervszerűen helyezték el. Két kapu nyílt egymással szemben a hegy elkeskenyedő részén közvetlenül a piactérre, a későbbi Szent György térre. Keletre, a Duna felé a Szent János kapu, nyugatra, a szőlőhegyek és a fehérvári országút felé a Zsidó kapu. A harmadik kapu a város északi falán a másik piactérről, a Szombatpiacról nyíló Szombat kapu volt, amely az esztergomi országútra vezetett. Csak írásos említésből ismert a nyilván dél felé nyíló Kreinfeldi kapu, amelyet egyelőre nem tudunk lokalizálni.⁵⁵

A nyújtott háromszög formájú fennsík sarkait további építmények erősítették. Az északkeleti sarokban helyezték el az ún. Kammerhofot, vagy ahogyan a források később emlegetik a Régi királyi házat, amely a 14. században biztosan – és feltehetően már a 13. században is – az uralkodó lakóhelyéül szolgált.⁵⁶ A déli sarokban, a sziklás fennsík keskeny kiszögelésén az ún. István-torony és a hozzá csatlakozó lakóépületek maradványai állnak, amelyek a későbbi királyi palotaépítkezések kiindulópontját jelentették. A torony keltezésének kérdése a sokszoros történeti és régészeti próbálkozások ellenére ma sem nevezhető megnyugtató módon megválaszoltnak, építetőként egyaránt szóba jöhet IV. Béla fia, István ifjabb király (a későbbi V. István, 1239–1272) és I. Károly fia, Anjou István herceg (1332–1354).⁵⁷ Érdekes megfigyelni, hogy mind a Kammerhof, mind az István-torony az erődítés egy-egy sarkán épült fel, így javítva ezeken a kényes pontokon a város védelmi képességeit. A Kammerhofnak külön kapuja nyílt a falakon kívülre.

Az így elkészült erődítés a fal elé kiugró, szabályos távolságokra elhelyezett tornyaival a kor színvonalán fejlettek számított, és igen nagy területet övezett. A falak hossza mintegy 3 km, amelyek 40 hektár belső területet öveznek. Ezek a méretek jelentősen felülmúlják a megyék központjaiban korábban épült ún. ispáni várak méreteit.⁵⁸ Ezért a budai erődítést IV. Béla király legnagyobb várépítkezései, (így a visegrádi kettős vár, és Fehérvár városfala) között tarthatjuk számon.

4.3 A helyrajz és a helynevek változásai

A vár felépítése és a lakosság betelepítése, vagyis mai fogalmaink szerint a város megalapítása teljesen megváltoztatta a környékbeli településszer-

7. ábra. A budai vár, 13. század vége – 14. század eleje. 1. Régi királyi ház / Kammerhof, 2. István torony és a környező épületek, 3. Boldogasszony plébániatemplom, 4. Szent Mária Magdolna kápolna, 5. Szent Miklós domonkos kolostor, 6. Evangélista Szent János ferences kolostor, 7. Zsinagóga. Kuczogi Zsuzsanna és Végh András rajza
Fig. 7 The castle of Buda, late 13th century – early 14th century. 1. Old Royal House / Kammerhof, 2. Stephen's Tower and adjacent buildings, 3. Parish Church of Our Lady, 4. St. Mary Magdalene's Chapel, 5. St. Nicholas' Dominican Friary, 6. St. John Evangelist's Franciscan Friary, 7. Synagogue. Drawn by Zsuzsanna Kuczogi and András Végh

strongholds, the King presumably relied on the size and wealth of the urban communities themselves.

4.2. Castrum Budense

The natural triangular shape of the plateau of Buda exerted a significant influence on the structure of the new settlement. The walls of the fortified town, built at the cliff-edge, encircled the whole plateau.⁵⁴ The de-

kezetet.⁵⁹ Maga a Vár-hegy a tatárjárás előtti Kispest és Felhévíz határán feküdt, ebből következően az új várost e két település területéből szakították ki. Az alapítás idején igen szűkös volt ez a terület, magját természetesen a hegytetőn épült vár (*castrum*) alkotta, amelyhez a hegy alatti Duna-part, illetve a felette húzódó keleti és északi hegyoldal csatlakozott (*suburbium*). Feltehetően már ekkor is rendelkezett a város a nyugati oldalon, a szőlőhegyeken területekkel, de ennek kiterjedéséről nincsenek ismereteink. A hegy déli lábánál Kispest, északon pedig Felhévíz teljesen önálló maradt a várostól. Az új városhoz számították azonban Pest korábbi területét a Duna túlsó, bal partján. Pest ugyan szintén újjátelepült, de az új város árnyékában egyelőre nem tudta elérni régebbi jelentőségét, önállóságát majd csak a 15. századtól kezdődően vívta ki fokozatosan. Visszatelepült a budai káptalan és a királyi birtokközpont is korábbi helyére, de a tatárjárás előtt itt megindult városfejlődés nem tudott kibontakozni, talán éppen az új város konkurenciája miatt. Megszűnt az itteni királyi központ kizárólagossága is, mivel az új Budán is létrehoztak az udvar befogadására képes szálláshelyet, amely alternatívát jelentett a korábbi királyi palota mellett.

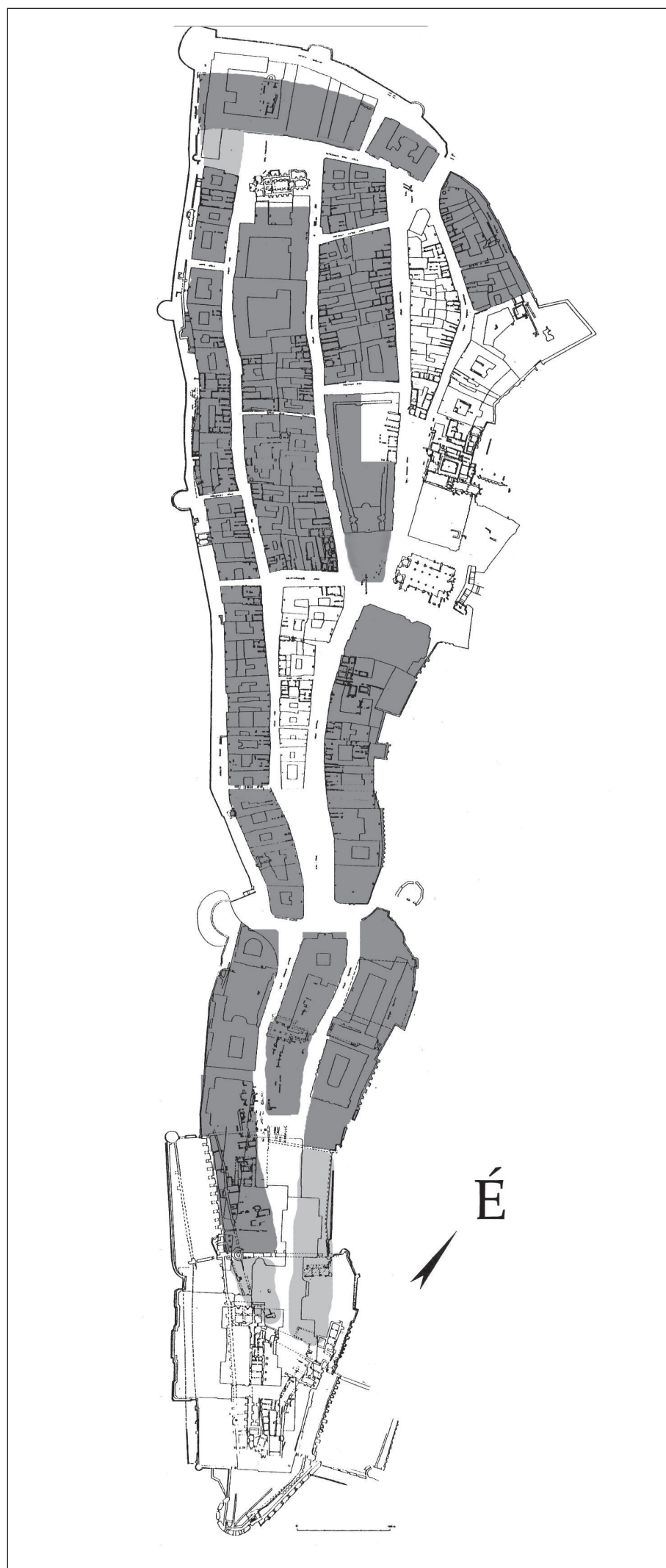
A megváltozott helyzetet láthatjuk a települések neveinek változásában is. A korábbi Pestet az új alapítás óta Ópestnek (*Vetus Pest*), illetve németül *Altofen*-nek nevezték. Az új város megörökölte a német *Ofen* nevet, de nevezték pesti várnak (*castrum Pestiense*) vagy pesti új várnak (*novum castrum Pestiense*) másként pestújhegyi várnak is (*castrum novi montis Pestiensis*).⁶⁰ Az új városra a Buda név is átszármazott, a tatárjárás előtti Budát ekkortól kezdik el Óbudának is nevezni (bár sokáig még nem kizárólagosan, pl. a káptalan az egész középkorban továbbra is budainak nevezte magát). Hívták azonban pontosabb körülírással budai várnak (*castrum Budense*), budai új várnak (*novum castrum Budense*) vagy egyszerűen Újbudának is (*Nova Buda*).⁶¹ Hosszútávon végül a latin és a magyar nyelvben a Buda megnevezés, a németben az Ofen állandósult, de a korai nevek gazdag variációját a „pestújhegyi vár” kifejezés a város hivatalos önelnevezéseként egészen a középkor végéig megőrizte.

4.4 Az alapítás folyamatának nyomai a Várnegyed alaprajzán

A város létrehozásának folyamatáról szinte teljesen hallgatnak írott forrásaink. Segítségét nyújtanak ennek megismeréséhez azonban a város alaprajzának elemzése és bizonyos régészeti megfigyelések. A Vár-hegy keskeny, hosszúk fennsíkján nem állt rendelkezésre annyi hely, hogy szabályos négyzethálós utcahálózatot és telekstruktúrát hozzanak létre. Első ránézésre talán fel sem tűnik az alapított városokra jellemző rendszeresség. Részletes elemzéssel azonban kimutatható, hogy az elsőbbséget élvező védelmi szemponthoz igazodva az új város szerkezetét tervszerűen hozták létre. A régészeti ásatásokkal feltárt telkeket vizsgálva könnyen felismerhetünk egy egységes méretű típust, amelyre jellegzetes beépítési mód is jellemző: a telek bejárata az utcai homlokzat közepén helyezkedik el, a legtöbb esetben mindkét, de néha csak egyik oldalán téglalap alakú pincével (és felettük egykor természetesen épületekkel), amelyek rövidebb oldalaiakkal fordulnak az utca felé, és hosszan elnyúlnak a telek belsejébe. Sokhelyütt a telek hátsó részét teljes szélességben egy másik pince (és a hozzá tartozó épület) foglalja el, amely ugyancsak könnyen felismerhetővé teszi a telek méreteit. Ezeknek a telkeknek szélessége 19-20 méter között mozog, mélységük ennek kétszerese, körülbelül 38-40 méter.⁶²

A Várnegyed (*castrum*) utcáiak irányát vizsgálva jól látható, hogy a telkek homlokzati vonala a várfalhoz igazodik. Ez arra utal, hogy a telekosztást a várfal felépítése után végezték el. A középkori telkek kifutottak a városhoz, a telkek hosszát a városhoz mérték ki, és mivel ez minden telken azonos volt, ezért a várfalakkal párhuzamos utcák mindenütt híven követik a terephez igazodó, kanyargó várfalat. A hegy keskeny déli részén csak arra volt lehetőség, hogy a falak menti telkeket tűzzék ki, illetve a közepén szabadon maradt területet beépítsék, így jöttek létre az egymással párhuzamos utcák párpai (a mai Szent György utca – Színház utca, Tárnok utca – Uri utca). A mai Szentháromság utcától északra azonban jóval szélesebb a hegytető, ezért itt több háztömb kijelölésére nyílt lehetőség. A kitűzés során a várfal mellé épült telkek utcai homlokzatát követve, mindenütt egységes szélességű utcát tűztek ki, majd ehhez mérték tovább a telkeket. Így jöttek létre a mai Országház utca és Uri utca közötti és az Országház utca és a Fortuna utca közötti háztömbök, amelyek homlokzati vonalain még felismerhetjük a nyugati várfal vonalának hajlásait.

Bár az egységes telekosztás a város teljes területére kiterjedt, ennek ellenére bizonyos háztömbökben mégsem lehet kimutatni. Ebből arra következtethetünk, hogy ezek területe a telekosztás idején még üresen maradt, vagy ezzel ellenkezően már beépített volt. Például a mai Szentháromság utcától délre a Dísz térig terjedő, nagy háromszögletű téren kezdetben nem osztottak ki telkeket, csak később épült be. Későbbi forrásokból jól ismert, hogy ez volt a majdani németek lakta városrész piactere, amelynek északi végében a tanácsház emelkedett, és ahol szerdánként tartottak hetivásárokat.⁶³ Erről a térről két párhuzamos utca (a mai Uri és Országház utca) futott a mai Kapisztrán térre, amely a város alapítása óta megőrizte tér jellegét. Itt tartották a szombati hetivásárokat és a tér közepén épült fel a Szent Mária Magdolna templom.⁶⁴ Nem mutathatók ki az egységes méretű telkek a Fortuna utca – Táncsics Mihály utca közötti háztömbök területén, valamint a Hess András tér nyugati oldalán sem

8. ábra. Az egységes méretű telkek kiterjedése a budai Várnegyed területén, mai térképre vetítve. Végh András rajza
Fig. 8 Reconstruction of the original division of plots on a recent plan of Buda Castle. Drawn by András Végh

fences included semicircular and square towers spaced at equal distances along the walls, of which fifteen have now been identified by archaeological excavations and observations. The positions of gates suggest careful planning. There were two gates opposite each other on the thin end of the hill leading on to the main market place, later St George's Square. One of them, St John's Gate, was on the eastern side, opening towards the Danube;¹⁰ the other, the Jewish Gate, on the western side, opened towards the vineyards and the road to Fehérvár.¹¹ The third, Saturday Gate, was on the northern wall and opened from the other market place, the Saturday Market, and led on to the road to Esztergom.¹² There was a gate next to the *Kammerhof*, i.e. the Old Royal House, and another – known from written documents as the *Kreinfelder Gate* – must have opened to the south, but has not yet been located.⁵⁵

(a Fortuna köztől délre), a Kammerhofnál és a Boldogasszony-plébánia templom környezetében, ennek okát azonban inkább már abban láthatjuk, hogy ezek a területek a telekosztás idején már beépítettek voltak

Ebből a szempontból érdekes a telkek tájolása, különösen a belső háztömbök telkeinél. Úgy tűnik, hogy a telekosztás idején ezeket a telkeket a Szent Mária Magdolna templom tájolásához igazították. Az igazodás azért is feltűnő, mivel ezáltal rendkívül ferde tengelyű telkeket hoztak létre a templomtól egészen nagy távolságra is. Ezt a tájolást csak az egyékes telekosztást mutató háztömböknél lehet felismerni, azoknál a háztömböknél azonban nem, ahol az elsődleges telkek sem fordultak elő. Az elsődleges telekméret és a Szent Mária Magdolna templomhoz igazodó telkek tájolása tehát összefüggenek egymással, következésképpen mindkettőt a telekosztás eredményének tartjuk.

A Szent Mária Magdolna templom szokásos keleti tájolása azonban eltér a többi budavári templom ugyancsak keleti, de más szögben történt tájolásától, mégpedig jelentős mértékben. A Várnegyeden belüli további három 13. századi eredetű templom, a Boldogasszony-plébániatemplom, a domonkos és a ferences kolostorok templomai nagyjából egy irányba tájoltak, és a város keleti szélén a várfalak mentén helyezkednek el. A Szent Mária Magdolna templom abban is különbözik tőlük, hogy a piactér közepére került.

Rendhagyó ellenben a város plébániájának, a Boldogasszony-egyháznak elhelyezkedése. Annak ellenére nem áll a piactéren, hogy erre rendelkezésre állt volna kellő tér. Ehelyett a kiosztott telkektől nem körülveve emelkedik a várfalak mellett, a tanácsháztól és a piactérről csak egy kis közön keresztül lehet megközelíteni, homlokzata egyáltalán nem igazodik semmihez. Nem illeszkedik a mesterségesen létrehozott telekstruktúrába, sőt közvetlen környezete sem tartozik oda. Elképzelhető tehát, hogy alapítása megelőzte a telekosztást, ezért nem illeszkedik annak rendszeréhez. Az írott források némileg ellentmondani látszanak annak, mivel az egyház első említéseit 1247-ből és 1248-ból ismerjük, épülete mégis 1255-ben még építés alatt állt, és csak 1269-ben nevezték újonnan épültnek.⁶⁵

9. ábra. Telkek és utcák kimérésének iránya az alapítás idején, mai térképre vetítve. Végh András rajza

Fig. 9 Measuring the plots and the streets at the time of the foundation on a recent plan of Buda Castle. Drawn by András Végh

A domonkos kolostor sem szokványos helyszínen emelkedik, hiszen a koldulórendi rendházak általában a városok szélén, nagyobb utak mentén találhatóak. Ez a kolostor azonban központi helyet foglal el a városban, közvetlenül a plébániatemplom mellett áll, a Régi királyi ház, másként Kammerhof szomszédságában. Alapítása a legkorábbi intézmények közé emeli, hiszen falai között 1254-ben már rendi nagykaptalant tartottak.⁶⁶

The plateau is in the shape of a long triangle, so that special fortification was required at the vertices. The royal residence in Buda was the *Kammerhof* in the north-eastern corner, referred to in some later documents as the Old Royal House. It was certainly in use in the fourteenth century, and probably also in the thirteenth.⁵⁶ On the narrow projection in the south corner of the plateau there are the remains of Stephen's Tower and the adjacent living quarters, which became the core of the late mediaeval royal palace. Despite intensive archaeological and historical surveys, the foundations of these buildings have not been definitely identified. They may have been ordered by either Béla IV's son Stephen (then junior king, and subsequently King Stephen V, 1239–1272) or Charles I's son, Prince Stephen of Anjou (1332–1354).⁵⁷

The fortifications built when the town was founded enclosed a large area. The defensive system of regularly-spaced towers protruding from the wall was considered advanced by contemporary standards, and was a novelty in Hungary. The walls had a total length of almost 3 km and enclosed an area of 40 hectares. Buda Castle was thus constructed on a significantly larger scale than the early royal castles at the county centres, and was one of King Béla IV's largest military constructions, alongside Visegrád Castle and the town wall of Fehérvár.⁵⁸

4.3. Changes in layout and place names

The new castle and the associated relocation of the population – what might be described in modern terms as “the foundation of the town” – completely altered the pattern of settlement in the area.⁵⁹ Before the Mongol Invasion, Castle Hill had lain at the boundary of Kispeszt and Felhévíz, and the establishment of the town there forced these settlements to give up of some of their land. This was initially a small area: beside the core of the *castrum* on the hilltop it included only the bank of the Danube beneath the hill and the hillsides to the east and north (*suburbium*). Even at the beginning, the town probably had other lands on the vine-covered western side, but nothing is known of their extent. Kispeszt at the southern foot of the hill, and Felhévíz to the north, remained completely independent of the town. The territory of Pest on the left side of the Danube, however, was considered part of the new town. Although Pest was also re-inhabited, it did not regain its former significance in the shadow of the new Buda. Only in the beginning of the fifteenth century did Pest begin to acquire some autonomy. The Buda Chapter and the royal estate administration returned to their former sites, but there was no continuation of the pre-invasion urban development there either, perhaps because of competition from the new town. The royal seat there lost its exclusive status, because a residence capable of accommodating the court was also built in the new Buda, an alternative to the old royal palace.

The settlements' changing status shows up in changes of name. What had been Pest was renamed Ópest (*Vetus Pest*, i.e. Old Pest), or *Altofen* in German. Its previous German name of *Ofen* transferred to the new town on Castle Hill, which was also known as Pest Castle (*castrum Pestiense*) or Pest New Castle (*novum castrum Pestiense*) or Pest New Hill Castle (*castrum novi montis Pestiensis*).⁶⁰ The name Buda also transferred to the new town, and what had been Buda before the Mongol Invasion started to be referred to as Óbuda (i.e. Old Buda, although not consistently for a long time; the Chapter, for example, called itself the Buda Chapter right up to the end of the medieval period). The new town was sometimes referred to more precisely as Buda Castle (*castrum Budense*), Buda New Castle (*novum castrum Budense*) or simply New Buda (*Nova Buda*).⁶¹ In the long term, the name Buda established itself in Latin and Hungarian, and the name Ofen became the permanent German name, although the rich variation of early names was preserved in the official designation of the town, *castrum novi montis Pestiensis* (Pest New Hill Castle) until the end of the medieval period.

4.4 Clues to the foundation of Buda on the Castle District ground plan

Although the written sources are almost completely silent on the story of the city's foundation, there is much to be learned from analysing the city's ground plan and from certain archaeological observations. The plateau of Buda is characterized by a natural triangular shape. It was not possible to develop a rectangular network of the streets and a regular plot structure on it. Perhaps, at the first glance the regularity of a founded town is not apparent. But by thorough analysis it can be proven that the structure was consciously planned, adjusted to the priorities of the defence. Examining the excavated sequence of plots, a standard-size type can be observed with a characteristic layout of buildings: the entrance of the building can be found in the middle of the street front, with rectangular cellars in most cases on both, but sometimes only on one side, showing their shorter sides towards the street and spreading lengthwise into the plot. The full width of the back part of many plots is taken up by another cellar which facilitates establishing the boundaries and thus the full size of the plot. The width of these plots is between 19-20m and the depth is roughly twice that size, about 38-40m.⁶²

Examining the direction of the streets it is obvious that the frontline of the plots follows the town walls. It suggests that the division of plots was made after the town walls had been built. The mediaeval plots run up to the town wall, the length of the plot was measured beginning from the wall and as it was a standard size, the streets followed the meander-

10. ábra. Egyházak és telkek tájolása, mai térképre vetítve. A. Boldogasszony egyház, B. Szt. Miklós domonkos kolostor, C. Szt. Mária Magdolna egyház. Végh András rajza
 Fig. 10 Orientation of the churches and the plots on a recent plan of Buda Castle.
 A. Parish Church of Our Lady, B. St Nicholas' Dominican Friary, C. Church of St Mary Magdalene. Drawn by András Végh

A kiemelt helyszín alkalmasint a domonkosoknak az alapításnál betöltött fontos szerepére utal, amelyre alább még kitérünk. A Régi királyi háztól a domonkos kolostor előtt a Boldogasszony plébániáiig húzódó utca mentén nem lehet kimutatni az egységes méretű telkeket, ez azonban nem jelenti azt, hogy itt ne emelkedtek volna épületek. A műemléki kutatással azonosított középkori lakóházak tájolása a Boldogasszony-plébániatemplomhoz és a domonkos kolostorhoz igazodik, és falaik is 13. századi építészeti formákat őriztek meg. Ebből arra következtethetünk, hogy ezen a területen a telekosztást már megelőzően is épületeknek kellett állni.

A Várnegyed telekszerkezete, utcahálózata tehát tudatos szervezés eredménye, amely a várfalak felépülte után következett be. Feltételezhetjük, hogy a telekosztást éppen a lakosság nagyarányú beköltözésének idején vitték végbe, mivel a 13. század további eseményei nem indokolnak már ilyen léptékű további átalakítást. A rendelkezésre álló területet mindenütt beépítették, kivéve a szándékosan üresnek hagyott két különálló piacteret. A város északkeleti sarkában az egységes rendszertől eltérő jellegzetességeket figyeltünk meg. A Boldogasszony-plébánia elhelyezkedése, a domonkos kolostor és a Boldogasszony plébánia környéki telkek különleges méretei és tájolása, mind komoly eltérést jelentenek egy egységesen létrehozott város képétől. Mivel ezek a jelenségek a város legkorábbi épületei körül csoportosulnak, ezért biztosra vehetjük, hogy a telekosztás idején már számolni kellett olyan objektumokkal és intézményekkel, amelyek korábban helyet kaptak a várban.⁶⁷

4.5 A Váralja benépesítése

Jóval szerényebbek a Duna-parti Váraljára vonatkozó ismereteink. Ez a városrész a későbbi korok háborús pusztításaitól sokkal többet szenvedett, mint a Várnegyed (*castrum*). Ma is fennálló középkori emlékeinek száma csekély, régészeti kutatása pedig, bár az utóbbi évtizedekben kiterjedt, még nem tud összefüggő képet alkotni a sok mozaikszerű információból.⁶⁸ Az azonban már ma is látható, hogy a Dunán zajló kereskedelem miatt fontos vízparti városrész már közvetlenül az alapítást követően benépesült a 13. század második felében. Az itteni lakosok lelkipásztori ellátására az 1250-es években épült fel a Szent Péter mártír egyház, amely ekkor még a várnegyedbeli Boldogasszony plébánia alárendeltségébe tartozott.⁶⁹ A templom épülete a Vár-hegytől kissé északra az egykori római település romjai között állt. A romokat bizonyára építőanyagként hasznosították, az egykori út és utcahálózat azonban részben újbóli hasz-

ing route of the town wall adjusted to the natural surface. At the narrow, southern side of the hilltop it was only possible to make plots along the town walls and to build in the empty space between them, thus forming street pairs that are characteristic even today (e.g. Szt György utca – Színház utca, Tárnok utca – Úri utca). However, to the north of the present Szentháromság utca it was possible to divide more blocks. First a standard size street following the frontlines of the plots along the western town walls was set, and then the other plots were measured taking the front line of the first row of plots as the starting point. This process shaped the blocks between today's Országház utca and Úri utca, and those between Országház utca and Fortuna utca; their building lines still reflect the curvature of the western castle wall.

The standard-size plots covered the whole area of the town; nevertheless they cannot be detected in some blocks. This may be explained by the fact that they were not built in during the period of the division of plots, or they had already been built in by then. On the large triangular square south of the present Szentháromság utca there were no plots divided in the beginning. It is well-known from later sources that this space served as the market place of the German quarter of the town where the weekly markets were held on Wednesdays. At the northern end of this space stood the building of the town hall.⁶³ From here there were two parallel streets (the present Országház utca and Úri utca) running towards the present Kapisztrán tér which has preserved its character as a square since the foundation of the town. This was the place of the weekly markets on Saturday and in the middle of the site the Church of St Mary Magdalene was built.⁶⁴ The sites where the standard-size plots cannot be traced back include the blocks enclosed by Fortuna utca and Táncsics Mihály utca as well as the western side of Hess András tér, (to the south of Fortuna köz), near the probably early royal residence termed *Kammerhof*, and around the Parish Church of Our Lady, the reason of which is considered to be that they had already been built in by the time of the division of the plots.

In this respect the orientation of the plots, especially the inner ones, is of importance. It seems that in the course of the division of the plots their orientation was adjusted to the orientation of the Church of St Mary Magdalene. It is striking because this resulted in unusually oblique plots, at a considerable distance from the church. This oblique orientation can only be observed with standard-size plots but not with the blocks where the primary division had not been made. The standardised size of the plots and the orientation related to the Church of St Mary Magdalene are linked, thus consequently both can be regarded as the result of the primary division of the plots. However, the orientation of the Church of St Mary Magdalene deviates from that of the other churches of Buda Castle to a significant degree. All of the other three thirteenth-century churches in the Castle – the Parish Church of Our Lady and the churches of the Franciscan and the Dominican Friaries – have the same orientation. They are situated along the eastern edge of the *castrum*, adjacent to the town walls, with their choirs reaching out to the town walls. The Church of St Mary Magdalene is an exception, as it was erected in the middle of the northern (Saturday-) market place.

Utterly singular in its situation, however, is the city's parish church, the Church of Our Lady. There would have been space for it on the market place, but it was not built there. Instead it stands beside the castle walls; it was not surrounded by parcelled plots and was approached from the city hall and the market place only by a narrow alley. Its frontage was not aligned with anything else, and neither the church nor its direct surroundings fit into the layout devised for the town, suggesting that may have been founded before the land was systematically parcelled out. Written sources seem to contradict this to some extent, because the first mentions of the church date from 1247 and 1248, and it was still under construction in 1255, only being declared newly built in 1269.⁶⁵

Neither does the Dominican friary occupy a standard site, because mendicant-order houses usually stood on a major road near the edge of town. By contrast, this friary occupies a central position in the city, directly beside the parish church and close to the Old Royal House or *Kammerhof*. It was one of the earliest institutions, where the grand chapter of the order was held as early as 1254.⁶⁶ The prominent location is consistent with the key role the Dominicans played in the city's foundation, as discussed below. There is no evidence of standardised plots along the section of the street where the Dominican friary stood, from the Old Royal House to the Church of Our Lady, but this does not exclude the presence of buildings there. Historic buildings research has identified medieval dwellings there, and they are aligned with the Church of Our Lady and the Dominican friary, with walls which retain thirteenth-century architectural forms. From this we may conclude that there must have been buildings standing on this area before the parcelling of the land.

Summing up the observations on the structure of the settlement on the Castle Hill, the following picture emerges from the analysis of its ground plan. The present street and plot system of the town is the result of conscious planning done after the construction of the town walls. It can be supposed that the plots were measured out at the time when the numerous new inhabitants were moving in, as no other event of the thirteenth century would have needed such thorough modifications. The area was everywhere developed by dividing it into standard-size plots with the exception of the two market places that had been consciously left uninhabited. However, in the north-eastern corner a system deviating

nálatba került a templom körül kiépülő városrész kialakítása során. A Vár-alja észak-déli irányú fő útja (a mai Fő utca) például az egykori római folyóparti hadiút nyomvonalát követte, de az erre merőleges mai Csalogány utca nyomvonala is igazolhatóan római eredetű.⁷⁰ A Szent Péter mártír templomtól délre, ahol a Vár-hegy lankái közvetlenül a folyóparttal érintkeztek, a település épületei felkúsztak a hegyoldalakra is. A hegyoldalon állt a 13. század vége óta az ágostonosok Szent István protomártírnak szentelt kolostora.⁷¹ Az alapítást követő évtizedekben a beköltöző lakosok nem csupán a várat töltötték meg, tehát számuk lehetővé tette a Vár-hegy alatt a Duna-part és részben a hegyoldal betelepítését is.⁷²

4.6 A város alapítása a történeti forrásokban

Utaltunk már arra, hogy a vár felépülte, a Buda körüli településszerkezet gyökeres megváltozása külső fenyegetés kényszere hatására ment végbe. A szakirodalom ma egységesen elfogadja azt a történeti forrásokra épített következtetést, hogy az új település létrejött az újabb mongol támadásról érkező hírek hatására kezdődött meg, közel azonos időben a fehérvári és az esztergomi polgárok számára elrendelt hasonló áttelepüléssel.⁷³ A telepítés irányítói minden bizonnyal annak a német lovagi eredetű városi vezetőrétegnek a gyakran ispáni címet viselő tagjai lehettek, akik kereskedelmi tevékenységük mellett gyakran földbirtokokat szereztek, sőt nem ritkán magyar nemességet is. A közéjük tartozó családok tagjai alkották a 14. század végéig a tizenkét tagú városi tanács többségét, és közülük került ki a város élén álló rektor, majd bíró.⁷⁴ A ránk maradt korabeli iratok szerint a tatárjárás után a visszatérő régi pesti polgárok és az újabban beköltöző vendégek még Pest város romjai között kezdték meg újra életüket. Ennek bizonyítéka a Pest számára 1244-ben kiadott kiváltságlevél, amellyel a tatárjárásban megsemmisült privilégiumot kívánta a király pótolni. Az okiratot Pest *villa* vendégeinek állították ki, és hogy ez a bal parti Pesttel azonos valóban, igazolja a Duna túlsó partján fekvő Kispest említése is.⁷⁵ 1246-ban királyi ítélet kötelezte a pesti hospeseket, hogy a budai káptalan régi sóvám szedési jogait ne akadályozzák.⁷⁶ Ezután forrásaink kilenc évig hallgatnak, majd már az újonnan épült várra vonatkoznak: a már említett 1255-ös adománylevelekben halunk az „új” pesti várban épülő, királyi alapítású Szűz Mária templomról és az ottani hetivásárról.⁷⁷ 1259-ben tűnik fel először az Ópest kifejezés.⁷⁸ A pestvári német polgárok nevei elsőként a tárnokvölgyi birtokperben az 1260-as évekből maradtak ránk, 1268-ból ismert a város első kiadványa (*rector castri Budensis et duodecim iurati*), 1269-ben pedig a budai hegyen emelkedő plébániát újonnan épültnek mondták.⁷⁹

Az új város kiváltságai a korábban a pestieknek adott szabadságjogokból eredtek, a pestiek kiváltságlevelét (pontosabban annak a tatárjárás után IV. Béla király által 1244-ben megújított példányát, az ún. Aranybullát) tartotta jogai forrásának.⁸⁰ Az áttelepített város azonban, bár Pest kiváltságlevelét használta, mégis kénytelen volt az abban biztosított legfontosabb szabadságainak egy részéről lemondani. A közösség tanácsának hamarosan a stratégiaileg fontos vár katonai parancsnokával, a király által kinevezett rektorral kellett megosztania a város feletti joghatóságát, amivel a szabad bíróválasztás jogát veszítették el.⁸¹ A szabad városok másik fontos kiváltságát a szabad plébánosválasztás jogát szintén elveszítették, miután a kegyúri jogokat a király a szigeti apácákra ruházta. A Duna közeli szigetén (ma Margit-sziget) ugyanis a vár építésével egy időben IV. Béla király domonkos gyóntatói hatására Szűz Mária tiszteletére kolostort alapított, amelyben a szemlélődő és vezeklő életmódot élő apácák közé saját leányát, Margitot is elhelyezte.⁸² A mongol támadás elleni isteni segítség kieszközlésére felajánlott Margit lakóhelyét a budai királyi központ körül lakók oltalmára emelt vár mellett jelölte ki, kolostor és vár sorsát egybekapcsolva. A szokatlan és jelentős adomány, vagyis a vár épülő plébániájának kegyúri joga és a város vásárvámja, amelyet 1255-ben a kolostor kapott, az apácák nyújtotta természetfeletti segítség fenntartását kívánta biztosítani, ám a város gazdasági kiváltságait jelentősen csorbította.⁸³

A városi szabadság erős korlátozása ellenére Buda életképes alapításnak bizonyult, a jogok csorbítását pedig idővel igyekezett megszüntetni. A rektorok többségét a királyok a német vezetőréteg sorából választották, végül a város 1346–1347 körül visszanyerte a bíróválasztás jogát is.⁸⁴ Az apácák kegyúri jogát a 14. század közepén megváltották.⁸⁵ A vásárvám eladományozásának eltörlésére kitartóan, ám eredménytelenül törekedtek.

4.7 Hetivásár és éves vásár

A budaiak hetivásárt úgy tűnik az alapítás óta két helyen is tartották, kedden (később már szerdán) a Boldogasszony plébániánál a németek piacterén (a későbbi Szent György piacon), szombaton pedig a Szent Mária Magdolna templomnál az ún. Szombatpiacon, a későbbi magyarok lakta városrész központjában.⁸⁶ A különös helyzet az alapítás számunkra ismeretlen körülményeiből adódik, mindenestre a topográfiai különállás erre utal. A németek már a tatárjárás előtt is kedden tartották a hetivásárt Pesten. Ebből következtethetnénk akár arra is, hogy a szombati piacot már itt találták, de hogy ennek eredete mikorra megy vissza, azzal kapcsolatban, adatok hiányában, teljes bizonytalanságban vagyunk.⁸⁷ A budaiak egyik legfontosabb kereskedelmi kiváltsága, az éves vásárok tartásának eredetével ugyancsak sok a tisztázatlan kérdés. A legrégebb budai vásárt Pünkösdkor tartották, helyszíne azonban Felhézven volt a Duna partján.⁸⁸ Ezzel kapcsolatban érdemes azt szem előtt tartani, hogy Felhézvén templomát a Szentháromság tiszteletére szentelték, amelynek ünnepe csak egy héttel

from the usual standard-size plots can be observed. The location of the Parish Church of Our Lady, the exceptional size and direction of the plots around the Dominican friary and the Parish Church of Our Lady significantly differ from the image of a town coined on a standard system. As all these areas developed outside the standard scheme can be found around the earliest buildings of the town. This suggests that in the period of the division of plots, some features and institutions had to be taken into account.⁶⁷

4.5. Settlement in the suburbium

Much less is known about the suburb (*suburbium*) of the new Buda on the bank of the Danube under the Castle District (*castrum*). It suffered much more thoroughgoing destruction in the Ottoman Wars than the Castle District. Hardly any medieval structures stand there today, and the mosaic of information from extensive archaeological research of recent years has not yet formed into a coherent picture.⁶⁸ Lying on the bank of the river, the district was of great importance for trade along the Danube, and settlement there started immediately, in the second half of the thirteenth century. The Church of St Peter Martyr was built to tend the faithful there in the 1250s, and was initially subordinate to the Castle District Parish of Our Lady.⁶⁹ The church stood slightly to the north of Castle Hill, among the ruins of the Roman settlement, which were certainly used as building material. The Roman system of roads and streets was partially incorporated into the layout of the district around the church. The main north-south road through the *suburbium* (now Fő utca) followed the route of the old Roman military road along the Danube, and today's Csalogány utca also verifiably follows a Roman precedent.⁷⁰ South from the Church of St Peter Martyr, where the lower slopes of Castle Hill reach down to the riverbank, the buildings of the district also extended up the hillside. Also on this hillside was the Augustinian Friary dedicated to St Stephen the Protomartyr in the late thirteenth century.⁷¹ The incomers in the decades following the foundation therefore more than filled the castle: they also settled the bank of the Danube beneath Castle Hill and part of the hillside.⁷²

4.6. Sources on the foundation of Buda

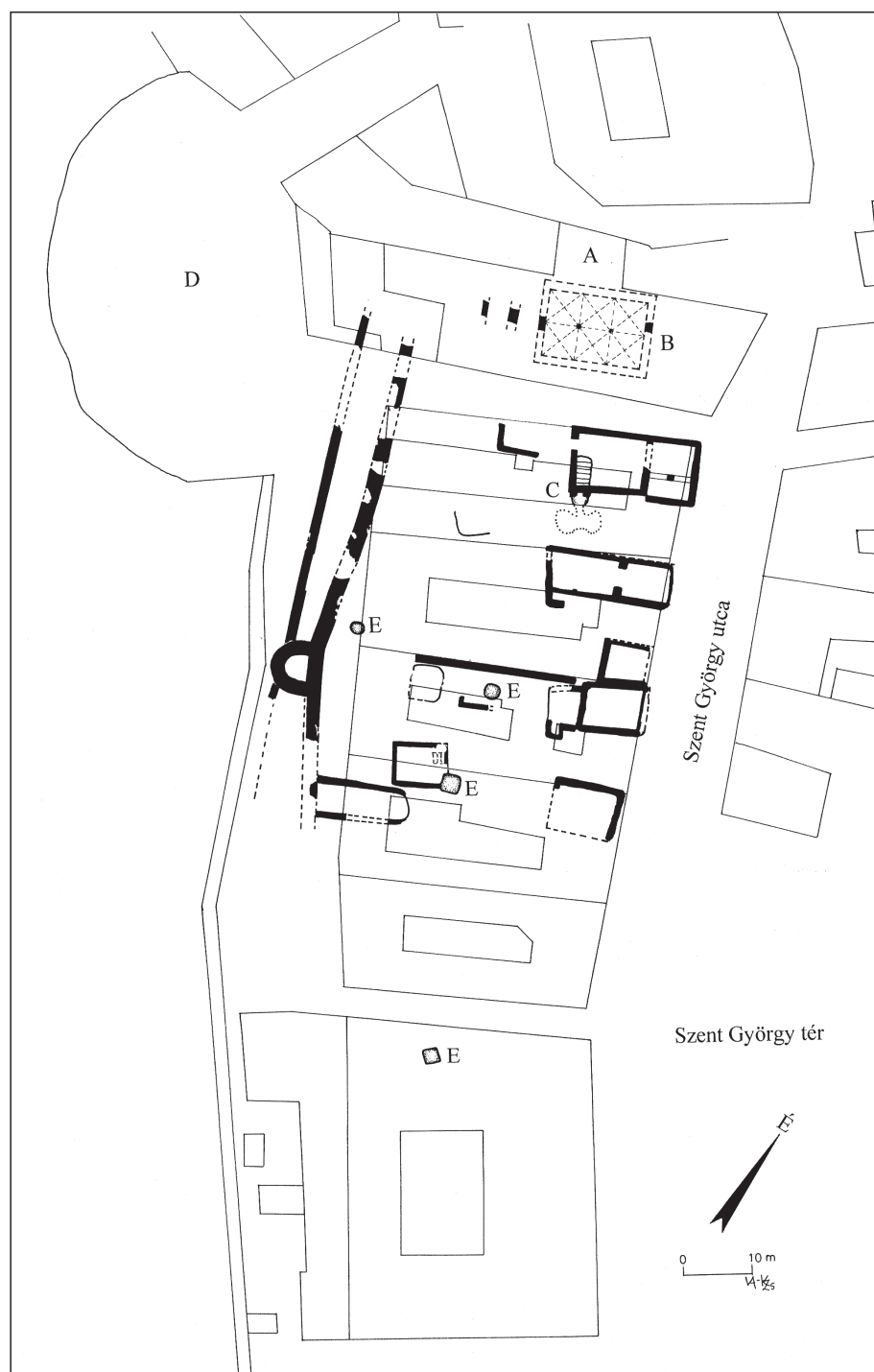
Studies of the available sources have led to a consensus that it was an external threat – rumours of a renewed Mongol attack – which prompted the construction of Buda Castle and the radical changes to the pattern of settlement in the area, and it took place at almost the same time as the enforced resettlement of the inhabitants of Fehérvár and Esztergom.⁷³ The governing elite of the community were a group of families descended from German knights. They often bore the title of ispán (*comes*), and were engaged in commerce as well as acquiring landed estates. Sometimes they were also raised to Hungarian noble status. It was these families which provided most of the twelve members of the town council until the late fourteenth century, as well as the Rector (later Judge) at the head of municipal administration.⁷⁴ According to surviving contemporary documents, the old inhabitants of Pest first returned to their ruined town after the Mongol Invasion and, together with new settlers (*hospites*), began to rebuild their lives. Evidence for this comes from a charter issued to Pest in 1244 to replace the privilegial charter which had been destroyed during the hostilities. This document was issued to the *hospites* of Pest *villa*, and makes clear that the town being referred to was indeed Pest on the left bank of the Danube, because it mentions Kispest on the opposite side.⁷⁵ A royal judgement of 1246 obliged the Pest *hospites* not to interfere with the old salt-duty collection rights of the Buda Chapter.⁷⁶ There follows a nine-year break in sources, after which the newly-built castle appears: the 1255 deeds of gift talk of the Church of Our Lady being built by royal donation in the “new” Pest Castle, and the weekly market there.⁷⁷ The expression *Vetus Pest* (“Old Pest”) first appears in a 1259 document.⁷⁸ The German names of the inhabitants of *castrum Pest* first appear in a legal action concerning the Tárnokvölgy estate in the 1260s, the earliest known municipal document (*rector castri Budensis et duodecim iurati*) dates from 1268, and the parish church on Buda Hill is described as “newly built” in 1269.⁷⁹

The new town's privileges were based on those previously granted to people of Pest, whose charter (or rather the post-Mongol Invasion replacement issued by King Béla IV in 1244, the “Golden Bull”) was looked on as the source of civic rights.⁸⁰ Nonetheless, the resettled town was obliged to give up some of the principal liberties furnished by the Pest charter it was using. The Council soon had to share legal authority over the town with the commander of the strategically-important castle, the Rector, so that the community lost the right to elect its own judge.⁸¹ It also lost another cherished privilege of free towns, the right to free choice of priest, after the King transferred the rights of patronage to the “island nuns”. While building the castle, king Béla IV, influenced by his Dominican confessors, founded a convent in honour of the Virgin Mary on a nearby Danube island (now Margit Island), a community of contemplative and penitential nuns where he placed his own daughter Margit.⁸² Having offered up Margit in supplication for God's help against a Mongol attack, he appointed a place of residence for her beside the castle which he had built to protect the royal centre of Buda, linking the destinies of convent and castle. In 1255, he granted to the convent the dues from the town's

előzi meg Pünkösdet. Eszerint a budaiak egy a város alapításánál régebbi vásárt is megörökölhettek, de sajnos erre nézve sem rendelkezünk semmilyen forrással. A másik budai vásár eredete tisztábban áll előttünk. A Kiszasszony nap előtt és után való héten tartott vásár IV. László király (1272–1290) idején keletkezett, hamisított, vagy kierőszakolt privilégiumát a 14. században már általánosan elfogadták és példaként használták.⁸⁹ A vásár helye a Váralján volt, erre utalnak egyébként az itt található Kisvásár, Flek utca (ld. a német Fleck, Marktfleck szavakat) helynevek is.⁹⁰ A vásár ünnepnapja a budai plébánia és egyben a szigeti apácák templomának egyik jeles ünnepe volt. Sajnos jelenleg egyik vásártér helyét sem tudjuk pontosan meghatározni, mindenesetre aligha lehettek a Duna-parttól távol.

4.8 Lakosság, nemzetiségek

Említettük már, hogy Pest lakossága a tatárjárás előtt főleg dél-német származású telepesekből (*hospes*) állt. Az új város lakosságának döntő részét ugyancsak a Duna-völgyén keresztül érkező polgárok tették ki. E korszakból már ismerjük néhányuk származását, köztük például bécsiakat, regensburgiakat találhatunk.⁹¹ Buda a Duna völgyében legdélebbre fekvő német lakosságú város lett, annak a betelepülési folyamatnak részeként, amely a Magyar Királyság határán belül Pozsony, Visegrád, Maros és Vác középkori német polgárságát létrehozta. A németek mellett kezdettől fogva magyarok is éltek ugyan a városban, számuk azonban az alapítás idején jóval a németek alatt lehetett. Ezt tükrözi a ránk maradt

11. ábra. A középkori Zsidó utca régészeti ásatáson feltárt, 13-14. századi épületmaradványainak és az 1873-as kataszteri felmérésnek összesített térképe. A. Zsidó-kapu, B. Zsinagóga, C. Rituális fürdő, D. Fehérvári rondella, E. Kutak. Kuczogi Zsuzsanna rajza. (Végh 2006b, 11. kép.)
 Fig. 11 Overall map of the excavated 13th-14th century buildings of the medieval Jewish Street and the cadastral map of 1873. A. Jewish Gate, B. Synagogue, C. Ritual bath, D. Fehérvári Bastion, E. Wells. Drawn by Zsuzsanna Kuczogi (Végh 2006b, Fig. 11)

oklevelek névanyaga, és erre utal az is, hogy a városi tanácsban két hely illette csak meg a magyarokat. Harmadik etnikumként az alapítás óta zsidó közösséget is találunk Budán. Létszámuk viszonylag jelentős voltára, illetve társadalmi súlyukra utal, hogy kéthajós, nagyméretű zsinagógájuk közvetlenül a város egyik kapuja (Zsidó kapu) mellé épült a városba vezető útvonal mentén. A zsinagógától délre futó Zsidó utca közvetlenül érintkezett a város piactérével.⁹²

fair and the right of patronage over its new parish church, an unusual and substantial donation designed to maintain the supernatural assistance provided by the nuns. In so doing, he severely curtailed the town's economic privileges.⁸³

Despite this restriction, Buda proved to be a viable town, and attempted to restore its rights over time. The kings appointed most rectors from the German elite, and the town ultimately regained its right to appoint its judge around 1346-1347.⁸⁴ The nuns' right of patronage was altered in the middle of the fourteenth century.⁸⁵ There were also persistent attempts to repeal the grant of fair dues, but to no avail.

4.7. Weekly market and annual fair

The people of Buda seem to have held two weekly markets from the earliest times: on Tuesdays (later Wednesdays) at the Germans' market place beside the Church of Our Lady, and on Saturdays beside the Church of St Mary Magdalene at Saturday market in the centre of the district later inhabited by Hungarians.⁸⁶ The circumstances that gave rise to this curious arrangement – the two market places – are unknown. The Germans had already held a weekly market on Tuesdays in Pest before the Mongol Invasion. This seems to imply that the Saturday Market was already in place, but we have no information as to its actual origins.⁸⁷ The beginnings of one of Buda's most important commercial privileges, the holding of annual fairs, are also shrouded in mystery. The oldest Buda fair was held on Whitsunday, but its venue was Felhévíz on the bank of the Danube.⁸⁸ It is worth noting in this respect that the church of Felhévíz was consecrated to the Holy Trinity, whose feast was just one week before Whitsun. This suggests that the people of Buda inherited a fair that dated from before the town's foundation, but we have no sources to establish this link. We know more about the origin of the other Buda fair. Held on the weeks before and after the Birthday of the Blessed Virgin Mary, the fair started in the reign of King Ladislaus IV (1272–1290), and by the fourteenth century its charter was generally accepted and used as a model.⁸⁹ The fair took place in the *suburbium*, as recorded in the place names *Kisvásár* ("little fair") and *Flek Street* (from the German words *Fleck* or *Marktfleck*).⁹⁰ The feast day of the fair was one of the main feast days of the Buda Parish and the church of the island nuns. Unfortunately, neither of the sites of these fairs has yet been precisely located, but they must have been near the riverbank.

4.8. Population and ethnic groups

We have already seen that the pre-Mongol Invasion population of Pest consisted mainly of settlers (*hospites*) of south German origin. The majority of the inhabitants of the new city had also made their way through the Danube valley. Individuals mentioned in records from that time include people from Vienna and Regensburg.⁹¹ Buda became the southernmost German-speaking town in the Danube Valley, following a course of settlement that had already created other towns within the Kingdom of Hungary: Pozsony (Pressburg), Visegrád (Plindenburg), Maros (Freistadt) and Vác (Waitzen). There were Hungarians living alongside the Germans in the city from the beginning, but in much smaller numbers. This is reflected in the names appearing in surviving documents, and that there were only two places for Hungarians on the city council. The Jews formed the third ethnic community in Buda in the period following its foundation. That the Jews were present in relatively substantial and significant numbers within society is demonstrated by the large, two-nave synagogue built directly adjacent to one of the city gates (the Jewish Gate), beside the main route into the city. The Jewish street running south of the synagogue reached directly the municipal market place.⁹²

5. Development of Buda under the Angevin dynasty in the fourteenth century

We have dwelt in some detail on the events which surrounded the birth of the town in the second half of the thirteenth century. These events largely defined the urban space and set the direction of subsequent development. Indeed, its development and population expansion was so fast that Buda became the top-ranking city in the kingdom within fifty years. The last king of the House of Árpád, Andrew III (1290–1301), largely held court in Buda – although he probably used both the old palace of Óbuda and the newer residence in Buda Castle – and was buried in the Franciscan Friary in the town.⁹³ In the long years of war which followed the extinction of the House of Árpád, possession of the military stronghold of Buda was one of the primary objectives of the contenders for the throne. Initially, the city supported the cause of the Bohemian King Wenceslas (Přemysl 1301–1305), elected King of Hungary under the name Ladislaus. The tide turned in 1307, however, and Ladislaus, son of the former Rector Werner, a supporter of Charles I Anjou (1301/1310–1342), together with the Judge Royal (*judex curiae regiae*) János Csák took the city in a surprise attack.⁹⁴ From then on, they did not waver in their loyalty to Charles, despite having to endure Máté Csák's siege in 1311 and the prolonged vicissitudes of being the launch pad for Angevin action in contention for the throne.⁹⁵ Charles was crowned King of Hungary for

5. Városfejlődés az Anjou uralkodók alatt a 14. században

Az alapítás körülményeit tanulmányunkon belül viszonylag részletesen igyekeztünk bemutatni, mivel a 13. század második felében lejátszódott folyamatok alapvetően meghatározták Buda további fejlődését, létrehozva a városi tér használatának meghatározó alapelemeit. A település gyors fejlődése, lakosai számának gyarapodása egy fél évszázad alatt Budát a királyság elsőszámú városává emelte. Az utolsó Árpád-házi király, III. András (1290–1301) már jobbára Budán tartotta székhelyét – feltehetően egyaránt használva óbudai régebbi és budavári újabb rezidenciáját –, és Budán temették el a ferences kolostorban.⁹³ Az Árpád-ház kihalása utáni háborúkkal terhes évtizedben a királyi trónért küzdő riválisok a komoly katonai erőt is jelentő Buda birtoklását tekintették egyik fő céljuknak. A város kezdetben a László néven magyar királlyá koronázott cseh (Přemysl) Vencel (1301–1305) pártján állt. 1307-ben azonban fordult a kocka és az I (Anjou) Károly (1301/1310–1342) pártján álló korábbi rektor, Werner fia László és Csák János országbíró rajtaütéssel elfoglalta a várost.⁹⁴ Ezután már nem is tértek el Károly hűségétől, pedig 1311-ben Csák Máté ostromát kellett elszenvedniük, sőt éveken át a város lett az Anjou trónkövetelő küzdelmeinek és akcióinak kiindulópontja.⁹⁵ Károlyt egyébként a budai Boldogasszony templomban koronázták másodszor magyar királlyá. (Bár ennek az érvényességét megkérdőjelezték, mivel nem a Szent Koronával és nem a szokásos helyen a fehérvári bazilikában történt.) Ezek a király uralkodásának kezdetén történt események megkérdőjelezzik azt a közhelyszerű történetírói állítást, amely szerint Károly király nem kedvelte túlságosan a kezdetben ellene fellépő Budát és ezért választotta helyzete konszolidálását követően 1323-ban a Budától és Esztergomtól nem túl távoli Visegrád erődjét székhelyéül, amely korábbi jelentéktelensége folytán alkalmas volt egy teljességgel új és lojális székhely kialakítására. A pilisi erdőben, a Duna partján új rezidenciát alkotott Károly, ám ez nem jelentette Buda teljes mellőzését. 1318-tól fogva szinte minden évben megfordult az uralkodó a városban, ha néha csupán rövid időre is. Itteni tartózkodási helyéül az ún. Régi királyi ház (németül Kammerhof, ma Táncsics Mihály utca 7-13.) szolgált, amelynek toronyos erődöszerű épületegyüttesét részben ő maga építtette.⁹⁶ Végül a halott Károly király teste utolsó útján újból betért Buda városába, hogy a Boldogasszony templomban felravatalozzák, megsirassák, majd temetkezési helyére Fehérvárra szállítsák.⁹⁷ Károly fia, Nagy Lajos király fenntartotta apja kötődését visegrádi rezidenciája iránt. Visegrád azonban az ő idejében sem volt kizárólagosan az egyetlen királyi székhely. Uralkodásának első öt éve után 1347-ben Budára költöztette udvarát, amelyet csak nyolc év múlva, 1355-ben vitetett vissza Visegrádra. Budát azonban a továbbiakban sem kerülte el, hiszen a század hatvanas éveiben például több ízben itt fogadott külföldi fejedelmeket. Kitüntetett figyelmét jelzik egyházi alapításai is. A város piactérén kevéssel 1371 előtt építette fel a Szent György kápolnát, amely ettől az időtől fogva a piactér névadója is lett.⁹⁸ 1372-ben anyjával, Erzsébet királynéval együtt pedig karmelita kolostort alapított a Váralja addig gyéren lakott Taschentál nevű részén.⁹⁹ Lajos király uralkodásának utolsó két évtizedében visegrádi palotaépítkezései mellett Budán is nagyléptékű fejlesztésbe kezdett, amely a város településszerkezetére is nagy hatással volt. A Vár-hegy déli végén lévő István-torony és az azt övező szerény épületek elé egy újabb udvar körül az addigi léptéknél jóval nagyobb palotaszárnyak és királyi kápolna felépítését kezdte meg.¹⁰⁰ A munkálatokat ugyan majd csak utóda, Luxemburgi Zsigmond fejezte be és teljesítette ki, de Lajos döntése avatta a város déli végében álló épületegyüttest az őt követő királyok állandó rezidenciájává. Építkezései előrehaladtával azután a király a Régi királyi házat 1381-ben eladományozta a pálos szerzeteseknek.¹⁰¹

A királyi székhely jelenléte jelentős hatással volt a város fejlődésére az ingatlanok használata terén is. Buda különleges, más magyarországi városoktól eltérő jellegzetessége ugyanis (Visegrádon kívül), hogy a gyakran jelenlévő királyi udvartartás miatt az udvarban tisztséget viselő világi és egyházi személyek már szinte a kezdetektől fogva igyekeztek a maguk számára lakóingatlant szerezni. A legkorábbi adatunk erre Mojs nádor özvegyéé, aki 1290-ben saját házat adományozta egy beginakolostor létrehozására.¹⁰² De az Anjou uralkodók idejéből is – bár a források száma igencsak csekély – szép számmal maradtak fenn adatok az udvari előkelők háztulajdonaira.¹⁰³ Ezek a Várnegyeden (*castrum*) belül két szűkebb területen csoportosultak. Az egyik az északi részen található és ezen belül is két helyszínen: a Régi királyi ház közvetlen szomszédságában (Szécsényi Tamás országbíró, Sáfár István pilisi ispán, Himfi Benedek pilisi ispán, Kont István nádor), illetve a Szombatpiacon (Zsámboki, Becsei Töttös ajtónálló mester, Tatamér alkancellár). A másik házcsoporthoz a város déli részén, a Szent János kapu környékén és attól délre található: a kapu északi oldalán (Miklós kancellár, szentdemeteri Besenyő István) és a déli oldala mellett (Domoszlói), továbbá a ferences kolostor környékén (Ugali Pál országbírói ítélmester) és a Zsidó utcában (Prodavizi Mikcsfi). A királyi udvar átköltözése a Régi királyi házból az új, déli palotába az egykori Kammerhof körüli térség leértékelődéséhez, illetve a Szent György piactól (a mai Dísz tértől) délre eső terület későbbi felértékelődéséhez vezetett.

A királyi udvar és a város gazdasági jelentősége vonzotta az itáliai kereskedőket Budára a 14. század második felében. Számuk annyira megnövekedett, hogy az általuk lakott utcát Olasz utcának nevezték. A részben firenzei, részben velencei, padovai eredetű kereskedők főleg luxuscikkeket árusítottak, illetve pénzügyleteket intéztek a királyi udvar számára, jeles

the second time in the Church of Our Lady in Buda. (The validity of this was challenged, since it took place without the Holy Crown and not in the traditional venue of Fehérvár Basilica.) These events at the beginning of Charles' rule call into doubt the historiographical cliché that he had little regard for Buda, which initially opposed him, and as a result, after he consolidated his position in 1323, he chose as his seat neither Buda nor Esztergom but a place not far from both, the previously-insignificant fortress of Visegrád in the forest of Pilis, beside the Danube, where he could set up a new and completely loyal court. In reality, he did not completely turn his back on Buda, and came to the city nearly every year following 1318, if sometimes only for short periods. His residence in Buda was the Old Royal House (known in German as *Kammerhof*, now Táncsics Mihály utca 7-13). Charles himself built some parts of this fortress-like complex.⁹⁶ When he died, Charles' body was taken on its final journey into Buda to be laid in state in the Church of Our Lady before being taken for burial in Fehérvár.⁹⁷ Charles' son King Louis the Great maintained his father's preference for the Visegrád residence, but not for the whole of his reign. Af-

12. ábra. A budai papok kiátkozzák a pápát. A Képes Krónika miniatúrája, 1358 után, Országos Széchényi Könyvtár, Clmae 404. f. 67^v

Fig. 12 The priests of Buda excommunicate the Pope. Illustration from the Hungarian Illuminated Chronicle, after 1358, National Széchényi Library, Clmae 404. f. 67^v

ter his first five years on the throne, he moved his court to Buda in 1347, where it remained for eight years before returning to Visegrád in 1355. That does not mean that he avoided Buda thereafter, because he received several foreign visitors there in the 1360s. That it remained the object of his attention is clear from the founding of churches. He built St George's Chapel on the market place some time before 1371, giving the square its name.⁹⁸ In 1372, together with his mother Queen Elizabeth, he founded a Carmelite Friary in the previously sparsely-inhabited *Taschentál* area of the *suburbium*.⁹⁹ In the final twenty years of his reign, King Louis I, alongside the construction of his palace in Visegrád, embarked on large-scale developments in Buda which had considerable consequences for the structure of the city. Around a new courtyard laid out at the south end of Castle Hill, in front of Stephen's Tower and the modest buildings surrounding it, he started the construction, on a considerably greater scale, of the wings of a palace and a royal chapel.¹⁰⁰ This work was completed only by his successor Sigismund of Luxemburg, but it was Louis' decision which turned the complex of buildings at the south end of the town into the permanent residence of the kings which succeeded him. As construction proceeded, the King donated the Old Royal House to the Pauline monks in 1381.¹⁰¹

képviselőik a királyi pénzügyigazgatásba is bekerültek (mint pl. a padovai származású Szerecsen János és Jakab, vagy a firenzei Francesco Bernardi).¹⁰⁴

A gyarapodás úgy tűnik a 14. század második felében az egész városra jellemző volt. Ekkor épült fel a Várnegyed külső (második) városfala a korábbi városfalak mentén, és ekkor övezték a Váralja területét is városfallal, amely a mai Vérmező utca, Margit körút, Bem József utca vonalán vagyis Buda és Felhézv az akkori határán futott.¹⁰⁵ Ezt a falat tornyok nem erősítették, csupán kapuk törték meg Felhézv felé (ma Fő utca, valamint Horvát utca), Taschentalnál (ma Széna tér) és Tótfalunál (ma Várfok utca). Az uralkodó kolostor és kápolna alapítása mellett a tehetős polgárok is további kápolnákat emeltek. A Szent László kápolnát a Boldogasszony egyház temetőjében Wulving comes alapította, de 14. századi eredetű, bár ismeretlen alapítójú, a Mindenszentek kápolna a Várnegyedben és a Krisztus Teste kápolna a Váralján.¹⁰⁶ Megkezdődött a piacterek beépítése is a *castrum*-ban, a korábbi ideiglenes árusítóhelyeket kőépületek váltották fel, ezáltal kialakultak a különféle kereskedőcéhek, mint a posztómetők, a kalmárok és a patikárosok egymás mellé rendezett üzletsorai.¹⁰⁷

A növekedést nem csak a városon belül figyelhetjük meg, hanem a város határán is, amely a század folyamán szintén bővült.¹⁰⁸ A Budával nyugatról határos, szőlőtermelő Nándor falu a 14. század elején került a város birtokába. A délről közvetlenül szomszédos Kispest pedig valamikor a század első felében veszítette el önállóságát. 1355-ben már Alhézv néven nevezték és Buda váralji területei közé számították.

6. Társadalmi és helyrajzi változások a 15. században

Zsigmond király félvévszázados uralma jelentős átalakulást hozott a város életében. A változások többértűek voltak, és a párhuzamosan zajló folyamatok egymással is kölcsönhatásban álltak. Átalakult a város etnikai összetétele, kicserélődött a várost vezető társadalmi elit, és nem utolsó sorban a királyi udvar Visegrádról most már a középkor végéig véglegesen Budára költözött.

Nagyjából a 14. század utolsó negyedétől lehet megfigyelni azt a folyamatot, melynek során a város etnikai összetétele radikálisan megváltozott.¹⁰⁹ A német közösség talán a beköltözők számának csökkenése miatt egyre fogyatkozóban volt, míg a magyarok száma feltehetően az ezzel éppen ellentétes népmozgások okán növekedni kezdett. A változások első jeleit a magyar közösség önálló plébániáinak felállításában láthatjuk. A Szent Mária Magdolna egyház a Várnegyedben és a Szent Péter mártír egyház a Váralján képes volt függetlenedni a Boldogasszony plébániától, csak a jelképes főplébánia címet hagyva meg utóbbinak.¹¹⁰ Az önálló plébániák létrejötte a magyar és német közösség térbeli elhatárolódásával is együtt járt, a plébániahatárok a városon belül a lakóhelyek szétválasztását is megjelenítették.¹¹¹ A magyarok a Várnegyed északi részét foglalták el, vagyis a Szombatpiacot és környezetét, a németek pedig a középső részre szorultak vissza, a Szent György piac környékére. (A Szent György piactól a királyi palotáig tartó részről egyre inkább kiszorult a polgári lakosság, bár elvileg ez is a német plébániához tartozott.) A két közösség közti határvonal 1390-ben még a mai Dárda és Fortuna utcákon át húzódtott, 1441-re azonban a németek rovasára tovább tolódott dél felé és a ma már nem létező, egykori Schüller Gassén és meghosszabbításában a háztömbön át tartott egészen a Mindenszentek kápolnáig (mai Úri utca 33.). Ez a változás szemléletesen mutatja a magyar és német etnikum közötti arányok megváltozását a 15. század első felében. A Várnegyed két plébániájának területe kiterjedt a Váralja egy részére is, amelyek ugyancsak etnikai különbségekre is utalnak. A németek Boldogasszony plébániájához tartozott a Váralja déli része, nagyjából a mai Alsó-Vízivárosnak nevezett rész (a határvonal kb. a mai Vám utca táján húzódhatott), a magyarok Szent Mária Magdolna plébániája határai pedig kiterjedtek a Várhegy északi lankáira települt Tótfalura. A Váralja Szent Péter mártír plébániájára tehát a kettejük közti terület esett, amely a mai Felső-Vízivárosnak felel meg. Az itteni lakosság főleg magyarokból állt, bár nem kizárólag, németekre is ismerünk adatokat.

Az egyházi szervezet változását csak később követte a polgári igazgatás átalakulása.¹¹² A város irányítása az alapítás óta szinte kizárólag a németek kezében volt, a megnövekedett létszámú és feltehetően vagyonosodó magyar polgárság ebbe is beleszólást követelt magának. 1439-ben egy tehetős magyar polgár meggyilkolása zavargásokat váltott ki a magyar és német polgárok között, amelyet végül a város feletti hatalom megosztásával csendesítettek le. Ettől fogva a bírót évente felváltva választották a magyarok és a németek közül, a bíró helyettesének számító pénzbíró pedig mindig a bíró nemzetiségével ellenkező nemzetiségből került ki. A város tanácsában mindkét közösséget hat-hat fő képviselte, és fele-fele arányban osztottak meg a bírót és főbb tisztviselőket választó száz fős testület helyein is. A paritásos hatalommegosztás működőképesnek bizonyult, és megővta a város békéjét egészen az oszmán hódításig. A budai megegyezést más városok is követték, Kolozsvár például a 15. század végén a budai mintát másolva szervezte át városigazgatását.¹¹³

Az etnikai változással párhuzamosan a 15. század elején komoly átrendeződés zajlott a város német vezetőrétegében is.¹¹⁴ A várost létrehozó és a 14. században több generáción át irányító korábbi elit, mint említettük, lovagi eredetű német polgárokból állt, akik kereskedelmi tevékenységük mellett feudalizálódtak, gyakran nemességgel és földbir-

The pattern of property ownership and use arising from the presence of the royal seat also had a substantial effect on the town's development. Buda had a feature that, almost from the beginning, distinguished it from all other towns in Hungary except Visegrád: since the King frequently held court in the town, high-ranking office-bearers – secular and clerical – needed to acquire houses there. The earliest record concerns the widow of Palatine Majs, who donated her own house to set up a Beguine community in 1290.¹⁰² We also know, despite the sparsity of sources, that many houses were owned by court notables during the Angevin era.¹⁰³ These were grouped in two small parts of the Castle District. One was in the north, and divided into two parts: the area directly adjacent to the Old Royal House (Judge Royal [*iudex curiae regiae*] Tamás Szécsényi, Ispán [*comes*] of Pilis County István Sáfár, Ispán [*comes*] of Pilis County Benedek Himfi, Palatine István Kont), and on the Saturday Market (the Zsámboki family, Master of the Doorkeepers [*magister ianitorum regalium*] Töttös Becsei, Vice Chancellor Tatamér). The other group of houses was in the south of the city, around St John's Gate and the area extending south from there: on the north side of the gate (Chancellor Miklós, István Besenyő of Szentdemeter), on its south side (Domoszlói family), around the Franciscan Friary (Pál Ugali, *protonotarius* of the *iudex curiae*) and Jewish Street (Prodavizi Mikcsfi family). When the royal court moved to the new southern palace, the area to the south of St George's Market (today's Dísz tér) appreciated in value, at the expense of the area around the Old Royal House.

Now a city with a permanent royal court and great economic potential, Buda attracted Italian merchants in the second half of the fourteenth century – so many of them, in fact, that the street they lived in was eventually called Italian (*Olasz*) Street. Merchants from Florence, Venice and Padua sold mainly luxury items and provided finance for the royal court. Some notable Italians were also involved in royal financial administration (such as Giovanni and Giacopo Saraceno from Padua and Francesco Bernardi from Florence).¹⁰⁴

The whole city seems to have been thriving in the second half of the fourteenth century. That was when the outer (second) city wall was built around the Castle District and the *suburbium* was also surrounded by a wall, which ran along what is now Vérmező utca, Margit körút and Bem József utca, and at the time was the border of Buda and Felhézv.¹⁰⁵ This wall was not fortified with towers, and was broken by gates only towards Felhézv (now Fő utca and Horvát utca), at Taschental (Széna tér) and Tótfalu (now Várfok utca). Besides the friary and chapel founded by the King, there were chapels erected by wealthy burghers. The St Ladislaus Chapel in the graveyard of the Church of Our Lady was founded by Wulving comes, but the donors who founded the All Saints Chapel in the Castle District and the Corpus Christi Chapel in the *suburbium* in the fourteenth century are unknown.¹⁰⁶ The market places in the *castrum* started to be built over, temporary stalls being replaced by stone buildings, leading to rows of shops each belonging to members of a merchant guild, such as the cloth-cutters, shopkeepers (*institores*) and apothecaries.¹⁰⁷

This clearly extended to the city's outlying lands, which expanded during the century.¹⁰⁸ The vine-growing village of Nándor bordering Buda to the west came into the city's possession in the early fourteenth century. Kispest, the direct neighbour to the south, lost its autonomy some time in the first half of the century. In 1355, it was referred to as Alhézv and belonged to Buda's *suburbium*.

6. Social and topographical changes in the fifteenth century

King Sigismund's half-century reign brought a major transformation to life in Buda. The changes were many-layered and had all kinds of reciprocal consequences. The city acquired a new ethnic composition, there was a changeover in the elite which controlled its affairs, and – most significantly – the royal court finally moved from Visegrád to Buda, and stayed there until the end of the medieval period.

The radical change in the ethnic composition of the population can be traced to developments in the final quarter of the fourteenth century.¹⁰⁹ As the German community started to contract, perhaps because there were fewer incomers, the number of Hungarians started to rise, probably because of an opposite trend. The earliest sign of change was the establishment of a separate parish church for the Hungarian community. The Church of St Mary Magdalene in the Castle District and the Church of St Peter the Martyr in the *suburbium* managed to break away from the Parish Church of Our Lady, which was left with the symbolic title of "Main Parish Church".¹¹⁰ The formation of separate parishes was accompanied by geographical separation of the Hungarian and German communities: the parish boundaries within the city marked out the areas where they lived.¹¹¹ The Hungarians took up the north part of the Castle District, i.e. the Saturday Market and its surroundings, and the Germans were squeezed into the central area around St George's Market. (The civil population were gradually displaced from the area between St George's Market and the royal palace, although this in principle lay within the German parish.) The boundary between the two communities in 1390 lay along what are today Dárda utca and Fortuna utca, but by 1441 it had shifted south at the Germans' expense, running along the now non-existent Schüller Gasse and its extension through a block right up the All Saints'

tokkal rendelkeztek, és főúri családokkal is házasodtak. Ezek a családok fokozatosan eltűntek a várost irányító tanácsból, helyüket újonnan érkezett német kereskedők vették át. Közülük kitűntek a nürnbergiek (pl. Haller, Münzer), de a Bécsből (pl. Pemflinger, Juncker, Ernst), később Pozsonyból (pl. Gailsam, Kochaim) érkezők szintén fontosak voltak. Legfontosabb tevékenységük a posztókereskedelem volt, de a felső-magyarországi szinesfémányászatban ugyancsak érdekeltiségekkel rendelkeztek. A melljük felövő magyar vezetőréteg főleg a szarvasmarha-kereskedelem révén vált vagyonossá.¹¹⁵

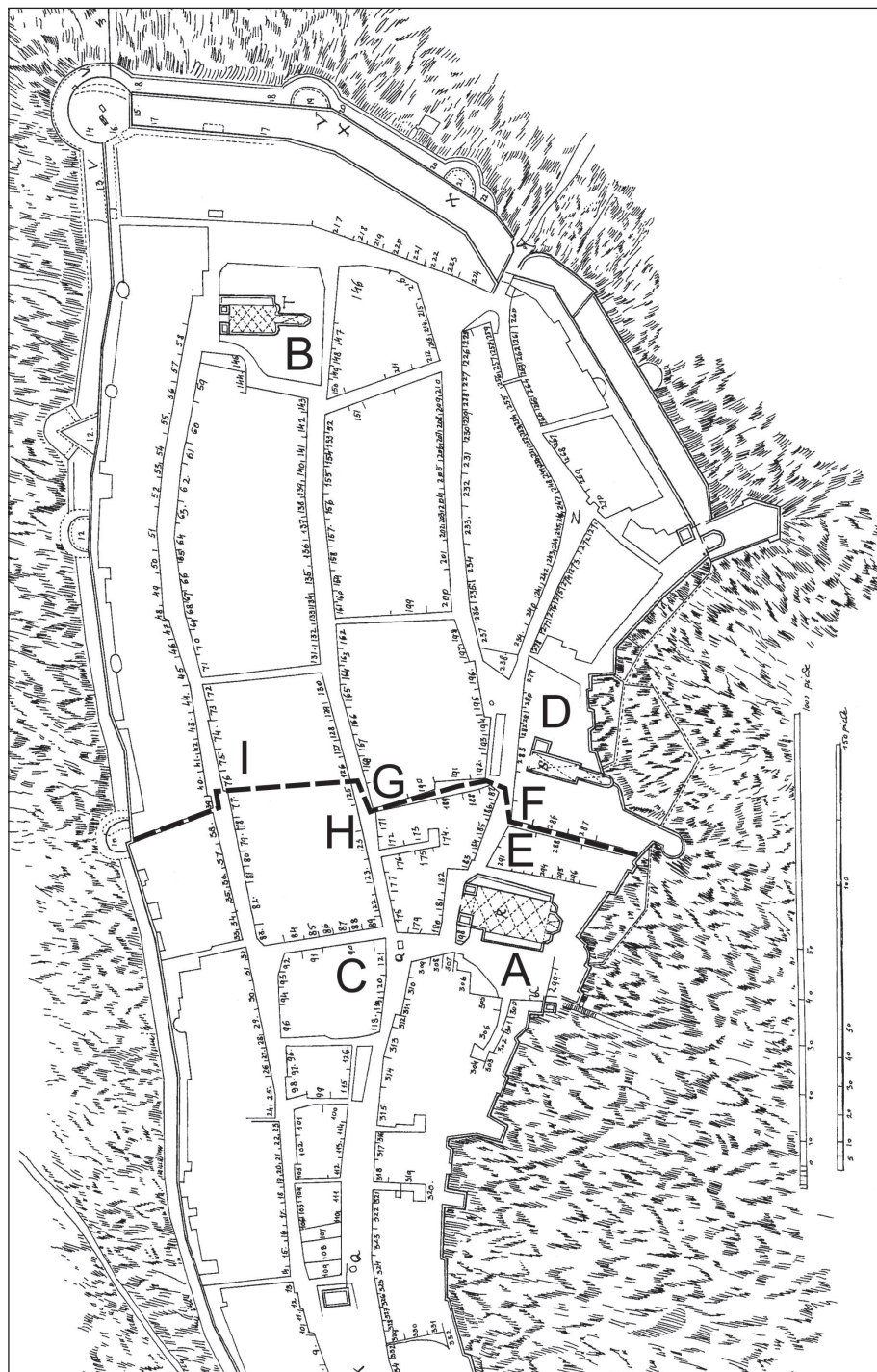
A 15. század első felében tapasztalt etnikai és társadalmi változásokból Buda megerősödve került ki. A Zsigmond király halála utáni évtizedekben a város immár formálisan is első helyre került a magyar városok között. Hét királyi város (Buda, Pozsony, Nagyszombat, Sopron, Kassa, Eperjes és Bártfa) ugyanis a maga számára kisajátította a királyi városok ügyeiben ítélkező tárnokmester bíróságát, és ennek révén létrehozta a magyar királyi városok legrangosabb szövetségét, amelynek tagjait szabad királyi városoknak nevezték.¹¹⁶ A bíróságon, az ún. tárnokszéken a tárnokmester ítélőmesterei mellett kizárólag a városok ülnökei ítélkeztek, igazságszolgáltatásuk alapjának a budai jogot tekintették.¹¹⁷ Budát első helyre illette meg a szabad királyi városok között is. Ezt a kiemelkedő rangot azonban nem csupán a belső fejlődés teremtette meg, hanem hatással volt rá egy a város számára igencsak kedvező további körülmény is, a királyi udvar végleges Budára költözése.

Zsigmond király a hatalmas léptékű budai palotaépítkezésektől nyilván nem függetlenül 1408-ban úgy döntött, hogy a királyi udvart Budára költözteti.¹¹⁸ Ő maga meglehetősen sokat utazván korántsem kizárólagosan használta budai rezidenciáját, de a kancellária, az udvari bíróságok és a királyi kamarák személyzete fokozatosan Visegrádról Budára települt át. A költözés a kezdeti bizonytalanságokat leszámítva és Zsigmond uralkodásának utolsó szakaszában kialakított pozsonyi rezidenciája ellenére is tartósan bizonyult. Az őt követő királyok pedig, Mátyás királyon kezdve már tartósan a budai rezidenciában éltek.¹¹⁹ Ez a körülmény többféle, jelentős hatással volt a város további életére. Egyrészt a város déli végében 1410-es és 1420-as évek között felépült a hatalmas királyi palota, körülvéve korszerű erődítményekkel, határozottan elkülönülve a város-

Chapel (now Úri utca 33). This change graphically demonstrates the changes in proportions between the Hungarian and German ethnic groups in the first half of the fifteenth century. The two Castle District parishes extended into part of the *suburbium*, another indication of ethnic differences. The south part of the *suburbium* belonged to the Germans' Parish Church of Our Lady, roughly corresponding to today's Lower Víziváros (the border must have run approximately along Vám utca), and the boundaries of the Hungarians' parish of the Church of St Mary Magdalene extended to Tótfalu on the northern slopes of Castle Hill. The parish of the Church of St Peter Martyr thus lay on the area in between, corresponding to today's Upper Víziváros. The inhabitants there were mainly Hungarians, although there are also some records of Germans.

Municipal administration adapted only later to changes in church organisation.¹¹² Control of the city was concentrated almost solely in German hands from the time of its foundation, but the expanding – and no doubt prospering – Hungarian population demanded a part of it. In 1439, the murder of a wealthy Hungarian burgher set off riots between Hungarian and German burghers, and the tensions were eventually quelled only by dividing municipal control. From that time on, the judge was elected annually, alternating between Hungarians and Germans, and the *iudex pecuniarum*, effectively the judge's deputy, was always of the "other" ethnicity. Each community had six representatives on the city council, and there was a half-and-half division of the hundred-strong electoral body for the judge and principal office-bearers. This two-way division of power proved viable, and kept peace in the city until the Ottoman conquest. The concord struck in Buda was a model followed by other towns. For example, Kolozsvár (Klausenburg, today Cluj-Napoca) reorganised its municipal administration on the Buda pattern in the late fifteenth century.¹¹³

In parallel with the ethnic changes, there was a major restructuring of the city's German elite during the fifteenth century.¹¹⁴ The founding elite, German burghers descendants of knights, had controlled Buda's affairs throughout the fourteenth century. Originally traders, they became absorbed into feudal society, often acquiring noble titles and owning landed estates, and even marrying into aristocratic families. These families gradually disappeared from the council, their places taken by more re-

13. ábra. Az 1441-ik évi határjárás rekonstrukciója Joseph Hauy 1687-ben készített térképének másolatán (a.) és a Várnegyed mai térképén (b.) ábrázolva. A. Boldogasszony plébániatemplom, B. Szent Mária Magdolna plébániatemplom, C. Tanácsháza, D. Szent Miklós domonkos kolostor, E. Pénzverőház, F. Lövdödi karthauzi kolostor háza, G. Kanzler Angelo háza, H. Paksi család háza, I. Mindenszentek kápolna. Végh András rajza

Fig. 13 Reconstruction of the parish boundary of 1441 on the copy of the map of Joseph Hauy (1687) (a.) and on the recent map of the Castle District (b.). A. Parish Church of Our Lady, B. Parish Church of St Mary Magdalene, C. Town hall, D. St Nicholas Dominican Friary, E. Royal Mint, F. House of the Carthusian Monastery of Lövdöl, G. House of Angelo Kanzler, H. House of the family Paksi, I. All Saints Chapel. Drawn by András Végh

14. ábra. Az 1441-ik évi határjárás rekonstrukciója Nicolas Marcel de la Vigne 1686-ban készített térképén (a.) és a Viziváros mai térképén (b.) ábrázolva. A. Boldogasszony plébániatemplom, B. Szent Mária Magdolna plébániatemplom, C. Szent Péter mártír plébániatemplom, D. Szent István protomártír ágostonos kolostor, E. Irgalmasság Anyja karmelita kolostor, F. Logodi kápolna, G. Régi királyi ház / Kammerhof, H. Szécsényi Frank háza, J. Konrad Gündelwein majorsága, K. Krisztus Teste kápolna, L. Szent Lázár kórház. Végh András rajza

Fig. 14 Reconstruction of the parish boundary of 1441 on the map of Nicolas Marcel de la Vigne (1686) (a.) and the recent map of the Viziváros (b.). A. Parish Church of Our Lady, B. Parish Church of St Mary Magdalene, C. Parish Church of St Peter Martyr, D. St Stephen Protomartyr Augustinian Friary, E. Carmelite Friary of the Mother of Mercy, F. Chapel of Logod, G. Old Royal House / Kammerhof, H. House of Frank Szécsényi, J. Manor of Konrad Gündelwein, K. Corpus Christi Chapel, L. St Lazarus Hospital. Drawn by András Végh

tól.¹²⁰ A továbbiakban az írásos források a vár elnevezést inkább a királyi palotára alkalmazták.¹²¹ Másrészt a város egyre inkább területet veszített a királyi palota terjeszkedése révén. A Zsigmond király által kijelölt második palotaudvar felépítése során már bizonyosan a polgári városrész házait kellett kisajátítani és felszámolni. A hatalmas udvar északi végén sziklába vágott mesterséges árokkal (a mai Szép Ilonka kút előtt húzódó ún. II. szárazárok) választották le a királyi palota területét a város területétől, az ároktól délre eső házakat lebontották, ami által mintegy 8-10 telket megszüntettek.¹²² A palotaépítkezés azonban nem csak a város déli végét érintette, hanem a palota előterének tudatos átrendezésével is járt.

Feltehetően a királyi palota kiépülését és végleges használatba vételét sejtethetjük a zsidónegyed felszámolása, illetve a város más részébe költözése mögött.¹²³ A királyi palotát ugyanis a városon keresztül lehetett megközelíteni, és a városon kívülről érkező éppen a Zsidó kapun át léphetett a város területére, hogy a zsinagóga mellett elhaladva a Zsidó utcán át tegye meg az odavezető utat. Utoljára Eberhard Windecke krónikájában találkozunk a Zsidó utca elnevezéssel a déli részen, amikor is az 1424-ik évnél megjegyzi, hogy Zsigmond király a Zsidó utcában új káptalant alapított.¹²⁴ Nagyjából ez az az időszak, amikor a zsidónegyedet területünkön felszámolták. Ennek módjáról és pontos időpontjáról nem rendelkezünk írott forrásokkal, de a régészeti feltárások eredményei és a ránk maradt budai oklevelek helyrajzi adatainak elemzése egyaránt a Zsigmond-korra mutatnak, szemben a korábbi véleményekkel, amelyek a zsidóknak a Magyar Királyság területéről még Nagy Lajos király idején történt kiűzéséhez kapcsolták az eseményt.¹²⁵ A Zsigmond-korban keletkezett Budai Jogkönyvben olvashatjuk először a régi Zsidó utca kifeje-

cently-arrived German merchants. Most prominent among these were Nuremberg families (e.g. Haller, Münzer), and there were also important incomers from Vienna (e.g. Pemfflinger, Juncker, Ernst) and later from Pozsony (e.g. Gailsam, Kochaim). The broadcloth trade was their chief activity, but they also had interests in the precious metal and copper mines in Upper Hungary. Alongside them there grew up a Hungarian elite whose prosperity largely derived from the cattle trade.¹¹⁵

Buda came out of the ethnic and social changes of the first half of the fifteenth century in a stronger condition. In the years following the death of King Sigismund, Buda was also officially recognised as holding first place among Hungarian towns. Seven royal towns (Buda, Pozsony, Nagyszombat [today Trnava], Sopron, Kassa [today Košice], Eperjes [today Prešov] and Bártfa [today Bardejov]) appropriated to themselves the "Treasurer's court" which judged the affairs of royal towns and thus created the highest ranking league of Hungarian royal towns, whose members were called "royal free towns".¹¹⁶ In this court, the *tárnokszék*, judgements could be made only by the protonotaries of the Master of the Treasury (*magister tavernicorum*) and by the towns' "lay judges".¹¹⁷ Their judicial procedures were based on Buda law. Buda held first place among the free royal towns. Internal development, however, was not the sole factor in elevating Buda to this position: it also became the permanent royal seat.

Sigismund embarked on the construction of an enormous palace in Buda, and accordingly moved the royal court there from 1408.¹¹⁸ The King himself was relentlessly on the move, and so Buda was not his only residence, but the staff of the Chancellery, the royal courts and the royal

Die Statt Buda/oder Ofen. Cap. vlvij.

15. ábra. A középkori királyi palota nyugat felől Sebastian Münster Cosmographiájában, fametszet, 1550, Budapesti Történelmi Múzeum, Metszettár
Fig. 15 The medieval Royal Palace from the west in the Cosmographia of Sebastianus Münster, woodcut, 1550, Budapest History Museum, Collection of graphics

zést.¹²⁶ Az újabb zsidónegyed a város átellenes, ekkora leértékelődő északi végébe, a Régi királyi ház mellé (a mai Táncsics Mihály utcába) települt át, ahol régészeti feltárás hozta napvilágra a 15. század közepén épült új zsinagóga maradványait.¹²⁷

A zsidónegyed elköltöztetésével párhuzamosan építőtevékenység is átforgatta a palota előtti városrész arculatát. A királyi várhoz vezető két utca közötti legszelesebb helyen, a hegy itteni legmagasabb pontján, Zsigmond király kevéssel 1410 előtt új királyi kápolna építésébe kezdett. A kisebb Szűz Mária, más néven Szent Zsigmond egyház az udvarhoz kötődő káptalannak adott helyet.¹²⁸ Felépítéséhez négy szomszédos telken bontottak le polgári épületeket. Jelek utalnak továbbá arra is, hogy a templom déli oldalát további telkek megszüntetése árán szabaddá tették.¹²⁹ Későbbi bontások révén az 1470-es évektől kezdődően a királyi palota előtt tágas előudvar hoztak létre (német nevén: *Samethof*) mintegy 10 újabb telk felszámolása által. Az új térség már az udvarban teret nyerő all' antica eszményeknek megfelelően a korábbiaknál egyértelműbben választotta el az előkelő nemesek és polgárok lakta várost az uralkodó székhelyétől, a palota épületének látványát érvényesíteni engedte, helyet biztosított az udvar reprezentációja: lovagi tornák, felvonulások számára, a mindennapokban pedig mint hadiszertár mutatta a király fegyvereinek hatalmát.¹³⁰

A fent leírt közvetlen hatásokon túl még egy áttételes, de a város életét egyre inkább meghatározó hatással is számolni kell. A királyi rezidencia jelenléte mélyrehatóan befolyásolta a város ingatlanulajdonosainak körét. Ennek nyilvánvaló jele volt a főpapi és nemesi háztulajdonok igen magas száma.¹³¹ Míg más városokban az egyházi és nemesi tulajdonosok köre néhány helyi érdekeltiségű intézményre és családra szorítkozott, addig Budán a királyság kormányzatában résztvevő, vagy az udvarban szolgálatot teljesítő nemesek számára szükséges volt állandó lakóhelyet szerezni, házat vásárolni. Annál is inkább mélyen érintette ez a várost, mivel a háztulajdonos előkelők egyben budai polgárokká is lettek, városi adót fizettek, legalább is 1492-ig, amikortól törvényben mentesítették ez alól a nemesek budai ingatlanjait.¹³²

Két nagyobb csoport különíthető el a nem polgári tulajdonú házak között. Az egyik az adott korszak főpapjainak és főnemeseinek köre.¹³³ Ezt a két társadalmi réteget megillette a részvétel a tágabban értelmezett királyi tanács ülésein, ezért szükséges volt számukra a budai háztulajdon fenntartása annak biztosítására, hogy a királytól elrendelt, vagy számukra szükséges időben tartósan az udvarban, a király közelében tartózkodhassanak. Egyes országos tisztségek viselőit (nádor, országbíró) ezen túlmenően a hivatal irányítása is huzamosabb itteni tartózkodásra kényszerített. A második csoport már jóval összetettebb volt, közös jellemzőjük az udvari vagy hivatali szolgálat.¹³⁴ Az udvartartás szűkebb, bizalmas körét alkotó királyi kamarásoknak, királyi familiárisoknak, palotásoknak úgy tűnik a városban kellett maguk és familiárisaik részére szállásról gon-

chambers gradually moved there from Visegrád. Despite some initial uncertainties, the move proved permanent, and even endured Sigismund's residence in Pozsony during the final phase of his reign. The kings who succeeded him, starting with Matthias, all chose the palace of Buda as their permanent residence.¹¹⁹ The royal presence had multiple and substantial effects on the city's other affairs. The enormous new Royal Palace was surrounded all round by modern fortifications which separated it from the rest of the city.¹²⁰ From then on, the term castle (*castrum*) could also be a reference to the royal palace in written documents.¹²¹ The new palace consisted of two successive large courtyards with the surrounding buildings. The construction of the wards around the larger, north courtyard must have involved the expropriation and demolition of commoners' houses. At the northern end of the huge courtyard an artificial moat cut into the rock separated the royal palace from the city proper. This required the houses south of the moat to be pulled down and some 8-10 plots to be annulled.¹²² In addition to its effects on the southern end of the city, the palace construction reshaped the palace forecourt.

It was in all probability the construction and permanent occupation of the royal palace that was behind the dissolution of the Jewish quarter and its move to different part of the city.¹²³ That is because everyone approaching the royal palace from outside Buda had to pass through the Jewish Gate and then proceed in front of the synagogue and along Jewish Street. The last documentary mention of Jewish Street in the south of Buda is in the chronicle of Eberhard Windecke, when he noted for 1424 that King Sigismund founded a new chapter in the street.¹²⁴ That is about the same time as the Jewish quarter in this area was dissolved. No surviving written sources record how or exactly when this was done, but analysis of archaeological findings and topographical data in Buda documents place it in the Sigismund era, refuting the previous view that the event was related to the expulsion of Jews from the Kingdom of Hungary during the reign of King Louis the Great.¹²⁵ The earliest recorded use of the expression "Old Jewish Street" is in the Buda Statute Book, written during the reign of Sigismund.¹²⁶ The new Jewish quarter was located at the opposite end of the city, whose value was depreciating, beside the Old Royal House (now Táncsics Mihály utca), where an archaeological excavation has uncovered the remains of the new synagogue built in the middle of the fifteenth century.¹²⁷

The removal of the Jewish quarter marked the beginning of construction that completely reshaped the area of the city in front of the palace. Work on Sigismund's new royal chapel at the top of the hill in that area, where the space between the two streets leading to the royal castle is widest, started some time before 1410. The Lesser Church of the Virgin Mary, otherwise known as St Sigismund's Church, accommodated the court chapter.¹²⁸ Civil buildings on four adjoining plots were demolished to make way for the new church. There are also signs that the south side

16. ábra. Buda, Pest és környezetük, 16. század eleje. Végh András terve alapján rajzolta Nagy Béla
Fig. 16 Buda, Pest and their surroundings, early 16th century. Drawn by Béla Nagy after the plan of András Végh

doskodniuk. Hasonlóképpen a kancelláriai, kincstári és bírósági alkalmazottaknak (jegyzők, titkárok, kamaraispánok, ítélőmesterek stb.), a budai várnagynak és udvarbíróknak városi lakóingatlanokat kellett szerezniük. Az udvari hivatalok és bíróságok ebben az időszakban korántsem kizárólag a királyi palotában működtek, hanem adott esetben – különösen a bíróságok – az adott bíró várnegyedbeli lakóházában is.¹³⁵

A fent vázolt igények miatt meglehetősen nagy volt azoknak a száma, akiknek szükségük volt budai lakóingatlanra. Becslésünk szerint egy adott időszakban az idesorolható személyeknek, családoknak száma mindenképpen 100 fölött keresendő. Különösen annak tudatában válik ez a becslés jelentőségteljessé, ha tudjuk, hogy a nemesi tulajdonosok zöme a Várnegyeden belül helyezkedett el, arányában elenyésző kisebbség bírt ingatlant a Váralján. A Várnegyed falak közé zárt adottságait figyelembe véve, a telkek száma meglehetősen kötött volt, ezért, ha középkori összeírások híján nem is ismerjük a pontos számokat, hozzávetőlegesen a nemesi háztulajdonosok a telkek számának durván egyharmadára vagy felére becsülhetjük.¹³⁶ A polgárság kevésbé tehető zöme viszont kiszorult a Várnegyedből, és a Váralja lakóinak számát gyarapította. Egy késő-középkori forrás kifejezetten úgy emlékszik meg a Duna parti településről, mint a kézművesek és iparosok városnegyedéről.¹³⁷ Nőtt a környező települések, elsősorban az ekkor már mezővárosnak tekintett Felhévíz és Logod falu lakóinak száma is, de utalnunk kell a tágabb környezetben a Duna átellenes partján fekvő, rohamosan fejlődő Pestre is, amely a 15. század második felében a szabad királyi városok sorába emelkedett.¹³⁸ Buda határa Mátyás király adománya révén tovább bővült, kevéssel 1469 után (a pontos év nem ismert) az akkorra már teljesen elnéptelenedett, ám jelentős szőlőtermő területtel rendelkező, szomszédos Sasad falut adományozta az uralkodó a városnak.¹³⁹

A királyi udvar jelenléte az ingatlankeresletet tehát nagymértékben megnövelte. Nyilván ezzel állt szoros összefüggésben, hogy a Várnegyedben a lakóterület erősen korlátozott határai miatt a szabadon álló térségek mind intenzívebb beépítésre kerültek (kivéve a palota már említett előterét). Beépültek a piacterek, házak kerültek még a Boldogasszony egyház temetőjébe is.¹⁴⁰ Ugyanakkor a már eredetileg kiosztott telkek tulajdonosai is bővíteni kívánták épületeiket. A falak mellett elhelyezkedő telkek tulajdonosai ezt csak úgy teheték meg, hogy a városfal felé terjeszkedtek. Sok esetben a két városfal között is beépítették, nem egyszer elbontva magukat a városfalakat is. Az általában a telkek teljes szélességét kitöltő hátsó bővítmények, magas több emeletes épületszárnyak voltak támpillérekkel megtámogatva. Egyes esetekben ezek a bővítmények még a külső városfal vonalán is túl terjeszkedtek.¹⁴¹ Különösen a védett keleti oldalon tűnt el szinte a városfal a sokszoros átépítések folytán.¹⁴² A hegyoldalon majorsági épületek álltak egészen a városfal közelében is.¹⁴³ Nem véletlen tehát, hogy a város első látképén, a Schedel krónika metszetén (1493), az amúgy meglehetősen sematikus és nehezen azonosítható városábrázolás semmiféle városfalat nem mutat a keleti oldalon.¹⁴⁴

7. Sorsfordulás, erődváros az Oszmán Birodalom határán

A Magyar Királyság fővárosát, akárcsak Pestet és (Ó)Budát háromszáz évvel korábban a mongol támadás, váratlanul és felkészületlenül érte az Oszmán Birodalom hódítása. Miután a magyar királyi sereg 1526. augusztus 29-én Mohács mellett megsemmisítő vereséget szenvedett, és II. Lajos király (1516–1526) menekülés közben életét vesztette, Szülejmán szultán (1520–1566) bevonult a lakosaitól elhagyott, senki által nem védett Budára és Pestre.¹⁴⁵ Az oszmánok egyelőre nem tartották meg a városokat, de tizenhat napos táborozásuk alatt kirabolták és felégették.

Szülejmán elvonulása után az ország két részre szakadt, mind az örökösödési szerződésekre hivatkozó Habsburg Ferdinánd osztrák főherceget, mind a nemzeti királyt akarók támogatására támaszkodó Szapolyai János erdélyi vajdát királlyá választották és megkoronázták. Buda és Pest az egymás ellen harcoló, de egymást legyűzni nem képes hatalmak ütközőzónájába, határvidékére került. 1527-ben Ferdinánd (1526–1564) vette birtokba csapatai élén mindkét várost, de két év múlva, 1529-ben Szülejmán foglalta el ostrommal bécsi hadjárata kezdetén Budát, majd átadta szövetségeseinek, János királynak (1526–1540). A következő évben Ferdinánd serege Wilhelm von Roggendorf vezényletével próbálta visszafoglalni Jánostól sikertelenül. Ezután Buda és Pest tíz éven át János király kezén maradt, egészen a király 1540-ben bekövetkezett haláláig. Buda városa királyi székhely, de ekkor egyben végvár is volt, hiszen Esztergomot a Ferdinánd pártján lévő Várdai Pál érsek birtokolta.

Az 1530-as évek viszonylagos nyugalma és a király rendeződő anyagi helyzete lehetővé tette, hogy János a sorozatos ostromok tanúságait leszűrve komoly erődítési munkákat végeztessen. A város azonban már korántsem volt ugyanaz, mint a húszas évek elején. Bár a lakosság jelentős része visszaköltözött, ám teljesen elmagyarosodott, mivel a német polgárok többsége Ferdinánd pártjára állt, és 1529-ben menekülni kényszerült. A magyar polgárokat viszont János király személyenként megnemesítette az 1530-as ostromban mutatott hűségükért. Az udvart követve visszatért a (János-párti) nemesség is, de a családok igencsak kicserélődtek a háború előtti állapothoz képest. Számos adat, régészeti megfigyelés utal arra, hogy a romokat eltakarítva a templomokat, lakóházakat újra használatba vették, kijavították, sok emlék azonban már ekkorra megsemmisült.¹⁴⁶

of the church was freed at the expense of clearing further plots.¹²⁹ Following demolitions on about 10 more plots, a broad forecourt (known in German as the *Samethof*) was laid out in front of the royal palace starting in the 1470s. The newly-created free space more sharply separated the palace from the neighbourhood of notables and commoners. The forecourt was the venue for court pageantry and display: there are documented accounts of knightly tournaments, processions and horse races. On ordinary days it proclaimed the power of the king's arms as an arsenal.¹³⁰

The presence of the king's residence also had an indirect but eventually very powerful effect on life in the city via the change it induced in the social composition of property owners. This shows up clearly in the large number of prelates and nobles among house owners.¹³¹ Clerical and noble property-owners in other towns usually belonged to local churches or families, but the nobles serving in the royal government or serving in the court needed to have permanent residences in Buda, which meant buying property. This had significant implications for the city, because the house-owning nobles became Buda residents and paid municipal taxes, at least until 1492, when a law exempted nobles from paying tax on their properties in Buda.¹³²

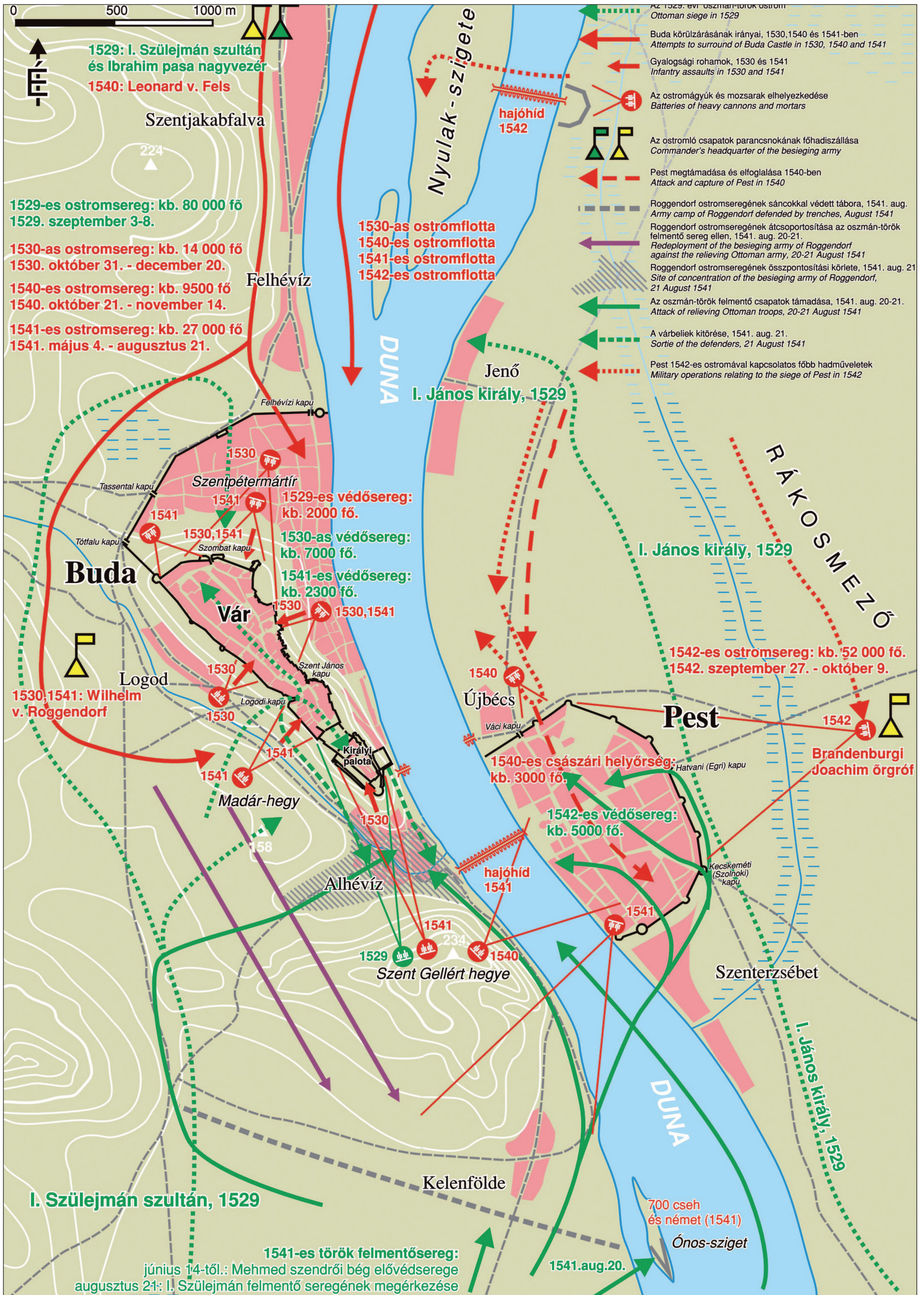
House-owners who were "not commoners" fell into two main groups. One consisted of serving prelates and barons.¹³³ Since they had to attend meetings of the royal council in the wider sense and be close to the king to do his bidding or to press their own interests, they needed to own houses in Buda. Certain dignitaries of the kingdom (palatine, judge royal) also needed to be present for sustained periods to supervise their offices. The other group was much more diverse, comprising everybody who provided some service to the court or a crown office.¹³⁴ Even those in the tighter, intimate circle of the court – gentleman of the chamber (*cubicularii*), royal retainers and *aulici* – seem to have been required to find accommodation in the city for themselves and their retainers. Similarly, those who served the chancellery, treasury and courts (clerks, secretaries, chamber counts, protonotaries etc.), and the Buda castellan and estate manager (*provisor curiae*) had to acquire properties in the city. The court offices and courts did not all operate in the royal palace at that time. The courts especially were held in the judges' houses in the Castle District.¹³⁵

There were therefore a great many people associated with the court who needed properties in Buda. More than 100 persons or families must have come into this category at any one time. This number becomes particularly significant when it is considered that the vast majority of noble property-owners had their houses in the Castle District, and very few owned property in the *suburbium*. Being surrounded by a wall, the Castle District had a finite number of plots, and although there are no surviving medieval censuses to give us the precise figures, it is possible to estimate that houses in noble ownership accounted for roughly a third or a half of the total.¹³⁶ The less wealthy burghers were thus ejected from the district and swelled the population of the *suburbium*. One late medieval source specifically refers to the district beside the Danube as that of craftsmen and artisans.¹³⁷ There was an increasing number of inhabitants in the neighbouring village Logod, and especially Felhévíz, which by then had market-town (*oppidum*) status. One should also mention that on the opposite bank of the Danube, Pest was expanding space, being received into the ranks of free royal towns in the second half of the fifteenth century.¹³⁸ Buda also gained further outlying land. Shortly after 1469 (the exact year is not known), King Matthias granted it the depopulated village of Sasad, which had extensive vineyards.¹³⁹

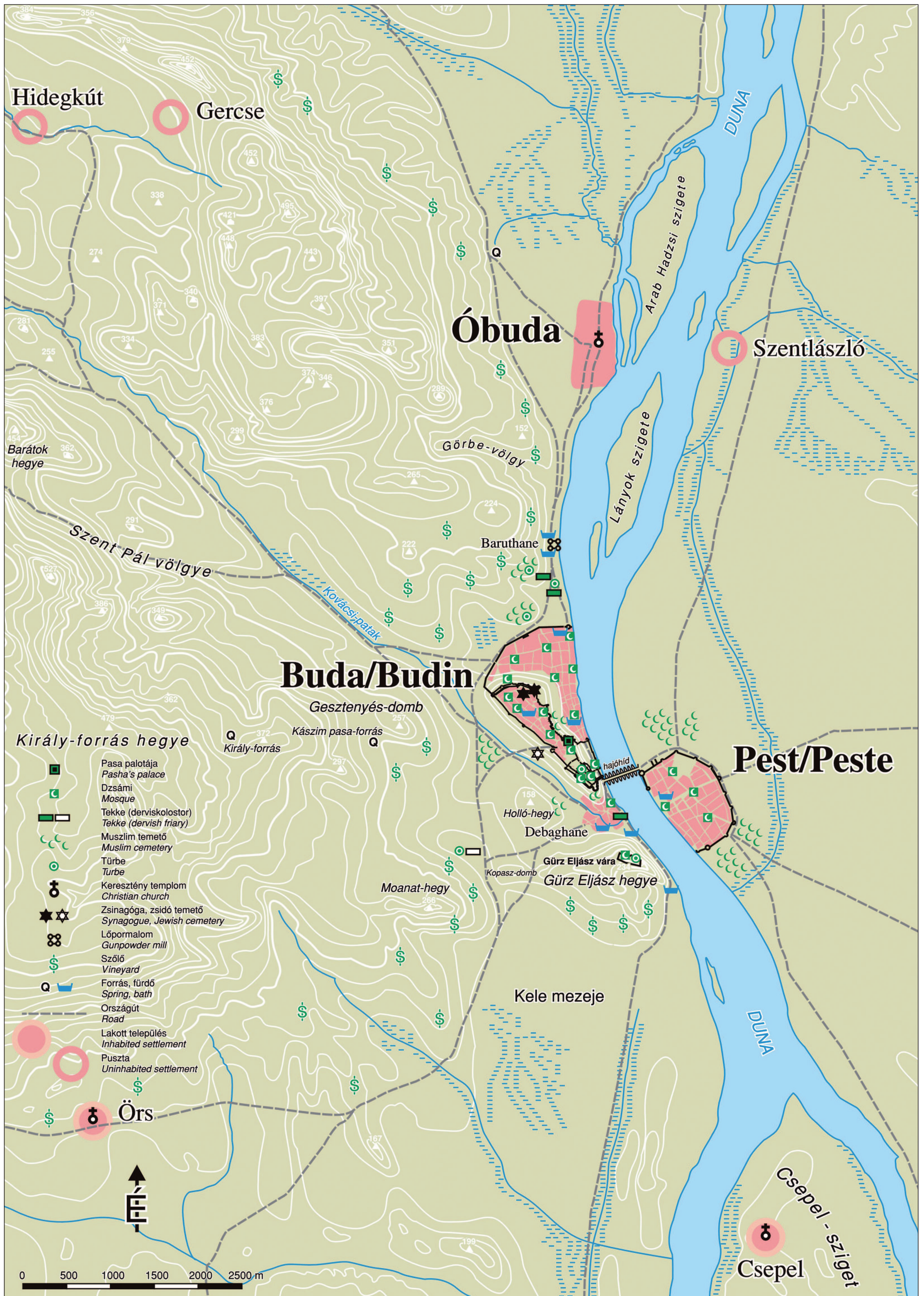
The presence of the royal court thus greatly raised the demand for property. This, combined with the severely restricted availability of building plots, was clearly behind the increasingly intensive land use in the Castle District (except, as we have seen, for the palace forecourt). The market places were built over, and there were even houses built on the graveyard of the Church of Our Lady.¹⁴⁰ The owners of existing plots were also motivated to extend their buildings. In plots beside the city walls, the only way of doing this was by building out towards the wall. In many places the space between the two city walls was also built in, and in some cases the city walls themselves were demolished to make way for them. The extensions were usually multi-storey wings occupying the entire width of the plot, and supported by pillars. The extensions sometimes projected beyond the line of the outer city wall.¹⁴¹ The less-vulnerable east side was subjected to so much additional reconstruction it almost disappeared completely.¹⁴² The farm buildings on the hillside also nearly came right up to the city wall.¹⁴³ It is thus not surprising that the first view of Buda, an engraving in the Nuremberg Chronicle (1493), a somewhat schematic representation on which actual features are difficult to identify, there is no sign at all of a city wall on the east side.¹⁴⁴

7. Reversal of fortune: fortress city on the border of the Ottoman Empire

As with Pest and (Ó)Buda three hundred years previously, the Ottoman conquest caught the capital of the Kingdom of Hungary unprepared. After the catastrophic defeat of the Hungarian royal army at Mohács on 29 August 1526 and the death of King Louis II (1516–1526) in flight, Sultan Suleyman (1520–1566) entered the evacuated cities of Buda and Pest un-

17. ábra. A budai és pesti vár erődítései és ostromai, 16. század közepe. Végh András terve alapján rajzolta Nagy Béla
 Fig. 17 The fortifications and sieges of Buda Castle, mid-16th century. Drawn by Béla Nagy after the plan of András Végh

18. ábra. Buda, Pest és környezetük, 17. század közepe. Végh András terve alapján rajzolta Nagy Béla
 Fig. 18 Buda, Pest and their surroundings, mid-17th century. Drawn by Béla Nagy after the plan of András Végh

A korszak jelentős változást az erődítés felértékelődésében hozott, ezen évek formálták át a középkori várost törökkori erődítménnyé.¹⁴⁷ János király hadmérnökei arra törekedtek, hogy a város külső falát oldalazásra alkalmas építményekkel megerősítsék, különösen a támadásnak leginkább kitett sarkok és kapuk tájékán. Az 1529. évi, majd az 1530. évi ostrom megmutatta a város és a vár védelmének gyenge pontjait. Megfigyelhető, hogy az építkezések során leginkább ezeket a falszakaszokat erősítették. Ekkor készült a királyi palota déli nagy rondellája és a déli völgyzárófal kazamatafolyosója, a Híradás-torony, az Erdélyi-bástya, a Bécsi kapu védművei, valamint a törökkori Föld bástya (Esztergomi rondella), a Veli bég-bástya és a Savanyúleves-bástya első formája.

János király hirtelen halála (1540. július 17.) után újból fellángolt a küzdelem Budáért. Ferdinánd csapatai már az év őszén megszállták Pestet, és 1541 tavaszán hozzáfogtak Buda ostromához is, ám újból sikertelenül, a jól megépített védművek mögött a János gyermekéhez hű urak kitartottak. Végül az augusztusban megérkező Szülejmán szultán döntötte el a város további sorsát, a Habsburg-párti csapatokat szétverte, János gyermekét anyjára és híveire bízva Erdélybe küldte, Budát pedig birodalmához csatolva megszállta csapataival. A foglalást szentesítve a szultán személyesen ment fel az oltáraitól és minden keresztény kultusztárgytól

resisted.¹⁴⁵ The Ottomans did not hold on to the cities at that time, and left after sixteen days of pillaging and burning.

After Suleyman's withdrawal, the kingdom split into two parts. Both Archduke Ferdinand of Austria, whose claim was based on treaties of succession, and Voivode John Szapolyai of Transylvania, supported by nobles who wanted a national king, were elected and crowned king. Buda and Pest found themselves in the no-man's land between powers locked in combat, neither able to defeat the other. King Ferdinand (1526–1564) led his troops into both cities in 1527, but two years later, in 1529, Suleyman successfully besieged Buda at the start of his Vienna campaign and handed it over to his ally, King John (1526–1540). The next year, Ferdinand's army, led by Wilhelm von Roggendorf, attempted to recapture Buda from John, without success. For the ten years until his death in 1540, John held Buda and Pest as both his royal seat and a defensive border fort, while Esztergom was under the rule of the Archbishop Pál Várdai, supporting King Ferdinand.

After learning the lessons of the continual sieges, and taking advantage of the relative calm of the 1530s and his consolidating financial position, John embarked on major fortifications. Buda was no longer what it had been in the 1520s. Although a large part of the population returned,

it was purely Hungarian, because most German burghers had taken Ferdinand's side and had fled in 1529. The Hungarian burghers who had demonstrated their loyalty to John in the siege of 1530 were rewarded by being raised to the nobility. The nobility also followed John and his court back to Buda, but the families were much changed from the pre-war period. There is much documentary and archaeological evidence that churches and houses were repaired and went back into use after the rubble had been cleared away, but many old features had been destroyed.¹⁴⁶ The principal changes in this period were to the now-crucial fortifications, converting the medieval city into the Ottoman-era fortress.¹⁴⁷ King John's military engineers reinforced the outer wall of the city with bastions, especially at points more vulnerable to attack – near the corners and the gates. It was on these wall sections that the massive new fortifications were constructed most densely. The work resulted in the Southern Round Bastion of the Royal Castle, the so-called Transylvanian Bastion, the bastions of the Saturday Gate, the Esztergom Round Bastion, the first forms of the Veli bej's Bastion and the so called Sour Soup Bastion.

The struggle re-erupted after John's death. Ferdinand's troops entered Pest the same autumn and put Buda under siege in spring 1541, but it was the Sultan's arrival in August which decided the city's fate. Suleyman routed the

Habsburg forces, sent John's son to Transylvania in the care of his mother Queen Isabella and her followers, and led his troops into Buda and Pest, annexing them to his empire. To consecrate the occupation, the Sultan himself went for Friday prayers to the Parish Church of Our Lady, deprived of its altar and all Christian cultic objects and converted into a mosque.

The Ottomans did not expel the inhabitants of the city, but those who chose to stay entered a completely new world.¹⁴⁸ The administration and social organisation of Muslim Buda showed no continuity with the previous capital city. The only exception was the retention of the old forms as the internal rules of life among the Christian community. The Ottomans introduced the legal and administrative system which held throughout the empire. Buda became the centre of a new vilayet, and its direct contact with what was regarded as the main enemy, the Habsburgs, gave it particular military significance. The pasha of Buda also regularly bore the title of vizier after 1623, and was usually the military commander in chief on the Hungarian theatre in the absence of the sultan or the grand vizier. From the beginning, a large proportion – about half – of the population of Ottoman Buda were soldiers and their families, but in times of war this proportion could be much higher.¹⁴⁹ In addition to soldiers, the new Muslim population included state administrative officials, men of the church, and a gradually increasing number of merchants and craftspeople. Turks were a small minority of these people, most of whom came from the Balkans, and most of the soldiery comprised Muslim South Slavs. Evliya Çelebi, writing about the inhabitants of Buda in the middle of the seventeenth century, stated that they were mainly Bosniaks, but that nearly all of them spoke Hungarian.¹⁵⁰ Censuses show that during the sixteenth century, as the Muslim population increased, the Hungarian population steadily declined.¹⁵¹ Before the outbreak of the Long War at the turn of

19. ábra. Buda ábrázolása Matrakcsi Násuh (Matrakçi Nasûh) Tarih-i Feth-i Sikloş ve Estergon ve Istulnibelgrad címet viselő történelmi munkájában, 1546, Isztambul, Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine 1608, f. 90r
Fig. 19 The view of Buda in the historical work, *Tarih-i Feth-i Sikloş ve Estergon ve Istulnibelgrad* of Matrakçi Nasûh, 1546, Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine 1608, f. 90r

megfosztott és ezáltal dzsámivá alakított Boldogasszony-plébániatemplomba a pénteki ima elvégzésére.

Az oszmánok nem űzték el a város lakosait, mégis teljesen más világ köszöntött azokra a polgárookra, akik a maradást választották.¹⁴⁸ A muszlim Buda igazgatása, társadalmi szervezete semmilyen folytonosságot nem mutatott a korábbi fővároséval. Pontosabban a városigazgatás korábbi formái csak, mint a keresztények közösségének belső életét meghatározó szabályok maradhettek életben. A törökök az egész birodalomban használatos jogrendet és közigazgatást vezették be. Buda egy új vilájet központja lett, amely, mivel a fő ellenségnek tekintett Habsburgokkal közvetlenül érintkezett, kiemelkedő katonai jelentőséggel bírt. A tartomány élén álló budai pasa 1623-tól rendszeresen vezíri címet is viselt, és általában a szultán, illetve a nagyvezír távollétében a magyarországi hadszíntér katonai főparancsnoka volt. Az oszmán Buda lakosságának tekintélyes részét a kezdetektől fogva katonák és családtagjaik tették ki, arányuk a teljes népesség mintegy felét alkotta, és ez az arány háborús időkben még ennél is jóval magasabbra emelkedett.¹⁴⁹ A katonák mellett az új muszlim lakossághoz tartoztak az állami igazgatás hivatalnokai, egyházi személyek, és az idő előre haladásával egyre növekvő számban érkeztek kereskedők és kézművesek. Távolról sem a törökök voltak azonban a többségben közöttük, hanem nagyrészt a Balkánról érkezett, már mohamedán délszlávok tették ki még a katonaság jelentős részét is. Evliya Cselebi a 17. század közepén Buda lakosságáról írva azt állította, hogy főként bosnyákok, akik mellesleg majdnem mind beszélnek magyarul.¹⁵⁰ A muszlimok gyarapodásával szemben a magyar lakosság száma a 16. század folyamán folyamatosan csökkent az összeírások tanúsága szerint.¹⁵¹ A 16–17. század fordulóján lezajlott tizenöt éves háború kitörése előtt még a népesség mintegy 10-15 százalékát alkották. A háború során azon-

ban a keresztény seregek három alkalommal (1598, 1602, 1603) is ostrom alá vették Budát (ráadásul Pestet huzamosabb ideig megszállták), és ez a budai magyar lakosság megszűntét eredményezte.¹⁵² A 17. század folyamán már nem is települtek újra magyarok jelentős számban Budára, 1627-ben például mindössze 14 keresztény családot írtak össze a városban, de feltehetően ezek sem voltak mind magyarok, hanem a Birodalomból érkezett orthodox keresztények (valószínűleg szerbek), akiknek a templomaikról a 17. századból már említést tettek.¹⁵³ A muszlimok és a keresztények mellett a zsidók is újra feltűntek a városban. Szülejmán ugyan 1526-ban kitelepítette Buda zsidó lakosságát, de 1541 után újból beköltözhettek a városba, és hamarosan ismét benépesítették középkori eredetű zsinagógájuk környékét.¹⁵⁴

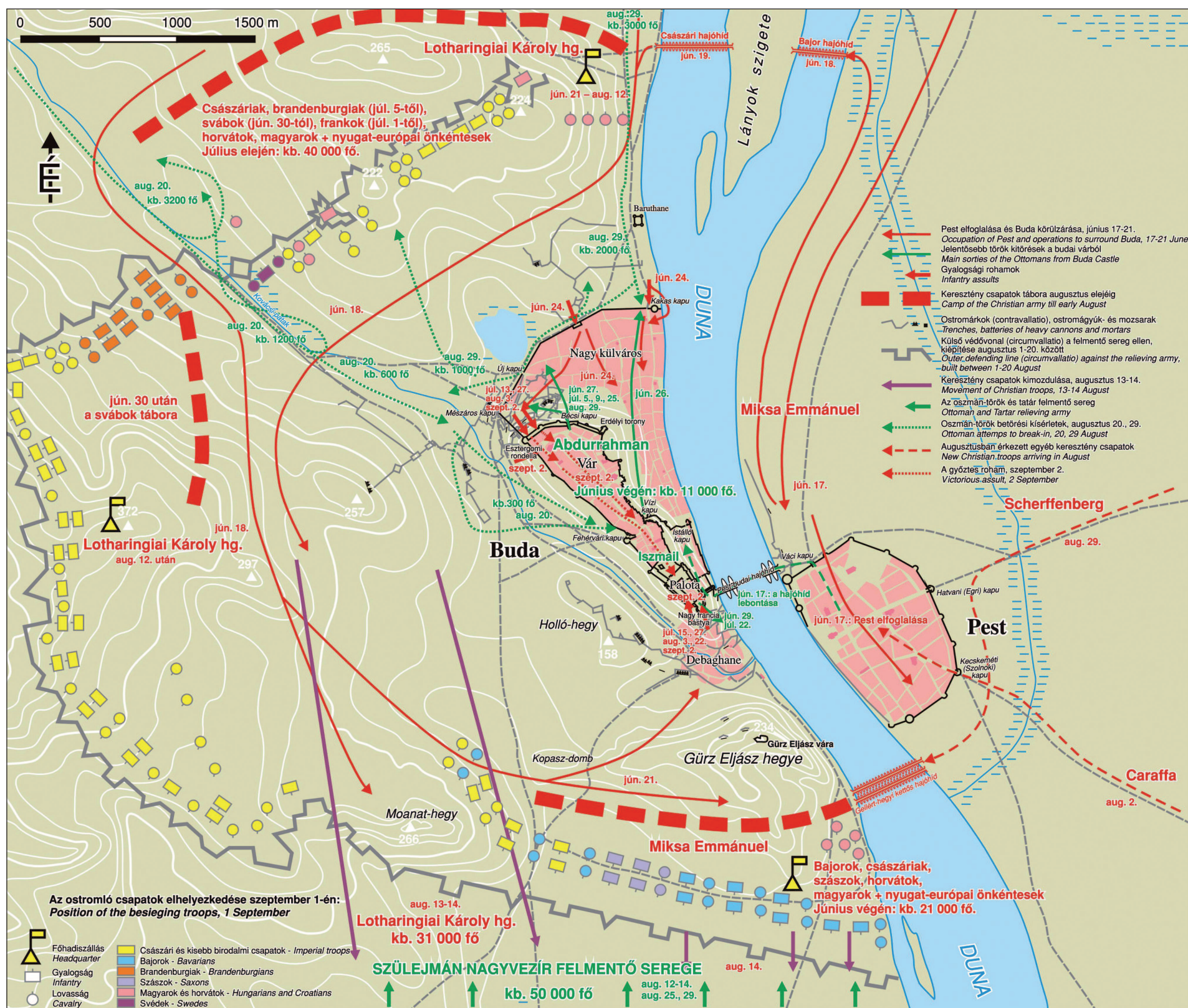
Ez a nagymértékű etnikai, társadalmi (és kulturális) átalakulás természetesen jelentősen megváltoztatta a város egész arculatát. A háborús viszonyok a várfalak megerősítését és állandó karbantartását igényelték. Az ellenséges ostromok épületeket, olykor egész városrészeket döntöttek romba. A keresztény templomokat vagy dzsámivá alakították vagy, ha használaton kívül maradtak, lebontották. A város új lakosainak lakásigénye és anyagi lehetősége is általában jóval szerényebb volt azoknál a magyar főurakénál vagy gazdag polgárokénál, akik a házakat korábban felépítették. Innen eredhet a török Budán járt keresztény utazók leírásaiban tapasztalható fanyalgás és megvetés, de a török íróknál olvasható csodálat is. Valójában, a közhiedelemmel némileg ellentétben, az oszmánok egyáltalán nem csupán felélték az elfoglalt város értékeit, hanem saját életmódjuknak, kultúrájuknak megfelelő intézményeket hoztak létre, és ennek során sokat építkeztek.

A városalapítás *castruma* a későközépkor városi fejlődése után újra vár lett a törökkorban, ez volt török nevén az *Orta hiszár* – középső vár (a középső jelző a királyi palota – a *Ich kala* (belső vár) nevéhez képest értelmezendő).¹⁵⁵ A János király megkezdte építkezéseket a budai pasák szinte mindenütt megújították és továbbfejlesztették. Jellegzetes kerekded bástyáik – amelyet a törökök általában *kulénak* (toronynak) neveztek

the sixteenth and seventeenth centuries, they made up about 10-15 per cent of the population. The Christian armies laid siege to Buda three times during that war (1598, 1602, 1603), and also occupied Pest for an extended period. This spelt the end for the Hungarian population.¹⁵² No significant numbers of Hungarians settled in Buda during the seventeenth century, and not even all of the fourteen Christian families counted in the 1627 census of the city could have been Hungarian: they must have included Orthodox Christians from the Empire (probably Serb), who were reported during the century as having churches there.¹⁵³ Besides Muslims and Christians, Jews also reappeared in the city. Although Suleyman ordered to move the Jews of Buda into the different cities of his Empire in 1526, they were allowed back after 1541, and soon repopulated the area of their original medieval synagogue.¹⁵⁴

This radical ethnic, social and cultural transformation naturally also changed the whole face of the city. The state of war demanded constant reinforcement and maintenance of the castle walls. The sieges toppled buildings and sometimes entire districts. The Christian churches were either converted into mosques or abandoned and demolished. The city's new inhabitants usually had much more modest housing requirements and financial means than the Hungarian magnates and wealthy burghers who had built houses there. This may explain the scorn and contempt conveyed in descriptions of the city by Christian travellers to Ottoman Buda, and the praise of Turkish writers. In fact, and contrary to some common beliefs, the Ottomans did not simply run down the city and allow everything of value to decay. They created institutions to suit their own way of life and culture, and built accordingly.

Having been founded as a *castrum*, and then undergone late medieval development as a city, The Castle District became a fortress again in the Ottoman age, given the Turkish name *Orta hiszár*, i.e. central castle, the "central" being relative to the royal palace or *Iç kala* (inner castle).¹⁵⁵ The Buda pashas repaired and improved nearly all of the constructions started by King John. The city's distinctive rounded bastions – which the

20. ábra. Buda és Pest ostroma, 1686. Tervezte és rajzolta Nagy Béla
Fig. 20 The siege of Buda and Pest, 1686. Planned and drawn by Béla Nagy

21. ábra. A budai királyi palota ostroma, rézmetszet, Ludwig Nicolaus von Hallart – Michael Wening 1686
 Budapesti Történeti Múzeum, Metszettár
 Fig. 21 The siege of the Royal Palace of Buda, etching, Ludwig Nicolaus von Hallart – Michael Wening 1686
 Budapest History Museum, Collection of graphics

– eltértek ugyan a nyugaton ekkor kifejlődő erődépítészet szögletes védműveitől, de a nehezen aláaknázható, sziklás hegy tetején mégis hatékony védelmet nyújtottak. A bástyák közötti kortinákat általában mindenütt a régen, még a 14. században elkészült külső városfalból alakították ki. Teljesen új fal készült azonban az északi oldalon a régi elé, valamint a 17. század végén fallal kötötték össze a Dunára nyíló Vízi kaput (korábban Szent János kapu) és a Duna parti vízművet a védelem szempontjából létfontosságú vízellátás biztosítása érdekében. Az egykori királyi palota védműveit is kiterjesztették, fal választotta el immár a palota előudvarát a várostól, ennek meghosszabbításában nyugaton újabb falsoros és torony épült (Karakas pasa tornya), a Duna-parton pedig a középkori eredetű déli zárófal végét erősítették egy körbástyával (Ali pasa bástyája), és az alatta elvezető utat kapuval zárták el. A Váralja, a török Büyük város középkori eredetű északi falának lezárására egy nagyméretű ágyútorony épült a Duna-parton (Kakas kapu bástya), valamint a 16–17. század fordulóján készült látképeken és térképeken a fal elé épült bástyákat is láthatunk, de ezeknek később már nyomuk sem maradt. Ez a fal inkább csak a portyázó kisebb csapatok feltartóztatására szolgált, ugyanis egyetlen ostrom alkalmával sem sikerült a törököknek megtartaniuk. Az ostromok ezért jelentős pusztító hatással voltak a Várhegy alatti városrészre. Jól szemlélteti ennek mértékét, hogy az összes itteni keresztény templom megsemmisült már a 16. század végére.¹⁵⁶ A falon túl eső települések, Logod és különösen Felhévíz teljesen elnéptelenedtek, a 17. századra már épületeik nagy része is eltűnt. A kihalt Felhévizen csak a hévforrások melletti fürdők, egy egész évben üzemelni képes, erődített lőpormalom (az ún. Barutháne), valamint két bektasi der-viskolostor (Gül baba-tekke, Miftah baba-tekke) állt.

A törökök úgy tűnik, megpróbálkoztak az erődítmény kiterjesztésével, erődrendszerrel kiépítésével is, szorosabbra fűzve a kapcsolatot a túlpárti Pesttel. A budai Duna-parton hajóhidat helyeztek el nagyjából a mai Lánchíd táján, amely Pest északi végével létesített összeköttetést. Később ezt a mai Ybl Miklós térre helyezték át. A Gellért-hegy (jellemző módon neve is megváltozott, a törökök itt eltemetett harcosukról Gürz Eliasz hegyének nevezték) tetejére kis erődöt helyeztek el, amely mind Buda mind Pest közvetlen támadását megnehezítette. A tizenötéves háború ostromainak már azzal kellett kezdeniük, hogy először elfoglalják a Bőyük varost, tönkretesznek a hajóhidat, illetve megszállják Gürz Eliász erődítményét. Csak ezután foghattak hozzá a hegyre épült vár ostromához.

Távolról sem lennének azonban elfogulatlanok, ha csupán az oszmánok erődépítkezéseit vennénk számba. A muszlim hit és az azon kifejlődött sajátos oszmán kultúra a keresztény intézmények helyett számos új intézmény felállítását tette szükségessé. A pasák, de alacsonyabb rangú beosztottjaik is sorra hozták létre kegyes célú (vallásos indíttatású, közösségi célú) alapítványokat (*vakuf*), amelyekhez újonnan épült imaházak (dzsámik és mecsetek), iskolák (medreszék), népkonyhák (imárettek), karaván-szerájok (hánok) és gőz- és hévfürdők (hammamok és ilidzsék) tartozhattak. A korabeli keresztény utazó számára leginkább a karcsú minaretekkel ellátott dzsámik és a számukra ismeretlen kupolás fürdők voltak a legfeltűnőbbek, amelyek a város látképét is alapvetően megváltoztatták.¹⁵⁷ Délen, a későközépkori Alhévizen, amelyet az itteni varga

Ottomans generally called *kule* (tower) – differed from the angular defences being developed at the time in the West, but at the top of a rocky hill which was difficult to mine, they still provided effective defence. The cortinas between the bastions were nearly all formed out of the external city wall built in the fourteenth century. There was a completely new wall built on the north side, in front of the old one, and at the end of the seventeenth century, a wall was built to connect the Water Gate (*Su kapısı*) opening towards the Danube (formerly St John's Gate) with the water works beside the river. This secured the water supply in case of attack. The defences of the former royal palace were also extended, and the palace forecourt was separated from the city by a wall which was extended to the west to form a new outer ward, with its own tower (Karakash Pasha's Tower). On the bank of the Danube, the medieval wall reaching from the royal palace down to the Danube was reinforced by a round bastion (Ali Pasha's Bastion) and the road leading out of it was closed by a gate. At the end of the medieval north wall of the *suburbium*, known in the Ottoman era as *Büyük varoş* (i.e. large suburb), a large battery tower was built on the bank of the Danube (Cock Gate Bastion, *Horos kapısı tabiesi*), and views drawn on the turn of the sixteenth and seventeenth centuries show bastions built in front of the wall, but these later disappeared without trace. This wall could at most have served to hold up small raiding parties, because the Ottomans failed to hold it in any of the sieges. As a result, the sieges had particularly destructive consequences for the district under Castle Hill. This is graphically conveyed by the fact that all Christian churches there had been destroyed by the end of the sixteenth century.¹⁵⁶ The settlements outside the walls, Logod and Felhévíz, were completely depopulated, and even their buildings had in large part disappeared by the seventeenth century. In abandoned Felhévíz, only the baths beside the thermal springs, a fortified gunpowder mill capable of operation all year round (the *Baruthane*), and two Bektashi Dervish tekkes (*Gül Baba Tekke*, *Miftah Baba Tekke*) remained standing.

The Ottomans seemed to have tried to tighten links to Pest on the far side of the river by extending the fortifications and building a system of forts. A pontoon bridge ran approximately where the Chain Bridge does today, connecting to the north side of Pest. This was later relocated to what is now Ybl Miklós tér. A small fort was built on top of Gellért Hill (like so much else given a new name by the Ottomans: Gürz Elias Hill (*Gürz Elyas bairi*), after one of their warriors buried there), to inhibit direct attacks on both Buda and Pest. The besieging armies of the Long War all had to start with taking *Büyük varoş*, destroying the pontoon bridge, and then occupying Gürz Elias fort. Only then could the siege of the castle itself begin.

It would be a very one-sided account of Ottoman buildings in Buda which dwelt solely on the fortifications. The Islamic faith and the specifically Ottoman culture based on it had a need for many new institutions to replace the Christian churches. The pashas and their subordinate officials endowed several religiously-based foundations (*vakuf*) for the good of the community, and these built mosques, schools (*madrasas*), public kitchens (*imarets*), caravanserais (*hans*), steam baths and thermal baths (*hammams* and *ilijes*). For contemporary Christian travellers, the most striking of these

műhelyekről már *Debágháne*-nak neveztek (innen a mai Tabán név), két fürdő épült (a Zöldoszlópos és a Kis hévfürdők), és tíz mecset, amely közül egyedül a Szokollu Musztafa pasa építette dzsámi kupolás épülete emelkedett ki a Duna-parton. Tovább északra a hajóhídon és a *Kizil hiszár*-ból lenyúló erődfalakon túl négy minarettel ellátott dzsámi állt a folyó mentén: Hadzsi Sefer dzsámija a Rév kapunál, Tojgun pasa dzsámija az egykori ágostonos kolostor alatt, feljebb Musztafa pasa dzsámija, végül már csaknem a *Büyük várost* északon lezáró Kakas kapu bástya mellett Oszmán bej dzsámija. A *Büyük város* imahelyeinek számát Evlia Cselebi huszonnolcban adta meg, közülük még ugyancsak jól látható, kiemelkedő épület volt a folyótól beljebb eső Hadzsi aga dzsámija, Rüstem pasa dzsámija, Szürmeli hodza dzsámija és Csemeberdzsi aga dzsámija. A muszlim dzsámik és mecsetek száma a Váralján tehát felülmúlta a korábbi korszak imahelyeinek számát, amelynek oka elsősorban az eltérő vallási gyakorlatban kereshető (a napi ötszöri ima muszlim parancsára gondolunk). Emlékeztetőül jegyezzük meg újra, hogy a középkori Váralja egyetlen középkori eredetű keresztény temploma sem maradt használatban az oszmánok megszállta városban. Két fürdő (Tojgun pasa gőzfürdője és a Kakas kapu hévfürdő), valamint számos medresze és imaret egészítette ki a *Büyük város* új épületeinek sorát. A város képét uraló *Orta hiszár* hegytetőjén is minaretek hívták fel a figyelmet Buda megváltozott életére, bár itt több jelentős korábbi templom is épen maradt. A Boldogasszony plébánia dzsámivá alakításáról már szoltunk a város elfoglalása kapcsán. Továbbra is ez a hely töltötte be a legfontosabb istentiszteleti hely szerepét, nagy vagy régi, illetve Szülejmán kán dzsáminak is nevezték. Épen maradt a Szent Mária Magdolna plébániatemplom is, amely a 16. század végéig megmaradhatott a keresztények (ekkor már részben protestánsok, részben katolikusok) egyetlen templomának. A tizenöt éves háború alatt azonban ezt is dzsámivá alakították, és a propagandisztikus Győzelem dzsámi nevet kapta. Dzsámi lett a Kisebb Szűz Mária káptalan templomából és feltehetően a domonkos kolostor templomából is. A szentélyeiket szintén lebontva és melléjük minaretet építve alakították át a Szent György kápolnát Középső dzsámivá és a ferences kolostor templomát Pasa dzsámivá. Még a királyi palota kápolnája, vagyis a Palota dzsámi mellé is minaret épült, valamint a palota nyugati falszorosába települt új városrészbe Murád pasa építtetett dzsámit. Fürdőt a várban is elhelyeztek, egy városi gőzfürdőt szinte már a foglalás után rögtön felépítettek az Olasz utcában a kalocsai érsek egykori házában. Később a pasa palotájához ugyancsak készült fürdő.

A királyi palotát a törökök gondosan őrizték, szultáni tulajdonnak tekintették. A budai pasák nem is költözhetek falai közé, kezdetben a *Büyük város* közelebről nem ismert helyén, majd a tizenöt éves háború után az *Orta hiszárban* a Vízi kapu és az egykori ferences kolostor között felépített új palotájukban laktak. A királyi palota pusztulása mégis a törökkorban vált teljessé, bár ennek okai kevésbé maguk a törökök, mint a korszak háborús viszonyai voltak. Láttuk, hogy 1526-ban Szülejmán egyedül a palotát nem gyújtatta fel, 1529-ben is csak kisebb sérüléseket okozott a rövid ostrom, 1541-ben pedig a törökök nem ostrommal szereztek meg a várat. 1578-ban azonban egy szerencsétlen villámcsapás felgyújtotta a palota pincéiben tárolt lőport, és a hatalmas erőz robbanás az épület együttes második, ún. Zsigmond-udvarát a szó szoros értelmében földig rombolta. A belső, ún. első szárazárokotól délre eső, épen maradt rész azonban megérte a török kornak véget vető 1686-os ostromot, és csak ekkor, a bajor csapatok ágyútüzében lőtték szét menthetetlenül.

Az állandó háborús fenyegetettség, a végvár-helyzet Buda közvetlen környezetének teljes elnéptelenedését okozta.¹⁵⁸ Utaltunk már arra, hogy a falakon kívül a két hegy között védett helyen elhelyezkedő *Debághánét* (Tabánt) leszámítva, sehol sem mertek lakni az oszmán korszakban. Az északról és nyugatról környező dombokat szőlő borította be csakúgy, mint a középkorban, a szőlőket pedig néhol temetők szakították meg.¹⁵⁹ A közvetlenül és távolabbról szomszédos falvak többsége elpusztult (Kelenföld, Horhi, Eben, Nyék, Gercse, Szentjakabfalva) a törökkor háborúinak kezdetén és a tizenöt éves háborúban. Szinte teljesen kihalt romvárossá vált Óbuda, amelynek magyar lakosságát például 1596-ban az esztergomi várkapitány eltelepítette. A pusztulás révén Buda közvetlenül Óbudával, Hidegkúttal, Keszivel, Örsrel lett határos, kialakultak azok a határok, amelyek között a város újkori élete újjáéled majd a háborús korszak lezárulásával.

1686 újabb sorsfordító esztendő lett Buda életében. Az oszmán sereg Bécs alatti kudarca (1683) után megszerveződő törökellenes keresztény liga már 1684-ben megpróbálkozott a város bevételével. Sikertelen első kísérletét hamarosan követte a még nagyobb erővel végrehajtott, győzelmet hozó újabb támadás.¹⁶⁰ A Károly lotharingiai herceg és Miksa Emánuel bajor herceg vezette sereg hosszú, elkeseredett ostrom végén 1686. szeptember 2-án vette be a várost. Tüzérségük rombolását a győztes katonáknak adott háromnapos szabad rablás tetézte be. Az oszmán Buda élete egy csapásra ért véget, a város katonáit, lakóit megölték vagy rablásba hurcolták, és már csak a kevés épen maradt, de jobbára inkább rommá lőtt épület emlékeztette ideig-óráig a hamarosan ide települő katolikus, német polgárokat a (nem is olyan rég-) múltira.

were mosques with slender minarets and exotic-looking domed baths, which radically changed the cityscape.¹⁵⁷ To the south, in what had hitherto been Alhévíz, and renamed after its shoemaking workshops as *Debaghane* (the origin of the modern name Tabán) two baths were built (the Green Column Baths, *Yeşil direkli ilicası* and Small Baths, *Küçük ilica*) and ten mosques, most notably the domed building built by Sokollu Mustafa Pasha beside the Danube. Further to the north, beyond the pontoon bridge and the fortress walls leading from the *İç kala*, four mosques with minarets stood beside the river: the Haji Sefer's Mosque beside the Ferry Gate (*Iskele kapısı*), Tojgun Pasha's Mosque beside the former Augustinian friary, above it Mustafa Pasha's Mosque, and finally, almost next to the Cock Gate Bastion at the northern end of *Büyük varoş*, Osman Bey's Mosque. Evliya Çelebi counted twenty-eight mosques and prayer houses in *Büyük varoş*, and the most visible among them on the skyline laying some distance from the riverbank were the mosques of Haji Aga, Rustem Pasha, Surmeli Hodja and Chemberji Aga. There were more mosques than there had been churches in the same place when it was the medieval *suburbium*, probably because of differing religious practices (the Islamic practice of prayer five times a day). It should be remembered that no Christian church originating in medieval *suburbium* remained in use in the Ottoman-occupied city. Other new buildings of interest in *Büyük varoş* were two baths (Tojgun Pasha's steam baths, *Tojgun paşa hamamı* and the Cock Gate thermal baths, *Kapılı ilica*), and several madrasas and imarets. Minarets on the top of *Orta hisar* dominated the skyline and emphasised how Buda had changed, although several major churches remained intact there. As we saw in connection with the occupation of the city, the Church of Our Lady was converted to a mosque. It remained the most important place of worship, and was called the Great or Old or Suleyman Khan Mosque. The Church of St Mary Magdalene also remained intact, and was the sole place of worship for Christians (by then partly Protestant) until the end of the sixteenth century. During the Long War, it too was converted and given the propagandist name Victory Mosque (*Fethiye camii*). The Church of the Lesser Virgin Mary Chapter, and probably the church of the Dominican Friary, also became mosques. St George's Chapel was converted into the Middle Mosque (*Orta cami*), and the church of the Franciscan friary into Pasha Mosque (*Paşa camii*); both of these involved demolishing the chancels and erecting minarets. There was also a minaret beside the chapel of the royal palace, or the Palace Mosque (*Saray camii* or *Enderun camii*), and Murad Pasha built a mosque into the new district built in the western outer ward of the palace. There were also baths in the castle: urban steam baths were built almost immediately after the occupation in the former house of the Archbishop of Kalocsa. Later, baths were also built in the Pasha's palace.

The Ottomans took good care of the royal palace, regarding it as the property of the Sultan. The pashas of Buda did not even take up residence within its walls, but lived at first at an unknown location in *Büyük varoş*, and then moved to a new palace in the *Orta hisar*, built between Water Gate (*Su kapısı*) and the former Franciscan Friary, during the Long War. Although the Turks inflicted no deliberate damage on the palace, the ravages of war during the Ottoman age ultimately led to its total destruction. Suleyman spared the palace when he had rest of the city burned down in 1526; the brief siege of 1529 caused only minor damage; and the Ottomans entered unopposed in 1541. In 1578, however, a freak bolt of lightning detonated the gunpowder stored in the palace cellars, completely flattening the second (Sigismund) courtyard of the complex. The inner parts, south of the "inner dry moat", remained nearly intact until 1686, when Bavarian artillery irreversibly reduced them to rubble in the siege which brought the Turkish era to an end.

Throughout the period, Buda was a defensive fort under constant threat of war, causing the complete depopulation of the lands around it.¹⁵⁸ We have seen that apart from the *Debaghane* (Tabán) in the sheltered area between the two hills, nobody dared to live outside the city walls during the Ottoman era. The adjoining hills to the north and west were still covered by vines, as in the Middle Ages, although interspersed in some places by graveyards.¹⁵⁹ Most of the neighbouring and even more distant villages (Kelenföld, Horhi, Eben, Nyék, Gercse, Szentjakabfalva) were destroyed in the initial Ottoman wars and in the Long War. Óbuda fell into ruin and was completely abandoned, especially after the Castellan of Esztergom evacuated its Hungarian inhabitants in 1596. The destruction moved the boundaries of Buda up to Óbuda, Hidegkút, Kesz and Örs, and this was the area where the city was to re-establish itself when the wars came to an end.

1686 marked another turning point for Buda and Pest. The defeat of the Ottoman army near Vienna in 1683 prompted the Christian League against the Turks to attempt capture of the city in 1684. This venture failed, but was soon followed by an attack with greater force, which finally brought victory.¹⁶⁰ Charles, Duke of Lorraine (1643–1690) and Maximilian Emmanuel, Elector of Bavaria (1662–1726) led an army which encircled Buda Castle in June 1686, starting a long, bitter siege which ended, after great losses on both sides, with the capture of the city on 2 September. The destruction by siege artillery was compounded by the three days of pillage as the soldiers were let loose on the city. The life of Ottoman Buda and Pest came to an end at a single stroke. The defenders and inhabitants were killed or taken into slavery. Abdurrahman Pasha (1684–1686) himself fell with his sword in his hand. The few buildings left intact, and a great many ruins, were all that remained to remind the new inhabitants, most of them Catholic Germans, of the city's past.

JEGYZETEK

- ¹ Székely 2000.
- ² Gárdonyi 1944; Kumorovitz 1971; Gerevich 1990; Altmann–Biczó–Buzás–Kovács–Siklósi–Végh 1996; Kubinyi 2001.
- ³ Budapest történetének összefoglalásai (1686-ig): Budapest története I-II; Fekete 1944; Györffy 1997; Bácskai–Gyáni–Kubinyi 2000; Budapest 2007.
- ⁴ Végh 2006a. 11–12.
- ⁵ Ányos 1924; Czobor 1925. 7–16; Budapest története II. 39–40; Végh 2008. 287–295.
- ⁶ Budapest középkori történetének forráskiadásai: BTOE I; BTOE III; EFHU III/2; Végh 2008; Ofner Stadtrecht; Budai jogkönyv; Budai bortizedjegyzék; Mészáros céhkönyv. Budapest török kori történetének forráskiadásai: Defterek; Fekete – Káldy-Nagy 1962; Káldy-Nagy 1985; Hegyi 2007; Evlia 1904.
- ⁷ Budapest látképi ábrázolásai: Rózsa 1963; Rózsa 1995; Rózsa 1999. Budapest térképei: Eperjessy 1928; Holló 1994; Fabó–Holló 2003; Budapest régi térképei. I-III. DVD-ROM. Összeállította Fabó Beáta.
- ⁸ Garády 1943a; Garády 1943b; Garády 1945; Budapest Műemlékei I; Gerevich 1971; Budapest 1991; Bencze 2003c; Gerő 2003a; Kincsek 2005; Végh 2010.
- ⁹ Haltenberger 1942; Pécsi 1959.
- ¹⁰ Kumorovitz 1971.
- ¹¹ Tringli 2010. 1342; Szende 2011a. 171–183.
- ¹² Bulla–Mendöl 1947.; Bak 1997.
- ¹³ Szende 2010.
- ¹⁴ Pető 1997.
- ¹⁵ Kiss 1988. 261, 329, 338.
- ¹⁶ Schafarzik–Vendl 1929; Pécsi 1974; Aquincum 2010. 13–27.
- ¹⁷ Kadić 1939; Bene–Kovácsné–Mednyánszky 1998.
- ¹⁸ Horusitzky 1939; Scheuer–Schweitzer 1980; Aquincum 2010. 34–43.
- ¹⁹ Kincsek 2005. 149.
- ²⁰ Endrődi 1991; Hanny–Reményi 2003; Kincsek 2005. 150.
- ²¹ Pető 1997; Kincsek; Maráz 2005-2007
- ²² Forschungen in Aquincum 2003; Póczy 2004.
- ²³ H. Kérdő 1995; H. Kérdő 2005. Kincsek 2005. 134–137, 139, 141–142, 144, 146–147, 151–152.
- ²⁴ Aquincum 2010. 93–97.
- ²⁵ Nagy L. 1946.
- ²⁶ Nagy M. 1998; Nagy M. 2007.
- ²⁷ Bártfai Szabó 1936; Bártfai Szabó 1938. 179–190; Garády 1939; Gárdonyi 1945; Fügedi 1959; Kubinyi 1972. 11–14; Györffy 1973. 266–268, 270–281; Köblös 1994; Altmann–Betalan 1991; Bertalanné–Altmann 1995; Altmann–Bertalanné–Kárpáti 2003.
- ²⁸ BTOE I. 1. sz.
- ²⁹ Váradi regisztrum 17; BTOE I. 6. sz.
- ³⁰ SRH II. 561; Kumorovitz 1971.
- ³¹ Györffy 1998. 661–663.
- ³² Hóman 1925; Eckhardt 1940.
- ³³ SRH I. 93–95, 106.
- ³⁴ Bonfini 1936. 1.9.235; Gyöngyösi 1988. 124.
- ³⁵ Bártfai Szabó 1935. 14–30.
- ³⁶ Boroviczenyi 1991–1992.
- ³⁷ Némethy 1890; Gerő 1956; Kubinyi 1964. 104–107; Kubinyi 1972. 14–20; Györffy 1973. 258–262, 268–269; Írásné Melis 1983; Írás-Melis 1991; Írásné Melis 1994; Györffy 1998. 543–544.
- ³⁸ SRH I. 114–115; BTOE I. 10. sz.
- ³⁹ Fügedi 1961; Kubinyi 1972. 11–20; Györffy 1997. 112–113; Szende 2011a. 178–183.
- ⁴⁰ Mon. Str. I. 280; SRH II. 561; BTOE I. 23. sz.
- ⁴¹ Fügedi 1959; Bertalanné 1985.
- ⁴² Gárdonyi 1941; Kubinyi 1972. 14–20; Györffy 1973. 281–287; BTOE I. 27. sz.
- ⁴³ BTOE I. 23. sz.
- ⁴⁴ BTOE I. 21. sz.
- ⁴⁵ SRH II. 543–548; Catalogus 2233, 2237–2238; Tatárjárás; Szűcs 2002. 11–16.
- ⁴⁶ Györffy 1991. 86–87.
- ⁴⁷ Szűcs 2002. 75–90; 370–384.
- ⁴⁸ A dalmát tengerpartról hazatérő király első intézkedései közé tartozott például Zágráb királyi városának megalapítása 1242-ben. Grothusen 1967, Bedenko 1989; Dobronić 1992.
- ⁴⁹ Zolnay 1959/60. 55–57; Zolnay 1963; Kubinyi 1972. 27–30, 62–63; Györffy 1973. 295–299; Szűcs 2002. 80–84; Végh 2006a. 27–34; Szende 2011a. 192–194. Végh 2011a. 432–434.
- ⁵⁰ Szűcs 2002. 84–85.
- ⁵¹ Szűcs 2002. 84; Siklósi 1999.
- ⁵² BTOE I. 40. sz.
- ⁵³ Szende 2011b.
- ⁵⁴ Végh 1997. 295–296; Végh 2006a. 53–60.
- ⁵⁵ A tornyokra és kapukra vonatkozó adatokat ld. az Adattárban: 12. Erődítések
- ⁵⁶ Zolnay 1959/60; Végh 2006a. 31–32, 269–272.
- ⁵⁷ Spekner 2002; Magyar 2004.
- ⁵⁸ Bóna 1998; Buzás 2006.
- ⁵⁹ Végh 2006a. 35–38.
- ⁶⁰ Ópest: 1259 – BTOE I. 50. sz., a többi elnevezésre ld. az Adattárban: 1.1 Történeti elnevezések.
- ⁶¹ Óbuda: 1243/1295 – BTOE I. 25. sz., az átírásakor keletkezett interpolatio, a többi elnevezésre ld. az Adattárban: 1.1 Történeti elnevezések.
- ⁶² Lócsy 1964; Lócsy 1969; Lócsy 1971; Végh 2003b. 187–188.; Végh 2003c.; Szabó 2012, Szabó 2013
- ⁶³ Végh 2006a.78. 83. 181–185.
- ⁶⁴ Végh 2006a. 274.
- ⁶⁵ BTOE I. 33, 34, 40, 89. sz; Spekner 2003.
- ⁶⁶ H. Gyürky 2001; Spekner 2003. 97–101.
- ⁶⁷ Mindez a város alapításának általunk történeti forrásokból nem megismerhető fázisaira utal, sőt egyesek szerint felveti annak a lehetőségét, hogy a hegy fennsíkja az alapítás idején nem volt már teljesen lakatlan. Ebben a kérdésben egyelőre kevesebb bizonyítékkal, mint inkább logikai feltevésekkel rendelkezünk. H. Gyürky 1972.
- ⁶⁸ Garády 1943a; B. Sárosi 2002; H. Gyürky 1971a; Végh 1998; Kincsek 2005. 140, 143, 145, 148, 153–158.
- ⁶⁹ Kubinyi 1964. 147–148; Végh 2006a. 103–104.
- ⁷⁰ H. Kérdő 2005; Garády 1943a.
- ⁷¹ Végh 1998a; Végh 2006a. 100–101.

NOTES

- ¹ Székely 2000.
- ² Gárdonyi 1944; Kumorovitz 1971; Gerevich 1990; Altmann–Biczó–Buzás–Kovács–Siklósi–Végh 1996; Kubinyi 2001.
- ³ Summaries of the history of Budapest (till 1686): Budapest története I-II; Fekete 1944; Györffy 1997; Bácskai–Gyáni–Kubinyi 2000; Budapest 2007.
- ⁴ Végh 2006a. 11–12.
- ⁵ Ányos 1924; Czobor 1925. 7–16; Budapest története II. 39–40; Végh 2008. 287–295.
- ⁶ Sources on medieval history of Budapest: BTOE I; BTOE III; EFHU III/2; Végh 2008; Ofner Stadtrecht; Budai jogkönyv; Budai bortizedjegyzék; Mészáros céhkönyv. Sources on Ottoman history of Budapest: Defterek; Fekete – Káldy-Nagy 1962; Káldy-Nagy 1985; Hegyi 2007; Evlia 1904.
- ⁷ Cityscapes of Budapest: Rózsa 1963; Rózsa 1995; Rózsa 1999. Maps of Budapest: Eperjessy 1928; Holló 1994; Fabó–Holló 2003; Budapest régi térképei. I-III. DVD-ROM. Edited Beáta Fabó.
- ⁸ Garády 1943a; Garády 1943b; Garády 1945; Budapest Műemlékei I; Gerevich 1971; Budapest 1991; Bencze 2003c; Gerő 2003a; Kincsek 2005; Végh 2010.
- ⁹ Haltenberger 1942; Pécsi 1959.
- ¹⁰ Kumorovitz 1971.
- ¹¹ Tringli 2010. 1342; Szende 2011a. 171–183.
- ¹² Bulla–Mendöl 1947; Bak 1997.
- ¹³ Szende 2010.
- ¹⁴ Pető 1997.
- ¹⁵ Kiss 1988. 261, 329, 338.
- ¹⁶ Schafarzik–Vendl 1929; Pécsi 1974; Aquincum 2010. 13–27.
- ¹⁷ Kadić 1939; Bene–Kovácsné–Mednyánszky 1998.
- ¹⁸ Horusitzky 1939; Scheuer–Schweitzer 1980; Aquincum 2010. 34–43.
- ¹⁹ Kincsek 2005. 149.
- ²⁰ Endrődi 1991; Hanny–Reményi 2003; Kincsek 2005. 150.
- ²¹ Pető 1997; Kincsek; Maráz 2005-2007
- ²² Forschungen in Aquincum 2003; Póczy 2004.
- ²³ H. Kérdő 1995; H. Kérdő 2005. Kincsek 2005. 134–137, 139, 141–142, 144, 146–147, 151–152.
- ²⁴ Aquincum 2010. 93–97.
- ²⁵ Nagy L. 1946.
- ²⁶ Nagy M. 1998; Nagy M. 2007.
- ²⁷ Bártfai Szabó 1936; Bártfai Szabó 1938. 179–190; Garády 1939; Gárdonyi 1945; Fügedi 1959; Kubinyi 1972. 11–14; Györffy 1973. 266–268, 270–281; Köblös 1994; Altmann–Betalan 1991; Bertalanné–Altmann 1995; Altmann–Bertalanné–Kárpáti 2003.
- ²⁸ BTOE I. n. 1.
- ²⁹ Váradi regisztrum 17; BTOE I. 6. sz.
- ³⁰ SRH II. 561; Kumorovitz 1971.
- ³¹ Györffy 1998. 661–663.
- ³² Hóman 1925; Eckhardt 1940.
- ³³ SRH I. 93–95, 106.
- ³⁴ Bonfini 1936. 1.9.235; Gyöngyösi 1988. 124.
- ³⁵ Bártfai Szabó 1935. 14–30.
- ³⁶ Boroviczenyi 1991–1992.
- ³⁷ Némethy 1890; Gerő 1956; Kubinyi 1964. 104–107; Kubinyi 1972. 14–20; Györffy 1973. 258–262, 268–269; Írásné Melis 1983; Írás-Melis 1991; Írásné Melis 1994; Györffy 1998. 543–544
- ³⁸ SRH I. 114–115; BTOE I. n. 10.
- ³⁹ Fügedi 1961; Kubinyi 1972. 11–20; Györffy 1997. 112–113; Szende 2011a. 178–183.
- ⁴⁰ Mon. Str. I. 280; SRH II. 561; BTOE I. n. 23.
- ⁴¹ Fügedi 1959; Bertalanné 1985.
- ⁴² Gárdonyi 1941; Kubinyi 1972. 14–20; Györffy 1973. 281–287; BTOE I. n. 27.
- ⁴³ BTOE I. n. 23.
- ⁴⁴ BTOE I. n. 21.
- ⁴⁵ SRH II. 543–548; Catalogus 2233, 2237–2238; Tatárjárás; Szűcs 2002. 11–16.
- ⁴⁶ Györffy 1991. 86–87.
- ⁴⁷ Szűcs 2002. 75–90; 370–384.
- ⁴⁸ For example, among Béla IV's first actions upon returning from Dalmatia was to found the royal city of Zagreb in 1242. Grothusen 1967, Bedenko 1989; Dobronić 1992.
- ⁴⁹ Zolnay 1959/60. 55–57; Zolnay 1963; Kubinyi 1972. 27–30, 62–63; Györffy 1973. 295–299; Szűcs 2002. 80–84; Végh 2006a. 27–34; Szende 2011a. 192–194. Végh 2011a. 432–434.
- ⁵⁰ Szűcs 2002. 84–85.
- ⁵¹ Szűcs 2002. 84; Siklósi 1999.
- ⁵² BTOE I. n. 40.
- ⁵³ Szende 2011b.
- ⁵⁴ Végh 1997. 295–296; Végh 2006a. 53–60.
- ⁵⁵ Dates concerning towers and gates see in Gazetteer 12. Fortifications
- ⁵⁶ Zolnay 1959/60; Végh 2006a. 31–32, 269–272.
- ⁵⁷ Spekner 2002; Magyar 2004.
- ⁵⁸ Bóna 1998; Buzás 2006.
- ⁵⁹ Végh 2006a. 35–38.
- ⁶⁰ Ópest: 1259 – BTOE I. n. 50., for the other names see in Gazetteer 1.1 Historical name forms.
- ⁶¹ Óbuda: 1243/1295 – BTOE I. n. 25, interpolation in the course of transcription; for its other names see Gazetteer 1.1 Historical name forms.
- ⁶² Lócsy 1964; Lócsy 1969; Lócsy 1971; Végh 2003b. 187–188.; Végh 2003c.; Szabó 2012, Szabó 2013
- ⁶³ Végh 2006a.78. 83. 181–185.
- ⁶⁴ Végh 2006a. 274.
- ⁶⁵ BTOE I. n. 33, 34, 40, 89; Spekner 2003.
- ⁶⁶ H. Gyürky 2001; Spekner 2003. 97–101.
- ⁶⁷ This all implies phases of foundation not recorded in surviving written sources. Indeed it has been suggested that the plateau of Castle Hill was not completely uninhabited at the time of the town's foundation, although this question has to be judged more on logical propositions than on any available evidence. H. Gyürky 1972.
- ⁶⁸ Garády 1943a; B. Sárosi 2002; H. Gyürky 1971a; Végh 1998; Kincsek 2005. 140, 143, 145, 148, 153–158.
- ⁶⁹ Kubinyi 1964. 147–148; Végh 2006a. 103–104.
- ⁷⁰ H. Kérdő 2005; Garády 1943a.
- ⁷¹ Végh 1998a; Végh 2006a. 100–101.

- ⁷² A város középkori helyrajzáinak leírásai: Gárdonyi 1936a; Pataki 1950; Kubinyi 1965; Kubinyi 1972; Magyar 1991; Györffy 1998; Kubinyi 2005; Végh 2006a; Végh 2008.
- ⁷³ Ebben egyetértett Fügedi Erik, Györffy György, Kubinyi András, Szűcs Jenő és Zolnay László.
- ⁷⁴ Kubinyi 1971.
- ⁷⁵ BTOE I. 27. sz.
- ⁷⁶ BTOE I. 30. sz.
- ⁷⁷ BTOE I. 40, 41. sz.
- ⁷⁸ BTOE I. 50. sz.
- ⁷⁹ BTOE I. 54, 56, 58. 89. sz.
- ⁸⁰ BTOE I. 27. sz.
- ⁸¹ Az erre vonatkozó intézkedés ugyan nem maradt ránk, de az eseménytörténet alapján világosan István ifjabb király 1265-ös támadásához köthető. A tárnokvölgyi perben még Péter villicus szerepel, és az isaszegi csatában megölt Preussel Henriket nevezték első ízben rektornak, őt Walter követte. (Kubinyi 1972. 71–72; Zoldos 2007.)
- ⁸² Györffy 1998. 644–657; H. Gyürky 2001.
- ⁸³ BTOE I. 40. sz. A domonkosok szerepére az adományozásban lásd még a király sorait: BTOE I. 89. sz.
- ⁸⁴ Kubinyi 1971. 217.
- ⁸⁵ A VI. 288–289.
- ⁸⁶ Kubinyi 1972. 45–55; Tringli 2010. 1291–1344; Tringli 2011. 35–52.
- ⁸⁷ Végh 2006a. 83–84.
- ⁸⁸ Kubinyi 1964. 111–115.
- ⁸⁹ BTOE I. 214. sz.
- ⁹⁰ Ld. Adattár 8. Utcák.
- ⁹¹ Kubinyi 1971.
- ⁹² Zolnay 1987; Végh 2006d.
- ⁹³ SRH I. 478. Györffy György szerint III. András az óbudai királyi várat használta. Györffy 1998. 684–685. A királyi oklevelekben gyakran előforduló „Buda” keltezés értelmezése azonban nem egyértelmű. Lehet, hogy a kortársak sem használták következetesen. Ágnes királyné III. András halála után valóban az óbudai királyi palotát adta át 1301-ben (BTOE I. 317. sz.). Vencel viszont a budavári Kammerhofban, a király és udvara szokásos lakóhelyén lakott ugyancsak 1301-ben Ottokar von Horneck verses krónikája szerint (Catalogus 1904-06).
- ⁹⁴ SRH I. 485; AO II. 173, 232. sz.
- ⁹⁵ 1314-ig. Ld. Györffy 1998. 605–609.
- ⁹⁶ Zolnay 1959/60; Zolnay 1967; Zolnay 1968; Végh 2006a. 269–272.
- ⁹⁷ Thuroczi 1985. 154–159.
- ⁹⁸ Végh 2006a. 63.
- ⁹⁹ Regényi 1998; Benda 2004.
- ¹⁰⁰ Magyar 1997.
- ¹⁰¹ Zolnay 1959/60. 31–36.
- ¹⁰² Spekner 2005; Végh 2006a. 61–63.
- ¹⁰³ Végh 2006a. 320–321.
- ¹⁰⁴ Mályusz 1958.
- ¹⁰⁵ Végh 1997. 296; Végh 2006a. 55–56, 104–106.
- ¹⁰⁶ Zolnay 1964.; Végh 2006a. 64–65, 68–69, 101–102.
- ¹⁰⁷ Benda 2009–2010; Benda 2011; Tringli 2010. 1292–1296.
- ¹⁰⁸ Végh 2006a. 36–38.
- ¹⁰⁹ Végh 2009d.
- ¹¹⁰ Szebeni–Végh 2002. 429–430.
- ¹¹¹ Végh 2004a; Végh 2009a.
- ¹¹² Kubinyi 1973. 149–150.
- ¹¹³ Jakab 1870. 467–473.
- ¹¹⁴ Kubinyi 1967; Kubinyi 1971; Kubinyi 1994.
- ¹¹⁵ Kubinyi 1994.
- ¹¹⁶ Wenczel 1878; Mertanová 1985.
- ¹¹⁷ Relković 1905; Ofner Stadtrecht, Gönczi 1997; Budai jogkönyv
- ¹¹⁸ Kondor 2008.
- ¹¹⁹ Engel–C. Tóth 2005; Horváth 2008.
- ¹²⁰ Gerevich 1966; Balogh 1966; Feuerné Tóth 1986; Farbaky 1988; Budapest 1991. 200–291. (Magyar Károly, Nagy Emese, Végh András, Marosi Ernő, Farbaky Péter, Bertalan Vilmosné); Buzás 1994; Buzás 1997; Holl 1997; Holl 2005; Magyar 2005; Tóth 2006; Farbaky 2006; Magyar 2007a; Magyar 2007b; Magyar 2008a; Magyar 2008c; Buzás 2009; Buzás 2010.
- ¹²¹ Bár Buda város tanácsa még mindig a pestújhegyi vár tanácsának nevezi magát, tisztelve a hagyományokat.
- ¹²² Holl 1997; Végh 2003a.
- ¹²³ Végh 2006b; Végh 2011b.
- ¹²⁴ Windecke 1893. 179; Magyar fordítása: Windecke 2008. 139.
- ¹²⁵ Zolnay 1987; Végh 1999. 29–31; Végh 2003a. 21.
- ¹²⁶ Ofner Stadtrecht X/D; Magyar fordítása: Budai Jogkönyv 283.
- ¹²⁷ Zolnay 1971.
- ¹²⁸ Feld 1999; Kubinyi 1999; Végh 1999.
- ¹²⁹ Feld–Kárpáti 2000.
- ¹³⁰ Zolnay 1977; Zolnay 1984; Magyar 1992a; Magyar 1992b; Végh 2003a. 25–29; Magyar 2005. 90–91.
- ¹³¹ Végh 2006a. 319–320.
- ¹³² CJH 550–553.
- ¹³³ Kubinyi 1988; Végh 2006a. 319, 322.
- ¹³⁴ Kubinyi 1995a; Végh 2006a. 319.
- ¹³⁵ Tringli 1998. 9; Végh 2006a. 158–159, 319.
- ¹³⁶ Az 1437-es házösszeírásban az első két negyedben – vagyis feltehetően a *castrum* területén – 322 házat számláltak össze. (BTOE III. 162. sz.) Az 1687 elején elkészült Haüy-féle felmérésben 388 telek szerepel. (Weidinger–Horler 1956) Az 1696-os házösszeírás – az ún. Zaiger über die Festung – 290 házat sorol fel. (ZaigerF)
- ¹³⁷ Pierre Choque, Bretagnei Anna francia királyné heroldjának leírása, 1502 (Marczali 1877. 109).
- ¹³⁸ Kubinyi 1964; Kubinyi 1973. 141–142.
- ¹³⁹ Kovachich 1799. 532.
- ¹⁴⁰ Végh 2006a. 181–211.
- ¹⁴¹ Gerő 1964b; Végh 2003b. 180–181, 186–187.
- ¹⁴² Végh 2006a. 56–57; Végh 2008a.
- ¹⁴³ Végh 2006a. 95–96, 131–132.
- ¹⁴⁴ Schedel-látkép
- ¹⁴⁵ Iványi 1941; Kubinyi 1973. 200–201.
- ¹⁴⁶ Feld 1999.
- ⁷² The topographical descriptions of the town: Gárdonyi 1936a; Pataki 1950; Kubinyi 1965; Kubinyi 1972; Magyar 1991; Györffy 1998; Kubinyi 2005; Végh 2006a; Végh 2008.
- ⁷³ Erik Fügedi, György Györffy, András Kubinyi, Jenő Szűcs and László Zolnay agreed in this.
- ⁷⁴ Kubinyi 1971.
- ⁷⁵ BTOE I. n. 27.
- ⁷⁶ BTOE I. n. 30.
- ⁷⁷ BTOE I. n. 40, 41.
- ⁷⁸ BTOE I. n. 50.
- ⁷⁹ BTOE I. n. 54, 56, 58. 89.
- ⁸⁰ BTOE I. n. 27.
- ⁸¹ Although the relevant charter has not survived, the history of events clearly links it to the attack by Stephen, the junior king, in 1265. Peter *villicus* appears in the Tárnokvölgy case, and Heinrich Preussel, killed in the Battle of Isaszeg, was appointed first rector, followed by Walter. (Kubinyi 1972. 71–72; Zoldos 2007.)
- ⁸² Györffy 1998. 644–657; H. Gyürky 2001.
- ⁸³ BTOE I. n. 40. For the role of the Dominicans in the donation see also the lines of the King: BTOE I. n. 89.
- ⁸⁴ Kubinyi 1971. 217.
- ⁸⁵ A VI. 288–289.
- ⁸⁶ Kubinyi 1972. 45–55; Tringli 2010. 1291–1344; Tringli 2011. 35–52.
- ⁸⁷ Végh 2006a. 83–84.
- ⁸⁸ Kubinyi 1964. 111–115.
- ⁸⁹ BTOE I. n. 214.
- ⁹⁰ See Gazetteer 8. Streets
- ⁹¹ Kubinyi 1971.
- ⁹² Zolnay 1987; Végh 2006d.
- ⁹³ SRH I. 478. György Györffy claims that Andrew III used the royal castle of Óbuda: Györffy 1998. 684–685. There is not, however, an indisputable identification of Buda used as place of issuing which frequently occurs in royal charters. Even contemporaries may not have used it consistently. Queen Agnes did indeed hand over the royal palace of Óbuda after Andrew III’s death in 1301 (BTOE I. n. 317.), but Wenceslas, according to Ottokar von Horneck’s verse chronicle, also in 1301, lived in the usual residence of the king and his court – the Kammerhof in Buda Castle (Catalogue 1904-06).
- ⁹⁴ SRH I. 485; AO II. n. 173, 232.
- ⁹⁵ Till 1314, see Györffy 1998. 605–609.
- ⁹⁶ Zolnay 1959/60; Zolnay 1967; Zolnay 1968; Végh 2006a. 269–272.
- ⁹⁷ Thuroczi 1985. 154–159.
- ⁹⁸ Végh 2006a. 63.
- ⁹⁹ Regényi 1998; Benda 2004.
- ¹⁰⁰ Magyar 1997.
- ¹⁰¹ Zolnay 1959/60. 31–36.
- ¹⁰² Spekner 2005; Végh 2006a. 61–63.
- ¹⁰³ Végh 2006a. 320–321.
- ¹⁰⁴ Mályusz 1958.
- ¹⁰⁵ Végh 1997. 296; Végh 2006a. 55–56, 104–106.
- ¹⁰⁶ Zolnay 1964; Végh 2006a. 64–65, 68–69, 101–102.
- ¹⁰⁷ Benda 2009–2010; Benda 2011; Tringli 2010. 1292–1296.
- ¹⁰⁸ Végh 2006a. 36–38.
- ¹⁰⁹ Végh 2009d.
- ¹¹⁰ Szebeni–Végh 2002. 429–430.
- ¹¹¹ Végh 2004a; Végh 2009a.
- ¹¹² Kubinyi 1973. 149–150.
- ¹¹³ Jakab 1870. 467–473.
- ¹¹⁴ Kubinyi 1967; Kubinyi 1971; Kubinyi 1994.
- ¹¹⁵ Kubinyi 1994.
- ¹¹⁶ Wenczel 1878; Mertanová 1985.
- ¹¹⁷ Relković 1905; Ofner Stadtrecht, Gönczi 1997; Budai jogkönyv
- ¹¹⁸ Kondor 2008.
- ¹¹⁹ Engel–C. Tóth 2005; Horváth 2008.
- ¹²⁰ Gerevich 1966; Balogh 1966; Feuerné Tóth 1986; Farbaky 1988; Budapest 1991. 200–291. (Károly Magyar, Emese Nagy, András Végh, Ernő Marosi, Péter Farbaky, Herta Bertalan); Buzás 1994; Buzás 1997; Holl 1997; Holl 2005; Magyar 2005; Tóth 2006; Farbaky 2006; Magyar 2007a; Magyar 2007b; Magyar 2008a; Magyar 2008c; Buzás 2009; Buzás 2010.
- ¹²¹ Buda’s council, however, clung to tradition and continued to called itself the council of the *castrum novi montis Pestiensis*.
- ¹²² Holl 1997; Végh 2003a.
- ¹²³ Végh 2006b; Végh 2011b.
- ¹²⁴ Windecke 1893. 179.
- ¹²⁵ Zolnay 1987; Végh 1999. 29–31; Végh 2003a. 21.
- ¹²⁶ Ofner Stadtrecht X/D.
- ¹²⁷ Zolnay 1971.
- ¹²⁸ Feld 1999; Kubinyi 1999; Végh 1999.
- ¹²⁹ Feld–Kárpáti 2000.
- ¹³⁰ Zolnay 1977; Zolnay 1984; Magyar 1992a; Magyar 1992b; Végh 2003a. 25–29; Magyar 2005. 90–91.
- ¹³¹ Végh 2006a. 319–320.
- ¹³² CJH 550–553.
- ¹³³ Kubinyi 1988; Végh 2006a. 319, 322.
- ¹³⁴ Kubinyi 1995a; Végh 2006a. 319.
- ¹³⁵ Tringli 1998. 9; Végh 2006a. 158–159, 319.
- ¹³⁶ In the house census of 1437, 322 houses were counted in the first two quarters, i.e. probably in the *castrum* area (BTOE III. n. 162.) The Haüy census of early 1687 counted 388 plots. (Weidinger–Horler 1956) The 1696 census, the *Zaiger über die Festung*, lists 290 houses. (ZaigerF)
- ¹³⁷ The description of Pierre Choque, herald of Anne of Bretagne, Queen of France, 1502 (Marczali 1877. 109).
- ¹³⁸ Kubinyi 1964; Kubinyi 1973. 141–142.
- ¹³⁹ Kovachich 1799. 532.
- ¹⁴⁰ Végh 2006a. 181–211.
- ¹⁴¹ Gerő 1964b; Végh 2003b. 180–181, 186–187.
- ¹⁴² Végh 2006a. 56–57; Végh 2008a.
- ¹⁴³ Végh 2006a. 95–96, 131–132.
- ¹⁴⁴ Schedel-látkép
- ¹⁴⁵ Iványi 1941; Kubinyi 1973. 200–201.
- ¹⁴⁶ Feld 1999.

- ¹⁴⁷ Végh 1997.
¹⁴⁸ Fekete 1944. 170–220.
¹⁴⁹ Hegyi 2007.
¹⁵⁰ Evlia 252.
¹⁵¹ Fekete 1938; Káldy Nagy 1985. 150–158.
¹⁵² Gárdonyi 1936b; Domokos 2000. 25–30.
¹⁵³ Defter II. 710.
¹⁵⁴ Káldy Nagy 1974.
¹⁵⁵ Banfi 1936; Károlyi–Wellmann 1936. 135–202; Fekete 1944. 72–122; Domokos 2000. 34–38.
¹⁵⁶ A 17. századi térképeken és látképeken már nem szerepelnek.
¹⁵⁷ Evlia; Fekete 1944. 86–97; Gerő 1980; Sudár 2003
¹⁵⁸ Fekete–Nagy 1973. 364–365.
¹⁵⁹ Ld. az Adattárban: 10.3 Muszlim temetők
¹⁶⁰ Bubics 1891; Veress 1907; Károlyi–Wellmann 1936; Sugár 1979; Barta 1985; Buda Expugnata 1986; Buda expugnata 1987; Buda visszafoglalása; Szakály 1986; Domokos 1993; Domokos 2000.

- ¹⁴⁶ Feld 1999.
¹⁴⁷ Végh 1997.
¹⁴⁸ Fekete 1944. 170–220.
¹⁴⁹ Hegyi 2007.
¹⁵⁰ Evlia 252.
¹⁵¹ Fekete 1938; Káldy Nagy 1985. 150–158.
¹⁵² Gárdonyi 1936b; Domokos 2000. 25–30.
¹⁵³ Defter II. 710.
¹⁵⁴ Káldy Nagy 1974.
¹⁵⁵ Banfi 1936; Károlyi–Wellmann 1936. 135–202; Fekete 1944. 72–122; Domokos 2000. 34–38.
¹⁵⁶ They do not exist in 17th-century maps and landscapes.
¹⁵⁷ Evlia; Fekete 1944. 86–97; Gerő 1980; Sudár 2003
¹⁵⁸ Fekete–Nagy 1973. 364–365.
¹⁵⁹ See Gazetteer 10.3 Muslim cemeteries
¹⁶⁰ Bubics 1891; Veress 1907; Károlyi–Wellmann 1936; Sugár 1979; Barta 1985; Buda Expugnata 1986; Buda expugnata 1987; Buda visszafoglalása; Szakály 1986; Domokos 1993; Domokos 2000.

Történeti topográfiai adattár / Historical-topographical Gazetteer

1 Név / Name

1.1 Történeti elnevezések / Historic name forms

(kizárólag Buda városára vonatkozó adatok, Óbuda korai említéseit mellőzve)
Buda (Bvda, Bwda) 1255/1271 (BTOE I. 42. sz.); 1255/1288 (BTOE I. 43. sz.)
napjainkig

nagy auagy vy buda 1510 (Margit 1990. 399.)

castrum Budense 1268 (BTOE I. 86. sz.)

civitas Budensis 1263 (PRT II. 325.)

mons Budensis 1428 (BTOE III. 930. sz.)

novus mons Budensis 1247 (BTOE I. 33. sz.)

nova Buda 1259k. (BTOE I. 55. sz.)

novum castrum Budense 1413 (BTOE III. 627. sz.)

castrum Pestiense 1255 (BTOE I. 41. sz.)

castrum novi montis Pestiensis 1302 (AO II. 177. sz.), 1312 (AO III. 366. sz.)

mons Pestiensis 1255/1279 (BTOE I. 40. sz.)

novus mons Pestiensis 1265/1504 (BTOE I. 67. sz.)

novum castrum Pestiense 1292 (BTOE I. 262. sz.)

Ofen (Offen, Oven, Ouen) 1235u. (BTOE I. 19, 20. sz.)

zu Newen Offen auf den Berg 1474 (NS Briefbücher 34b. kötet 37^v)

Owmperg 1312 (AO III. 366. sz.)

Budina 1301 (Catalogus 952, 399.)

Budin 1545 (Dávid–Fodor 2005, 33.)

Budun 1545 (Dávid–Fodor 2005, 10.)

1.2 Jelenlegi elnevezések / Current spellings

Buda

Budapest I. kerület – Várnegyed, Viziváros, Tabán, Krisztinaváros, Naphegy,
Gellérthegy

Budapest II. kerület – Viziváros, Felhévíz

Budapest XI. kerület – Gellérthegy, Sasad

Budapest XII. kerület – Hegyvidék

1.3 A nevek etimológiája / Etymology of the names

Buda: A helynév legkorábbi előfordulása idején nagyobb területet jelölt, mint későbbi és mai értelmében. Felölelte a római polgárváros, *Colonia Aquincum* és a mai Vár-hegy közötti Duna-jobbpart antik romokkal borított sávját. A tatárjárás után a terület déli részén, a Vár-hegyen újonnan alapított város örökölte meg a nevet, és ettől fogva fokozatosan a terület északi részére, nagyjából a mai Szépvölgyi úttól északra az Óbuda (*Vetus Buda*) kifejezést kezdték használni megkülönböztetésül.

A helynév eredete máig nem tisztázott megnyugtató módon. A hagyományos magyarázat már a korai magyar krónikairodalomban megtalálható. Béla király névtelen jegyzője a 13. század elején (?) és Kézai Simon ugyanazon század 70-es éveiben egymástól függetlenül keletkezett műveikben Buda nevét egyaránt a hun király, Attila bátyjának, Budának nevéből

származtatták, őket követték a történetírók évszázadokon keresztül. Ezt a véleményt a modern történetírás kritikája elveti rámutatva arra, hogy a középkori szerzők hiányos forrásait kiegészítve éppen koruk helyneveiből alkottak neveket és személyeket történeteik számára. A hun király, Bleda hasonló csengésű neve vezette arra a krónikaírókat, hogy a Buda helynevet az ő személynevéből magyarázzák.

Buda személynévként is ismert a magyar nyelvben, ezért a mai helynévtörténeti irodalom a 11. századra általánosan jellemző, személynévből képzett helynévnek tartja Buda nevét, feltételezve egy írott történeti forrásból nem ismert névadó, Buda nevű személy létezését hasonlóan Pozsony, vagy Sopron esetéhez. (Kiss 1978, 131–132.) A török és szláv megnevezések a magyar Buda helynév változatai.

Ofen: A Gellért hegy tövében a rév környékét mindkét parton Pestnek nevezték, a jobb parton a Kispest (*Minor Pest*) név a 13. század eleje óta adatolt. A város alapítása után származott át Pest német neve, Ofen Budára, miután a tatárjárás előtti Pest városi kiváltságait az új város megörökölte. Ofen a szláv eredetű, de a honfoglaló magyarság által már használt pest = 'kemence, barlang' szó (MNYESz III. 171.), tükörfordításon alapuló német megfelelője.

2 Jogállás / Legal status

2.1 Terminológia / Terms

in monte Pestiensi castrum quoddam extrui fecimus 1255 (BTOE I. 40. sz.)

tributum fori sive sollempnis seu cottidiani in castro Pestiensi 1255 (BTOE I. 40. sz.)

libertatem Budensis civitatis 1263 (PRT II. 325.)

cives nostri de novo monte Pestiensi 1265/1504 (BTOE I. 67. sz.)

comes Walterus rector castri Budensis et duodecim iurati 1268 (BTOE I. 86. sz.)

cives novi montis Pestiensis de castro Budensi 1295 (Mon. Str. II. 375–377; CDH VI. 358–360.)

in Budensem civitatem nostram principalem 1308/1332 (AO II. 459. sz.)

preter Budam, ubi est sedes regni, que est maxima civitatum ... in tota Vngaria 1308 (Górka 1916, 45)

cum litteris civitatis castri prenotati (Budensis) 1314 (Mon. Str. II. 693.)

castri novi montis Pestiensis seu civitatis Budensis 1324 (CDH VIII/2. 519–520.)

in opido Budensi 1411 (BTOE III. 582. sz.)

Civitas Nostra Budensis ... sedes et solium Regiae dignitatis, Caputque Regni nostri 1458–1490 (Kovachich 1799, 531)

solium regale 1468 (Bártfa 1760. sz.)

ipsa civitas Budensis inter ceteras istius regni civitates solium regale thronusque regius appellatur 1498 (Kubinyi 2001, 21. j.)

de liberis civitatibus 1514 (Werböczy 389–390.)

2.2 Kiváltságok / Privileges

IV. Béla király megújított kiváltságlevele a pesti polgárok – *hospites nostri de Pesth* – számára 1244 (BTOE I. 27. sz.). Buda városa ezt az arany bullával megpecsételt okiratot tartotta jogai forrásának.

IV. Béla király 1255 előtt alapította meg Buda városát azáltal, hogy várat építtetett a Vár-hegyen és oda telepíttette át a pesti polgárokat kiváltságaikkal együtt.

IV. Béla király kiváltságlevelében a Duna szigetén épült domonkos apácakolostornak adományozza a „pesti hegy várának” (azaz Buda városának)

22. ábra. Buda város nagypécsettje, elő (a.) és hátoldal (b.), 1292, Veszprém Megyei Levéltár, Veszprémi Káptalan Hiteleshelyi Levéltára, Instr. Regnicol. Fam. P. 236. (MOL DF 229963)
Fig. 22 Great Seal of the town of Buda, obverse (a.) and reverse (b.), 1292, Veszprém County Archives, Veszprémi Káptalan Hiteleshelyi Levéltára, Instr. Regnicol. Fam. P. 236. (MOL DF 229963)

a.

b.

23. ábra. Buda város címerei (a-b.) a Fehérvári (középkori Zsidó) kapuról 16. század eleje, Budapesti Történeti Múzeum, Középkori Osztály, 661. (a.), 662. (b.)
 Fig. 23 The coats of arms of the town of Buda (a-b.) from the Fehérvári (medieval Jewish) Gate, early 16th century, Budapest History Museum, Medieval Department, 661. (a.), 662. (b.)

vásárvámját és a „Szűz Mária egyház” (I. 11. Egyházak – Boldogasszony plébániatemplom kegyúri jogait 1255 (BTOE I. 40. sz.).

IV. László király kiváltságlevele megerősíti és további szabadságokkal bővíti IV. Béla király 1244-ben kelt kiváltságlevelét 1276 (BTOE I. 140. sz.).

A Magyar Királyság fővárosa a 13–14. század fordulójá óta (Kubinyi 2001)

I. Lajos király előtt a domonkos apácák lemondanak a Boldogasszony plébánia kegyúri jogáról 1355 (A VI. 188. sz.).

Zsigmond király megerősíti a korábbi királyok adta szabadságokat, szabályozza a bíró és a tanács választásának és az adó beszedésének módját 1403 (BTOE III. 370. sz.).

A „Budai jogkönyv”, a város szokásjogának első lejegyzése 1403–1421 között (Ofner Stadtrecht, Budai jogkönyv).

A magyar és német lakosok zavargásai nyomán paritásos alapon átalakítják a város vezetését, a magyar és a német közösség évente felváltva adja a bírót, a tanácsot mindkét részről 6-6 esküdt alkotja 1438/1439 (Kubinyi 1973. 69–70) Hét szabad királyi város (Buda, Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kassa, Eperjes, Bártfa) kisajátítja a városok fellebviteli bíróságát, a tárnokmesteri ítélőszéket. A városok igazgatásának és bíraskodásának alapja a „Budai jogkönyv” 1440 körül (Mertanová 1985).

János király megerősíti a korábbi királyok adta szabadságokat, a polgárokat nemesi rangra emeli, a városnak birtokokat és további újabb jogokat adományoz 1531 (Podhraczký 1841 57–90).

Szulejmán szultán 1541-ben megszállja a várost. Ezután Buda 1686-ig az Oszmán Birodalom közigazgatási keretein belül vilajet, szandzsák és náhije központ. (Fekete–Nagy 1973; Káldy–Nagy 1985).

3 Birtokviszonyok / Proprietorial status

3.1 Birtokosok / Owners

Buda alapítása óta királyi város.

Az oszmán hódítás (1541) után szultáni *hász* birtok.

3.2 Eltérő birtoklású területek / Districts under separate ownership

III. Orbán pápa jóváhagyja III. Béla király rendelkezését, amellyel a felhézvi Szentháromság egyházat (I. 11. Egyházak) a Szt. István ispotályos keresztreszrendnek adta 1187 (Mon. Str. I. 133). A keresztreszrend jogutódja a felhézvi társaskáptalan 1445 óta (Boroviczeny 1991-92).

Királyi hajósok, a budai királyi udvarhoz tartozó szolgáltatónépek Felhézven. Szabad jogállású hajósok admányozása a szigeti apácáknak [1267] (BTOE I. 79. sz.)

Királyi szőlőműves szolgáltató népek adományozása a szigeti apácáknak Felhézven 1277 (BTOE I. 148. sz.) Béla király kúriája Felhézven az apácák kezén és nyolc jobbágytelek a budai váralja városfal mellett 1432/1432 (BTOE III. 1015. sz.),

Királyi halászkok a budai Váralján (I. 8. Utcák – Halász utca), első említésük: 1424 (Mészáros céhkönyv 344), de feltehetően Árpád-kori eredetű szolgáltató népek. Logod falu, a Boldogasszony plébánia (I. 11. Egyházak) birtoka, első említése: 1390 (BTOE I. 111. sz.)

„Kispest” (*Minor Pest*) / Kreinfeld német (*Saxones*) hospes település a pesti rév bal partján, ma Tabán. Első említése: 1225 (BTOE I. 12. sz.). A 14. század első felétől Budához tartozik Alhézvíz néven. (Györffy 1998, 571–574.)

4 Határok / Municipal boundaries

A várost alapításának idején, É-on Felhézvíz, K-en a Duna, D-en Kispest határolta, Ny-on bizonytalan, meddig terjedt a hegyek felé. Ez nagyjából a mai Várnegyed és a Viziváros területének felel meg. (Bártfai Szabó 1938, 128. sz.; AO I. 273. sz.)

Kispest /Kreinfeld hospes település Budától D-re a város része lett a 14. század első felében, ismeretlen időpontban. Ekkortól neve Alhézvízre változott. Első említése, mint a város suburbiuma: 1355 (A VI. 256. sz.) Ma Tabán.

Nándor falu a 14. század elején került Buda városához. Első említése, mint a város birtoka: 1323 (AO VII. 296. sz.). A Svábhegy K-i lejtőjén terült el, pontos helye ismeretlen. (Györffy 1998, 659–660; Végh 2006, 41.)

Sasad falu Mátyás király adománya révén jutott a város birtokába 1469 után. (Kovachich 1799, 532.) A mai Bp. XI. Sasadi út környékén terült el, pontos helye ismeretlen. (Györffy 1998, 694–695; Végh 2006, 44–46.)

A határvonalak pontos megállapításához nem állnak rendelkezésre határjárások. (Gárdonyi 1945; Végh 2006, 35–38.)

A város törökkori határának pontos kiterjedését nem ismerjük. A közvetlenül szomszédos falvak többsége elpusztult (Kelenföld, Sasad, Nyék) a törökkor háborúinak kezdetén és a tizenöt éves háborúban szinte teljesen lakatlanná vált az É-ról szomszédos Felhézvíz területe. Ez utóbbit már egyértelműen Budához számították. A pusztulás révén Buda közvetlenül Óbudával, Hidegkúttal, Keszivel, Örssel lett határos.

5 Közigazgatási besorolás / Administrative location

5.1 Világi közigazgatás / Secular administration

Pilis vármegye területén.

Megyei joghatóság alól kivéve. (Ld. 2.2 Kiváltságok; Györffy 1998, 584–585.)

5.2 Egyházi közigazgatás / Ecclesiastical administration

Veszprémi püspökség

Szentendrei, majd 1318-tól budai főesperesség területén.

Közvetlenül az esztergomi érsek joghatósága alatt. (Jankovich 1959, 57–94.)

6 Közigazgatási beosztás / Administrative divisions

A város alapítása idején a vár (castrum), a váraljára (suburbium), és a hozzájuk tartozó kerületre (districtus) oszlott. Pest a 15. század elejéig Budához tartozott, majd fokozatosan önállóvá vált.

A város teljes területe a bíróból (*iudex, richter*) és a 12 esküdt polgárból (*iuratus civis, geschwornen burger*) álló tanács igazgatása alatt állt.

A 14. század közepén Kispest önállósága megszűnt és Buda város egyik váralji (suburbium) városrésze lett Alhézvíz néven (A VI. 256. sz.)

A budai Jogkönyv a 15. század elején megkülönböztette a várost (*Statt – castrum* azaz a mai Várnegyed) és a Váralját (*unter den Berg – suburbium*), valamint ezen belül a Szentpétermártír (*bey sand Peter – a mai Viziváros északi része*), a Szent István (*bey sand Steffan – a mai Viziváros déli része*), a Taschentál (a mai Viziváros északnyugati része) és a Zeisselbüchel (az elnevezés értelmezése ismeretlen, talán Alhézvíz értendő rajta) városrészeket (Ofner Stadtrecht 33, 154. sz.). Ezen kívül ismert még a Tótfalu városrész a Viziváros északnyugati végében a hegyoldalon. (BTOE III. 111. sz.)

A baseli zsinat számára készített ingatlanösszeírás 1437-ben a várost négy negyedre osztotta. (BTOE III. 1162. sz.) Közülük kettő a Várnegyedben (*castrum*) volt, és feltehetően a két plébánia (a német Boldogasszony és a magyar Szent Mária Magdolna) területével lehet azonos. A másik két negyed a Váralján (*suburbium*) terült el és feltehetően ezek is a két plébánia (a Szent Péter mártír és az alhézvízi Szent Gellért) területével azonosak.

Az alapítás idején a város területén csak egyetlen plébánia volt a Boldogasszony-egyház, amelynek a Szent Mária Magdolna egyház a Várnegyedben és a Szent Péter mártír egyház a Váralján csupán kápolnai voltak. Alhéviz Budához csatolásával a 14. század közepe óta a Szent Gellért plébániatemplom lett Buda második önálló plébániája. A 14. század végére a Szent Mária Magdolna és a Szt. Péter mártír egyház is kivívta önállóságát. Mind a négy plébánia kivéve az illetékes veszprémi püspök egyházi joghatósága alól közvetlenül az esztergomi érsek alá tartozott.

A török közigazgatás semmilyen kapcsolatban nem állt a korábbi magyar városigazgatással. A muzulmánok mellett a keresztények és a zsidók külön-külön bizonyos autonómiát élveztek.

A főbb városrészeket a törökök bár más néven, de a korábbiakhoz hasonlóan különböztették meg: A *Kizil hiszár* a királyi palotát, *Orta hiszár* (Középső vár) a Várnegyedet (Evlia 236–239.), *Debbágháne* (Tabán) az egykori Alhévizet (Evlia 244–245.), *Büjük város* (Nagy váralja) a Váralja északi részét és *Ásági város* (Alsó váralja) a Váralja déli részét jelölte (Evlia 245–247.).

Az erődítés szempontjából a *Büjük város* területét négy *bölmére* (erődítményszakasz) osztották, ezek délről északra tartva az: *Áhor kapu bölmé*, *Tojgun pasa bölmé*, *Szülejmán pasa bölmé*, és még egy bölmé, amely a Kakas kapuig tartott 1663 (Evlia 245.) Török térképen szerepel még az *Új kapu bölmé* elnevezés is a *Büjük város* északi várfala előtt (Marsigli-térképA 83)

A török város- és pénzügyi igazgatás azonban ennél jóval kisebb egységekre, úgynevezett *mahallé*kre osztva is számon tartotta a város lakosságát. Ennek teljes rendszere nem ismert.

Az *Orta hiszár* területén a 16. század második felében készült összeírásokban hét *mahallét* soroltak fel nem muszlim lakosokkal, ezek az: *Olasz utca mahalle*, *Szent György utca mahalle*, *Mindszent utca mahalle*, *Szombathely utca mahalle*, *Szent Pál utca mahalle*, *Ötvös utca mahalle*, *Zsidó utca mahalle*. (Káldy-Nagy 1985, 150.) Ezek lefedik a Várnegyed északi részét, de nem terjednek ki a mai Dísz tértől délre eső részre. Ugyanekkor megemlíti a Szent Péter mártír utca *mahallét* és a *Kopt mahallét* is, amelyek már a Váralján terültek el. A keresztény lakosság elfogytával azonban ezek a középkori utcaneveket őrző *mahalle* nevek is eltűntek a használatból.

Evlia Cselebi szerint az 1660-as években a *Debbágháne* kilenc *mahalléra* oszlott, amelyek közül megnevezte az *Illidze*, *Jesil direkli*, *Ömer sáhi*, *Aga mahallékat* (Evlia 245.), a *Büjük* és az *Ásági város* pedig tizenöt *mahalléra*. Ezek közül megemlíti az *Iszkele*, *Áhor kapu*, *Musztafa pasa*, *Dolab*, *Ali pasa burdzsi*, *Tojgun pasa*, *Hadzsi Szefer*, *Oszmán bég mahallékat* (Evlia 246.). A *mahallék* nevei többnyire kihúzni a központjukban álló dzsámikra és egyéb építményekre utalnak.

7 Népeség / Population

7.1 Házak száma / Number of houses

Házösszeírás 1437 (BTOE III. 1162. sz.)

Várnegyed (*castrum*):

ház (*domus*) 322; szoba, fűthető lakóhelyiség (*stuba sive aestuariae*) 679; kamra, fűthetetlen helyiség (*camerae*) 1416; boltozott helyiség, földszinti üzlethelyiség, bolt (*testudines sive volte*) 710; pince (*cellaria*) 360; istállóhely lovak számára (*stabula pro equis locandis*) 2607

Váralja (*suburbium*):

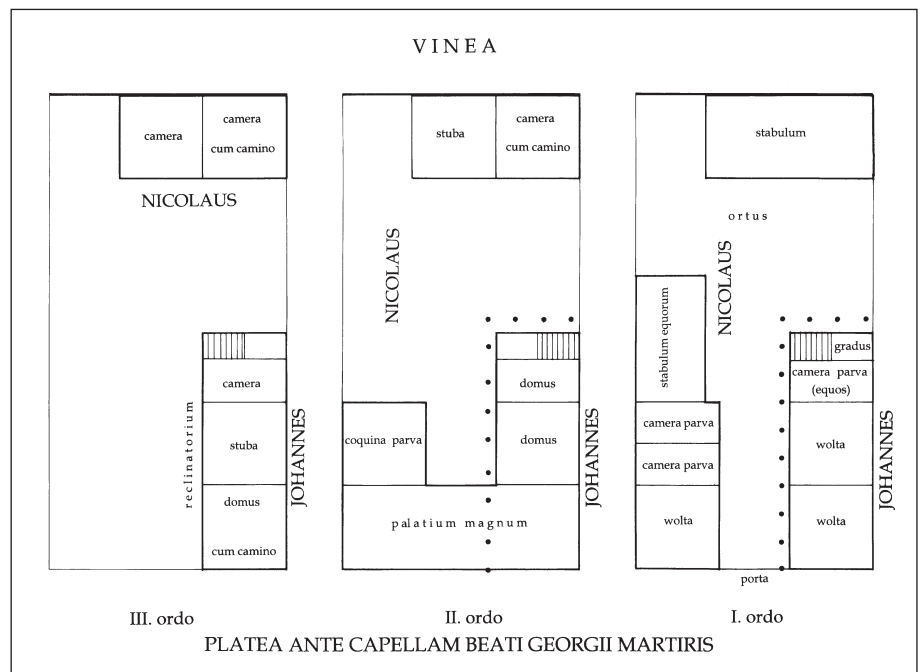
ház (*domus*) 645; szoba, fűthető lakóhelyiség (*stuba sive aestuariae*) 673; kamra, fűtetlen szoba (*camerae*) 1860; boltozott helyiség, földszinti üzlethelyiség, bolt (*testudines sive volte*) 32; pince (*cellaria*) 267; istállóhely lovak számára (*stabula pro equis locandis*) 2098

Összesen:

ház (*domus*) 967; szoba, fűthető lakóhelyiség (*stuba sive aestuariae*) 1352; kamra, fűtetlen szoba (*camerae*) 3027; boltozott helyiség, földszinti üzlethelyiség, bolt (*testudines sive volte*) 742; pince (*cellaria*) 637; istállóhely lovak számára (*stabula pro equis locandis*) 4705

24. ábra. Rekonstruált középkori lakóház, Uri utca 31, 2011
Fig. 24 Reconstructed medieval dwelling-house, 31 Uri utca, 2011
Fotó / Photo: Tihanyi Bence

25. ábra. Garai János és Garai Miklós Szent György utcai (ma Dísz tér) házána megosztása, 1412. Végh András terve alapján rajzolta Kuczogi Zsuzsanna
Fig. 25 Division of the house of János Garai and Miklós Garai in the medieval St George Street (today Dísz tér), 1412. Drawn by Zsuzsanna Kuczogi after the plan of András Végh

Házösszeírás 1687 (Hauy-térkép, Weidinger–Horler 1956)

Várnegyed (*ville*):

388 épület (*maison*)

Telekkönyv 1696 (ZaigerF)

Várnegyed (*Festung*)

290 telek (*Haus*)

Telekkönyv 1695, 1696 (ZaigerW)

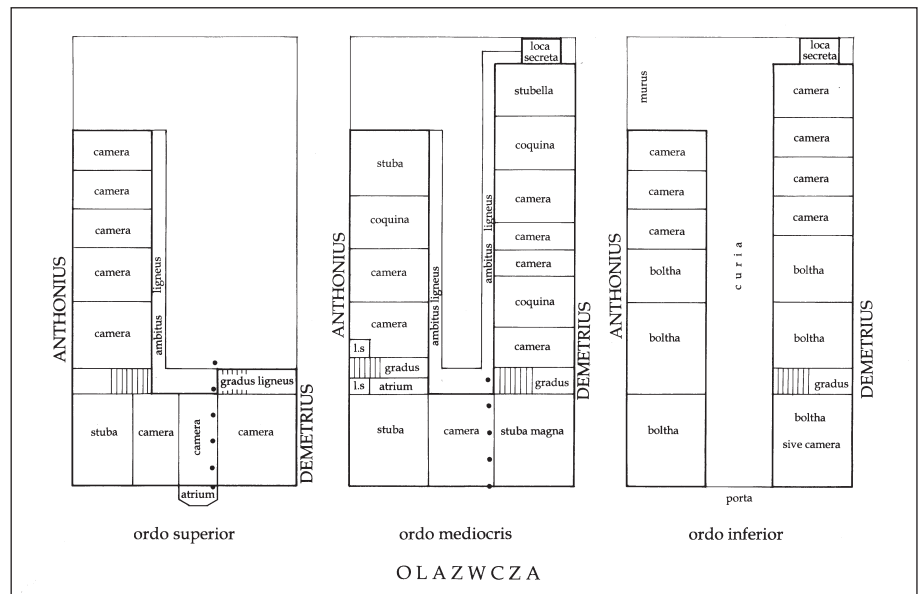
Víziváros, az egykori Váralja (*Wasserstadt*):

284 telek (*Haus*) 1695, 318 telek (*Haus*) 1696

7.2 A lakosság száma / Number of inhabitants

A város középkori lakosságának száma az írott források közül teljesen hiányzó adóösszeírások miatt nem határozható meg.

Az egyetlen ismert középkori házösszeírás 1437-ből származik, amely a városban összesen 967 házat számolt össze. (BTOE III. 1162. sz.) Ez alapján, ha egy házra egy családot, egy családon belül pedig öt főt vennénk alapul a város lakosságát közel ötezer főre becsülhetnénk. Az összeírás azonban nem csak a házak számát, hanem azon belül a fűthető helyiségek számát is megadja és ez a Várnegyedben

26. ábra. Csiszár Demeter és Garai Antal Olasz utcai (ma Országház utca) házána megosztása, 1507. Végh András terve alapján rajzolta Kuczogi Zsuzsanna
Fig. 26 Division of the house of Demeter Csiszár and Antal Garai in the medieval Italian Street (today Országház utca), 1507. Drawn by Zsuzsanna Kuczogi after the plan of András Végh

a házak számának a kétszerese, míg a Váralján a házak számával közel azonos. Fűthető lakóhelyiségből összesen 1352-öt írtak össze, és ha az előző számítási módot alkalmazzuk, akkor a város lakosságát ezúton mintegy 6750 főre becsülhetjük Zsigmond király uralkodásának végén. Ha a szorzót ötről hétre módosítjuk eredményünk máris hétezerre, illetve kilencezer-ötszázra módosul. Ez azonban mindenképpen csak az alsó határ lehet, hiszen a város ingatlanjainak jelentős része nemesi, illetve egyházi tulajdonban volt, akik háztartásaikban bizonyára nem további négy vagy hat főt tartottak maguk körül, ha a városban tartózkodtak.

A 16. század elejéről fenmaradt két szőlődézsma összeírás, amely a budai szőlődűlőkből a veszprémi püspöknek tizedet fizetőket tartalmazza. (Nándor területét kivéve.) A városban természetesen nem volt mindenki szőlőbirtokos, és a szőlődűlők sem mind a veszprémi püspöknek adóztak. (I. 23.1 Dűlők) 1505-ben 684, az 1510 körül 665 szőlőbirtokost írtak össze.

Török-kori összeírások:

Katonaság létszáma:

- zsolddlista 1543 (Hegyi 2007. II. 426–432.)
2868 fő (a portai janicsárok nélkül)
- zsolddlista 1549 (Hegyi 2007. II. 433–437.)
1897 fő (a portai janicsárok nélkül)
- zsolddlista 1569 (Hegyi 2007. II. 443–446.)
1691 fő (a portai janicsárok nélkül)
- zsoldszámlás 1591 (Hegyi 2007. II. 454–455.)
1597 fő, valamint 812 fő portai janicsár, összesen 2609 fő
- zsoldszámlás 1599–1600 (Hegyi 2007. II. 457–458.)
helyi katonaság 845 fő, portai katonaság 2892, összesen 3737 fő
- zsolddlista és zsoldszámlás 1607 (Hegyi 2007. II. 461–462.)
helyi katonaság 1018 fő, portai katonaság 885 fő (janicsárok nélkül),
összesen 1903 fő
- zsoldszámlás 1609 (Hegyi 2007. II. 464–465.)
1889 fő
- zsoldszámlás 1628–1629 (Hegyi 2007. II. 472–473.)
3229 fő

A nem katonáskodó muszlim lakosság száma nem ismert.

Nem muszlim lakosság:

A budai szandzsák összeírása 1546 (Káldy-Nagy 1985)

	Családfők	Nőtlen fiaik	Nőtlen testvéreik	Egyéb nőtlenek	Összeírtak
keresztények	269	56	25	16	366
zsidók	72	19	10	0	101
koptok	49	4	0	3	56
Összesen	390	79	35	19	523

A budai lakosok dzsizje összeírása 1547 (Káldy-Nagy 1985)

	Családfők	Nőtlen fiaik	Nőtlen testvéreik	Egyéb nőtlenek	Összeírtak
keresztények	238	0	0	0	238
zsidók	73	19	8	0	100
koptok	51	4	0	5	60
Összesen	362	23	8	5	398

A budai szandzsák összeírása 1559 (Káldy-Nagy 1985)

	Családfők	Nőtlen fiaik	Nőtlen testvéreik	Egyéb nőtlenek	Összeírtak
keresztények	223	100	5	1	329
zsidók	49	5	1	3	58
koptok	59	4	0	0	63
Összesen	331	109	5	4	450

A budai szandzsák összeírása 1562 (Káldy-Nagy 1985)

	Családfők	Nőtlen fiaik	Nőtlen testvéreik	Egyéb nőtlenek	Összeírtak
keresztények	181	59	0	0	240
zsidók	69	52	1	0	122
Összesen	250	111	1	0	362

A budai szandzsák összeírása 1580 (Káldy-Nagy 1985)

	Családfők	Nőtlen fiaik	Nőtlen testvéreik	Egyéb nőtlenek	Összeírtak
keresztények	190	33	0	0	223
zsidók	66	17	3	0	86
koptok	86	4	0	0	90
Összesen	342	54	3	0	399

A budai szandzsák összeírása 1590 (Káldy-Nagy 1985)

	Családfők	Nőtlen fiaik	Nőtlen testvéreik	Egyéb nőtlenek	Összeírtak
keresztények	140	88	0	0	228
zsidók	104	16	0	0	120
Összesen	244	104	0	0	348

A budai szandzsák fejadó deftere 1627 (Defter II. 710.)
keresztény gyaur család 14
zsidó család 11

Az adatokat és az abból levonható következtetéseket tekintve a törökkori Buda lakosságát kb. 5-6000 főre becsülhetjük, vagyis jelentősen kevesebb lehetett a középkori város lakosságánál.

8 Utcák / Streets

- vor den Apoteken – Patikáros sor
- bei den Brotbänken – Zsemlyeszék
- Búza utca – ismeretlen fekvésű utca a Vizivárosban. Első és egyetlen említése *in platea Buza*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/611). A név feltehetően a terménypiacot jelöli (Végh 2006. 108).
- Csapó utca – ismeretlen fekvésű utca a Vizivárosban. Első említése *Chapowlcza*: 1499 (MOL DL 84000). A Szt. Péter utca keresztutcája, ezért feltehetően kelet-nyugati irányú (Végh 2006. 109).
- Csizmadiák utcája – *Cismegiler Serasinde* / „Csizmadiák utcája”: 1686 (Marsigli-jegyzék 3), az Orta dzsámi (ld. 9.3. Muszlim imahelyek) mellett, Dísz tér vagy Úri u. déli vége 1873, Tárnok u., vagy Úri u. déli vége 2013.
- Csorgó utca – ismeretlen fekvésű utca a Vizivárosban. Első említése *in vico Chorogkwth*: 1479 (MOL DL 18208), *Chorgowcha*: 1510k. (Budai bortizedjegyzékek II/58). Elnevezését egy itteni közkútról, a Csörgőkútról

27. ábra. Középkori kalmárboltok házai a mai Tárnok utca Ny-i oldalán, 2011
Fig. 27 Houses of medieval merchant shops in the western side of the recent Tárnok utca, 2011

Fotó / Photo: Tihanyi Bence

kapta, amely neve alapján ítélve feltehetően foglalatba fogott forrás lehetett. (Végh 2006. 109–110.)

- Elevenhalszer, Elevenhal utcája – Fishmarkt, első említése *am Vischmargk* [1403-1439] (Ofner Stadtrecht 110. sz.), *Elewenhalzer* 1510k. (Budai bortizedjegyzékek II/276), *Elewenhalwchaya* 1511 (MOL DF 259412). A Uri utcának a Szentháromság utca torkolatánál, a Városház előtt kiszélesedő szakasza 1873, 2013. A név az itteni halpiacot jelöli. (Végh 2006. 73.)
- Előudvar – Samethof. A középkori Szt. György piacról a Királyi palotához vezető két utca (Szt. János utca és a régi Zsidó/Szt. Zsigmond utca) közvetlenül a várost és a palotát elválasztó széles árok hídja előtt egyesült egy kis háromszög alakú téren. Az itt állt városi épületeket lebontva tágas előudvart hoztak létre a királyi palota előtt az 1470-as évektől kezdve a Mátyás király által kezdeményezett és II. Ulászló által beteljesített építkezések részeként. (Végh 2006. 73–75.) Első említése 1508 (Brodarics 1908. 261), magyar neve nem ismert, német elnevezése *Samethoff*: 1529 (ÖS, HHStA Ungarn Allg. Akten 12 Fasc.). Középre állította fel Mátyás király Herkules bronz szobrát, amelyet Ibrahim nagyvezír 1526-ban Konstantinápolyba vitetett. (Dernschwam 1923. 100.) „Ágyúraktár tér” 1663 (Evlia 238–239), *Topkháne* / „Ágyu raktár”: 1686 (Marsigli-térképA 27), *locus fusorius armentorum*: 1686 (Juvigny–Greischer-térkép 84), *Cour dans le Chateau*: 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép30), névtelen 1686 (de La Vigne-térkép), névtelen 1687 (Hauy-térkép). A Királyi melléképület (Zeughaus) és részben a Királyi lóistállók helyén: 1873, Budavári palota A és B épülete és a Hunyadi udvar helyén: 2013.

Fischmarkt – Elevenhalszer

Fleischer Gasse – Mészáros utca

Flek utca – ismeretlen fekvésű utca a Vizivárosban. Feltehetően megegyezik a Csörgő ucával. Első említése *Flek*: 1472 (MOL DL 17323). A német elnevezés piacra, vásártérre utal (Végh 2006. 110–111). – Csörgő utca

Föld-bástya út – Mindszent utca

Fürdő út – Olasz utca

unter den Gewandtlauben – Nyíró utca

St. Georgen Platz – Szt. György piac

Szt. György piac – St. Georgen Platz, első említése 1423 *in vico et platea ecclesie sancti Georgii*: (BTOE III. 819. sz.), *Szent Gyergy piaca*: 1541/1562-64 (Memoria 1981. 67), *St. Georgen Plaz*: [1555] (Dernschwam 1923. 271).

A piac neve a Szt. György kápolnától ered. (ld. 9.1. Keresztény egyházak)

A német városrész piactere, a szerdánként tartott hetipiac helyszíne. Széles utca néven is ismert (Végh 2006. 76–77). Jellegét a török uralom alatt is megőrizte. *mahalle-i Sen Görg-uča* / „Szent György utca mahalle”: 1547

28. ábra. A középkori Szent György utca (ma Tárnok utca) és Hátsó utca (ma Uri utca) torkolata a középkori Szent György téren (ma Dísz tér), 2008

Fig. 28 The junction of the medieval St George Street (today Tárnok utca) and Hinder Street (today Uri utca) on the medieval St George Square (today Dísz tér), 2008
Fotó / Photo: Tihanyi Bence

(Fekete 1938. 16), „bazár”: 1663 (Evlia 234), *çarşi* / „bazár”: 1686 (Marsigli-térkép A 37), *Platea Civitatis praecipua*: 1686 (de La Vigne-térkép T), *La place*: 1687 (Hauy-térkép K), Dísz tér: 1873, Dísz tér és Tárnok utca: 2013.

Szt. György utca – Szt. György piac

Halász utca – Fischweg, ismeretlen fekvésű utca a Vizivárosban, a Duna partján. Első említése *pey den vischwégen*: [1403-1439] (Ofner Stadtrecht 110. sz.), *Halazwcha*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/628). A királyi udvar halászáinak lakóhelye (Végh 2006. 111–112).

Hátsó utca – első említése *in platea Posteriori*: 1454 (MOL DL 14833). Uri utcának a Szentháromság u. és Dísz tér közötti szakaszára használt elnevezés: 1873, 2013. A Hátsó utca elnevezés a piactérről nézve nyeri el értelmét. Megegyezik a Nyíró utcával, egyes esetekben Mindszent utcának, vagy Szt. György utcának is nevezték (Végh 2006. 77).

Hosszú utca – ismeretlen fekvésű utca a Vizivárosban. Első és egyetlen említése *Hozywwcha*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/99). Feltehetően a Fő utcával azonosítható (Végh 2006. 112–113).

Szt. István utca – ismeretlen fekvésű utca a Vizivárosban a Szt. István protomártír ágostonos kolostor környékén (ld. 9.1. Keresztény egyházak). Első és egyetlen említése *platea versus claustrum sancti Steph[ani protomartiris]*: 1441 (MOL DF 249009). Nevét a az ágostonos kolostortól kapta (Végh 2006. 113).

Szt. János utca – St. Johannes Gasse, első említése *in vico sancti Johannis evangeliste*: 1346/47 (MOL DL 100032), *sand Iohannes gassen*: [1403-1439] (Ofner Stadrecht X/D), névtelen utca a Dísz tér és a Szt. György tér között: 1873, Színház utca: 2013. Nevét az utcában álló Evangélista Szt. János ferences kolostorról kapta. (Végh 2006. 77–78; ld. 9.1. Keresztény egyházak). A mai utcánál hosszabban vezetett délre, a Királyi palota előtti térségbe.

St. Johannes Gasse – Szt. János utca

Juden Gasse – Szt. Zsigmond utca

Juden Gasse – Zsidó utca

Kalmár utca – első említése: *pey den stain kremen*: [1403-1439] (Ofner Stadrecht 154. sz.), *Kalmarwcha*: 1511 (MOL DF 243332), Dísz tér nyugati házsorának nagyjából a Hajadon utcától északra eső részével azonosítható: 1873, Tárnok u. nyugati házsorának nagyjából a Hajadon utcától északra eső részével azonosítható: 2013. Az elnevezés a kalmárok egymás mellett sorakozó üzleteit jelöli (Végh 2006. 78).

Káposztapiac – Krautmarkt, első említése: *kraut margkt*: [1403–1439] (Ofner Stadtrecht 252, 258. sz.). Feltehetően a Dísz tér kiszélesedő északi végén keresendő: 1873, feltehetően a Tárnok u. kiszélesedő északi végén keresendő: 2013. A városi kivégzések helyszíne. A káposztás kofák elárúsítóhelyét jelöli (Végh 2006. 78).

Keddhely – Első említése *in foro tertie ferie*: 1320 (MOL DL 40389), *Kedhel*: 1532 (MOL Szögyén-Marich cs. lt. 1532.). A Dísz tér déli része: 1873, 2013. A név a heti piac tartására utal (Végh 2006. 78).

Kisvásár – ismeretlen fekvésű vásártér a Vizivárosban. Első említése *Kyswasar*: 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/509). Feltehetően köze van a szintén vásártér jelentésű Flek utca névhez (Végh 2006. 113).

Kolbász utca – ismeretlen fekvésű utca a Vizivárosban a Duna közelében (Végh 2006. 114). Első említése *in platea Kolbaz*: 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/590), *Kolbazwcha*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/579).

Középső utca – első és egyetlen említései *in vico Media platea*: 1423 (MOL DL 11384, 8842, 8840), Fortuna u.: 1873, 2013 (Végh 2006. 81–82.).

Krautmarkt – Káposztapiac

Malomrév, Malomszer, Molnárszer – ismeretlen fekvésű utca a Vizivárosban, a Duna közelében. Első és egyetlen említése *Malomzer*, *Molnorzer*, *Malomre*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/435, 496). Az elnevezések feltehetően azt a helyet jelölik, ahol a Dunánál a hajómalmokat kikötötték (Végh 2006. 118).

Mária Magdolna utca – Szombathely utca

Szt. Márton utca – első és egyetlen említése *in platea alias ludeorum vocata nunc vero sancti Martini appellata*: 1527 (Végh 2008. 695. sz.), Táncsics Mihály u. északi rész: 2013. A Zsidó utcára alkalmazott kifejezés, miután az itteni

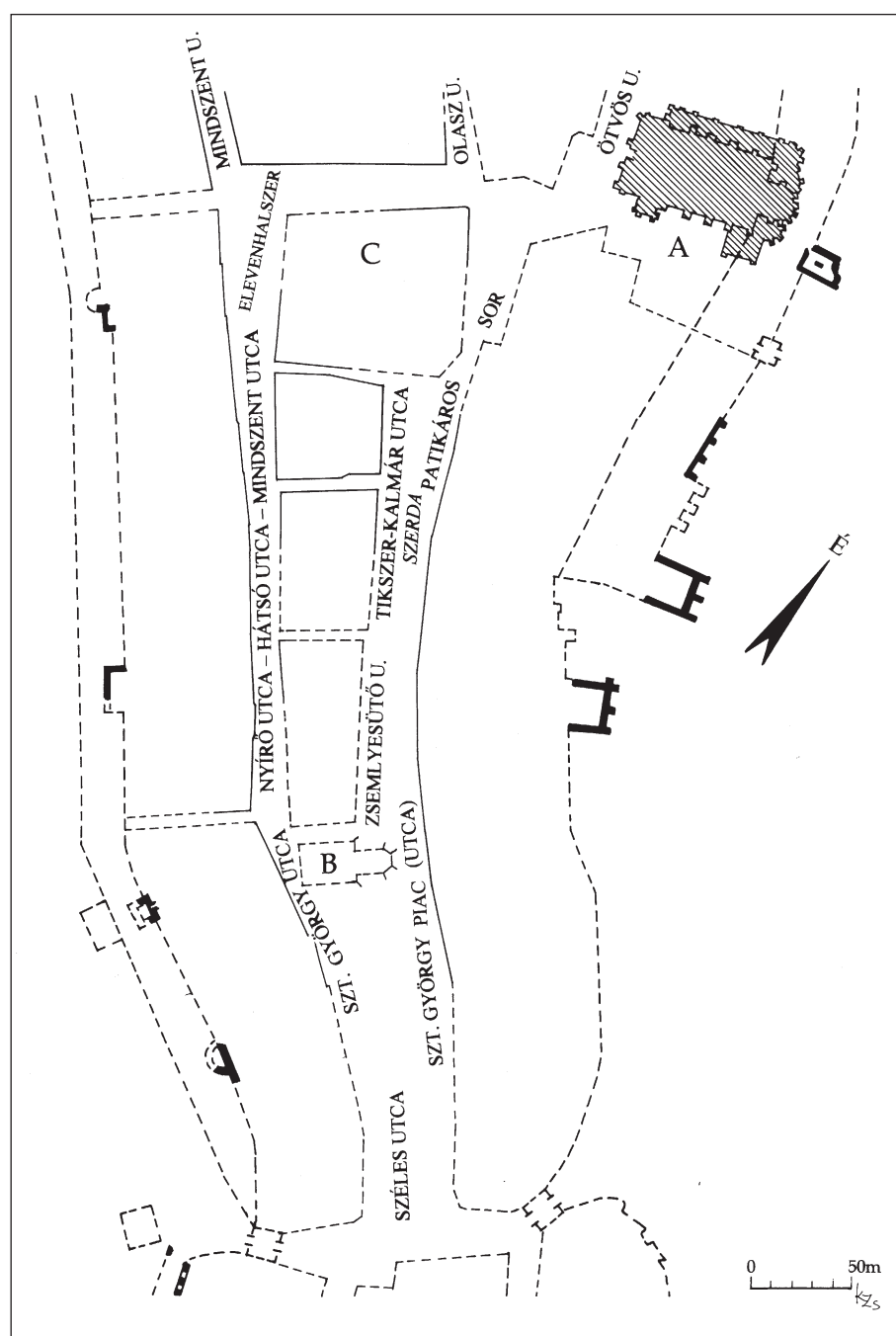
zsidó lakosságot Szülejmán szultán 1526-ban kitelepítette. Az elnevezés a Szt. Márton kápolnától ered (ld. 9.1. Keresztény egyházak).

Mészáros utca – *Fleischer Gasse*, ismeretlen fekvésű utca a Vizivárosban, a Duna közelében. Első említése: *flascher gassn*: 1411 (BTOE III. 579. sz.), *Mezaroswca*: 1513 (MOL DL 106083. p. 189). Feltehetően a Fő u. déli szakaszával azonosítható: 1873, 2013. Nevét az itteni vágóhidról és a mészárosok háziról kapta (Végh 2006. 114–118).

Szt. Miklós utca – első említése *in contrata sancti Nicolai*: 1337 (MOL DF 266368), *in platea sancti Nicolai*: 1488 (MOL DF 210731). Iskola tér, illetve a Fortuna u. déli vége: 1873, Hess András tér, illetve a Fortuna u. déli vége és a Táncsics Mihály utcának a kanyartól délre eső szakasza: 2013. Az elnevezés a domonkosok Szt. Miklós kolostorától (ld. 9.1. Keresztény egyházak) ered (Végh 2006. 79–80).

Mindszent utca – első említése *in vico Omnium sanctorum*: 1403 (BTOE III. 361. sz.), *Mindszent ulcza*: 1502/18. sz. (MOL DL 106815), *mahalle-i Mindžend-uča* / „Mindszent utca mahalle”: 1547 (Fekete 1939. 16), *Toprák kuleszi joli dir* / „Föld-bástya út”: 1686 (Marsigli-térkép A 61). Uri u.: 1873, 2013. A név az utca középtáján elhelyezkedő Mindenszentek kápolnától (ld. 9.1.

Keresztény egyházak) ered. A rendkívül hosszú utcának egyes szakaszai különféle neveken is ismertek: Hátsó utca, Német utca, Nyíró utca (Végh 2006. 80) A török elnevezés a közeli Föld bástyára (ld. 12.4. Bástyák) utal.

29. ábra. Utcanevek a 14–15. században a piactér környezetében. A. Boldogasszony plébániatemplom, B. Szent Mária Magdolna plébánia templom, C. Tanácsháza. Végh András terve alapján rajzolta Kuczogi Zsuzsanna

Fig. 29 Street names around the market place, 14th-15th century. A. Parish Church of Our Lady, B. Parish Church of St Mary Magdalene, C. Town hall. Drawn by Zsuzsanna Kuczogi after the plan of András Végh

Molnár utca – ismeretlen fekvésű utca a Vizivárosban a középkori Malomrév környékén (Végh 2006. 119). Első említése *Molnarwcha*: 1505 (Budai bortizedjegyzékek). Ismert Örlő utca elnevezése is (Budai bortizedjegyzékek II/106).

Nagy utca – Olasz utca

Német utca – *in platea Teutonicorum*: 1440 (MOL DL 13564). Uri u. déli szakasza: 1873, 2013. Egyetlen esetben előforduló megnevezés, amely az Erzsébet királynő pártján hűtlenné vált Farkas László házainak helyét jelölte meg a német posztókereskedők utcájában.

Német mészárosok utcája – Mészáros utca

Nyíró utca – *Unter den Gewandt Lauben*, első említése *in plate Nyre*: 1505 (Budai bortizedjegyzékek), *Nyrewwca*: 1512 (MOL DL 22331), *unter den Gvant Lauben*: 1514 (MOL DL 25556). Ismert *Poztomethew wca* neve is: 1527 (Végh 2008. 696. sz.). Uri u. a Dísz tér és a Szentháromság u. közé eső

(Fontana–Nessenthaler-látkép 34), *Cartier des Juiffes*: 1687 (Hauy-térkép Z), a Táncsics Mihály utcának a kanyartól északra eső szakasza: 2013. Használata a zsidónegyed ideköltöztetése (15. szd. eleje) után adatolható. Szt. Zsigmond utca – első említése *in platea ecclesie sancti Sigismundi regis*: 1471 (MOL DF 248248), *in die gassen bey Sand Sigmund*: 1529 (ÖS, HHStA AA 12. cs. 1529 IX. 10-e körül), névtelen utca a Dísz tér és a Szt. György tér között: 1873, Szt. György u.: 2013. Az utca neve az itteni zsidónegyed elköltöztetése (15. szd. eleje) utáni időből származik és a kisebb Szűz Mária, másnéven Szt. Zsigmond templomtól (I. 9.1. Keresztény egyházak) ered. Ismert a Szűz Mária káptalan utcája kifejezés is (Végh 2006. 87).

9 Istentiszteleti helyek / Places of worship

9.1 Keresztény / Christian

(egyházi stáusz szerinti sorrendben)

Szt. Gellért plébániatemplom, Tabán, a Gellérthegy tövében, pontos helye ismeretlen, az Erzsébet-híd és a Rudas fürdő között feltárt kisméretű, egyenes szentélyzáródású templom azonosítása a Szt. Gellért templommal vitatott. (Garády 1943a. 184–193; Lócsy 1967. 200–213.) Középkori hagyomány szerint Szt. Gellért püspök vértanúságának színhelyén emelték (SRH I. 341.), királyi alapítású egyház (BTOE I. 26. sz.), alapításának ideje ismeretlen (Thuróczy 1985. II/40 cap., Bonfini 1936. Dec. II, Lib. II.), első említése *ecclesiam beati Gerardi martiris de Parvo Pesth seu Creynfeld*: 1236 (BTOE I. 21. sz.), ekkor már Kispest/Kreinfield plébániatemploma, amely a 14. századtól Alhévíz néven Buda külvárosa, utolsó említése *kinek emlékeztire Gellért pispek nevében szép egyházat raktanak*: 1527 (Karthauzi 447). Török-kori sorsa nem ismert, egyes feltételezések a mai Szt. Katalin plébániatemplom helyén keresik, mások az egykori tabáni szerb orthodox templom helyszínével vagy az Erzsébet-híd déli oldalán feltárt rommal azonosítják.

Boldogasszony plébániatemplom / Unser Lieben Frauen Kirche, Szentháromság tér Ny 1874-96 között újjáépítve (Csemegi 1955). Királyi alapítású egyház (Jankovich 1959. 82–83), eredete nem teljesen tisztázott, téves alapítását Szt. Istvánhoz kötni (Schier 1774, Némethy 1876), de vitatott, hogy az 1247-ben és 1248-ban említett Szűz Mária templom a budai új hegyen (BTOE I. 33, 34. sz.) a tatárjárás előtt is létezett-e már, illetve az újonnan

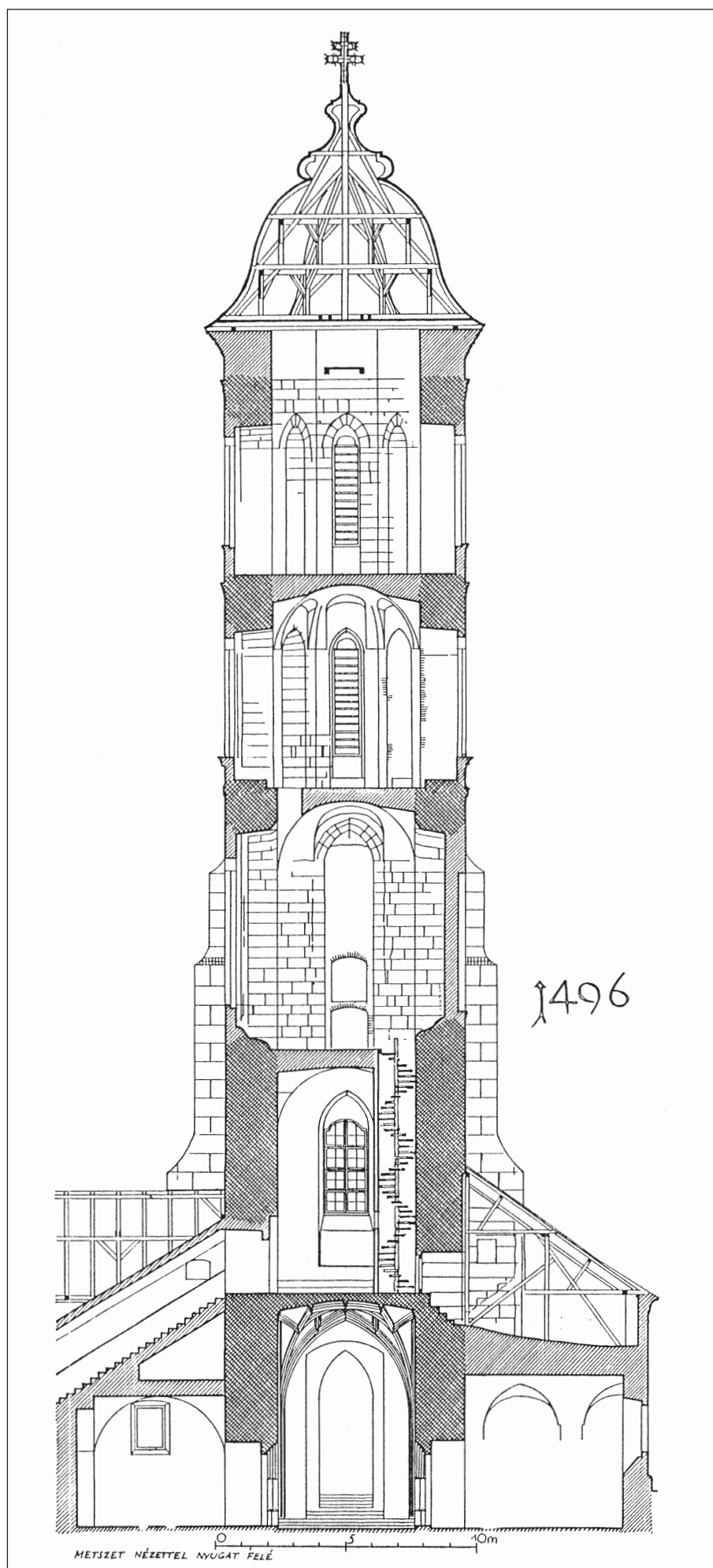
31. ábra. A Boldogasszony plébániatemplom épülete a szentélyek felől, 1874 előtt Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, Fotótár 3274

Fig. 31 The Parish Church of Our Lady from the chancel, before 1874 Budapest History Museum, Kiscell Museum, Photo collection 3274

létrehozott plébániatemplommal azonos-e (H. Gyürky 1972. 33–46., Magyar 1991. 95; Spekner 2003a). A német polgárok plébániatemploma, felépítendő *in ecclesia sancte Marie in ipso castro construenda*: 1255 (BTOE I. 40. sz.), újonnan épült *ecclesia beate Marie virginis in monte Budensi noviter fabricata*: 1269 (BTOE I. 89. sz.). Háromhajós, álkerezhajós bazilika homlokzati toronypárral (Csemegi 1955). Királyi kápolna *capelle regie vocate site in castro Bude*: 1332 (A. II. 587). Leomlott a DNy-i tornya 1384 (Windecke 1893. 13). Átépités: csarnokszerkezetű hosszház, új DNy-i kapu és új mellékszentélyek 15. század eleje (Csemegi 1955, Zsigmond 1987. 182–185). Mindenszentek (Garai) kápolna 1433e, Háromkirályok (Ellenpeck) kápolna 1433e, Szűz Mária mennybevétele (Ernuszth) kápolna 1476 (Csemegi 1955), új DNy-i torony 1470 (királyi címeres kőfaragvány eredetileg a torony harmadik emeletének DNy-i ablakában). Plébánosa főesperes 1497 (MREV IV. 77–78). *Nímet Bódogasszony templomát*: 1541/1562-64 (Memoria 1981. 73). Első ábrázolása *Vnser frawen*: 1541 (Schön-látkép), *Vnsser Frauen*: 1598? (Siebmacher-látképA). Az elsőként muzulmán kézre került keresztény templom Szulejmán szultán pénteki imája okán, a belső átalakítása muzulmán mecsetté 1541 (Memoria 1981. 73–74). *Templum olim Diuae Virginis nunc Meskita*: 1617 (Braun-Hogenberg látkép C), *cami-i kebir der kale / „várbeli nagy dzsámi”*: 1630-31 (Hegyí 2007. II. 478), „Szulejmán kán

dzsámija”: 1663 (Evlia 242), *Büyük dzsámi / „Nagy dzsámi”* [1684] (Szilahtár 101), *der Christen Kirch* 1684 (Hallart–Wening-látkép E /téves!/, *Büyük dzsámi, Buiuk Giami / „Nagy dzsámi”*: 1686 (Marsigli-térképA 47, Marsigli-jegyzék 1), *Templum S. Stephani olim*: 1686 (Kalendárium-látkép E), *La principale Eglise de Bude dediée à S. Estiene Roy d’Hongrie, reduite en Mosquées*: 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép 35), *Templum praecipuum*: 1686 (de La Vigne-térkép V), *la gran Chiesa*: 1686 (Hallart–Wening térkép k), *grand Eglise*: 1687 (Hauy-térkép R). A visszafoglalás során épen maradt. R.k. plébániatemplom: 1873. Budavári Nagyboldogasszony Főplébánia: 2013.

Szt. Mária Magdolna plébániatemplom / St. Maria Magdalenen Kirche, Kapisztrán tér D, Magdolna-torony és feltárt alapfalak (Bertalan 1970. 227–248; Bertalan 1971. 419–428.). A középkorban a Szombatpiac nyugati részén a Mindszent utcára nyíló homlokzattal (Végh 2006. 65–66). A váralján lakó polgárok alapította kápolna, a Boldogasszony-plébániatemplom filiája 1250-es évek második fele (MREV II. 383). Első okleveles említés *ecclesie sancte Marie Magdalene in castro Budensi*: 1276 (MREV I. 292–293).

32. ábra. A Szent Mária Magdolna plébániatemplom tornyának felmérése, tusrajz, Lux Géza 1943

Budapesti Történeti Múzeum, Középkori Osztály, Rajztár 5087

Fig. 32 Survey drawing of the tower of the Parish Church of St Mary Magdalene, ink drawing, Géza Lux 1943

Budapest History Museum, Medieval Department, Collection of drawings 5087

Kisméretű, egyenes szentélyzáródású templom (Bertalan 1971). Önálló plébánia a 14. század második felétől, első említése *sancte Marie Magdalene de Castro*: 1389/1513 (BTOE III. 87. sz.). A magyar polgárok plébániatemploma, első említés *ecclesia beate Marie Magdalene parochialis*: 1390 (BTOE III.111. sz.). Átépités: háromhajós, négyzetes, bazilikális szerkezetű hosszház, nyújtott, sokszögzáródású szentély 15. század eleje (Bertalan 1971), átépítés: a hosszház megnagyobbítása, homlokzati torony 15-16. század fordulóján (Bertalan 1971). 14 segítőszent és Szt. Miklós (Kanczlyr) kápolna 16. század eleje (Bertalan 1971). *maria magdalen*: 1541 (Schön-látkép). A vár egyetlen keresztény temploma megosztott használatban: a hajó protestáns, szentély katolikus [1555] (Dernschwam 1923. 272). *S. Maria Magdalena*: 1598? (Siebmacher-látképA). A tizenöt éves háborúban elvették a keresztényektől és muszlim istentiszteleti helyé alakították, „Győzelem dzsámi”: 1663 (Evliya 243). *Die Judenkirch*: 1684 (Hallart–Wening-látkép F /*téves!*), *Saat kuleszi* / „Óra torony”: 1685 (Marsigli-látkép), *Fethia dzsámi dir* / „Győzelem dzsámi”: 1686 (Marsigli-térképA 60), *Saat Giamisi* / „Órás dzsámi”: 1686 (Marsigli-jegyzék 2), *L’Eglise des Cordeliers, ruinée par les Bombes, & Canonades*: 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép 36), *Coenobiu(m) Franciscanoru(m)*: 1686 (de La Vigne-térkép X), *la Chiesa de’ Francescani*: 1686 (Hallart–Wening-térkép I), *Les Obseruantins*: 1687 (Hauy-térkép T). A visszafoglalásakor leégett, boltozatai beomlottak, csak falai álltak. Granát templom: 1873. Magdolna-torony: 2013.

Szt. Péter mártír plébániatemplom, Csalogány utca É, a Gyorskocsi utca és Medve utca között, részben feltárt alapfalak a Medve u. 1-3, Csalogány utca 7. telkeken (Garády 1943a. 206–233; H. Gyürky 1971a. 223–243). A váralján lakó polgárok alapította kápolna, a Boldogasszony-plébániatemplom filiája, 1250-es évek második fele (MREV II. 383). Első okleveles említés *presbyteros capelle sancti Petri*: 1301 (Mon. Str. II. 501). Önálló plébánia a 14. század második felétől, első említése *sancti Petri martiris*: 1389/1513 (BTOE III. 87. sz.), utolsó említése *szent Péter martirné*: [1540] (Memoria 1981. 84.). A török kor első felének ostromaiban pusztult el, a pusztulás időpontja ismeretlen, a 17. századi térképeken és látképeken az épület már nem szerepel.

Kiseb Szűz Mária, másnéven Szt. Zsigmond káptalan / St. Sigmundskirche, Szt. György tér É, feltárt alapfalak (Feld 1999). A középkori Szt. Zsigmond utca névadója. Zsigmond király alapította kevéssel 1410 előtt, királyi kápolna társas káptalannal (Végh 1999), első említése *in honorem ac sub vocabulo beate virginis Marie decrevisti collegiatam ecclesiam*: 1410 (BTOE III. 553–554. sz.). Négyzetes, háromhajós hosszház, nyújtott, sokszögzáródású szentély (Feld 1999). Önálló társaskáptalan 1457 (Kubinyi 1999). *S. Sigmundi*: 1541 (Schön-látkép), *S. Sigmundi*: 1598? (Siebmacher-látképA), *Trois Eglises des Chrestiens ruinées*: 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép 37), névtelen 1686 (de La Vigne térkép), névtelen (kivakart névvel) 1686 (Marsigli-térképA), *petite Eglise*: 1687 (Hauy-térkép S). 1686-ban romosan állt.

Szt. Miklós domonkos kolostor / St. Nicolaus Prediger Kloster, Hess András tér Ny, maradványai feltárva és a Hilton szállodába foglalva (H. Gyürky 1981; Végh 2006. 67–68). A középkorban a német és a magyar plébániák határán, már a Szt. Mária Magdolna plébánia területén emelkedett (Végh 2004a). Vitatott vélemény szerint a domonkosok egy már meglévő kápolnát kaptak meg (H. Gyürky 2001. 27–40.), a város alapításával egyidős kolostor, rendi nagykáptalan 1254 (Györffy 1998. 596). Egyhajós, egyenes szentélyzáródású templom északi oldalán a kolostorral (H. Gyürky 1981.), rendtartomány központja. Átépités: hajó beboltozása és a szentély megnagyobbítása 14. század vége (Entz Géza – Csemegi 1955. 347–364), torony 15. század utolsó harmada (Entz Géza – Csemegi 1955. 347–364). *S. Niclas prediger Closter*: 1541 (Schön-látkép), *S. Niclas Prediger Closter*: 1598? (Siebmacher-látképA), *Trois Eglises des Chrestiens ruinées*: 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép 37), névtelen 1686 (de La Vigne térkép), *petite Eglise*: 1687 (Hauy-térkép S). A visszafoglalás során rombadőlt.

Evangélista Szt. János ferences kolostor / St. Johannes Barfüsser Kloster, Színház utca Ny, maradványai feltárva a Várszínház és a Sándor-palota helyén (Altmann 1994; Végh 2006. 63–64). A középkorban a Boldogasszony plébánia területén, a Szt. János utca névadója. Alapításának pontos dátuma nem ismert, első említése *apud ecclesiam sancti Iohannis ewangeliste fratrum minorum*: 1270–1277 (BTOE I. 103. sz.). Egyhajós, egyenes szentélyzáródású templom déli oldalán kolostorral (Altmann 1973. 82–87, Altmann 1994. 143–148.). III. András király temetkezési helye 1301 (SRH I. 478). Átépités: szentély megnagyobbítása, boltozatok 14. század utolsó harmada. Az obszerváns rendtartomány központja. *S. Johannes Parfuser Closter*: 1541 (Schön-látkép), *S. Johannes Parfüser Closter*: 1598? (Siebmacher-látképA), „Palota dzsámi, pasa dzsámija”: 1663 (Evliya 243, 253), *Türkische Mosqueen*: 1684 (Hallart–Wening-látkép R), *Pasa dzsámi, Passà Giamisi* / „Pasa dzsámi”: 1686 (Marsigli-térképA 29, Marsigli-jegyzék 4), *Bassae sive gubernat(oris) Domiciliu(m) cum eius Moschea*: 1686 (de La Vigne-térkép Q), *Deux Eglises reduites en Mosquées*: 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép 38), *Turckische Moschéen*: (Hesseni látkép F), névtelen 1686 (de La Vigne térkép), *mosqué du bacha*: 1687 (Hauy-térkép N). A dzsámi a visszafoglalás során épen maradt.

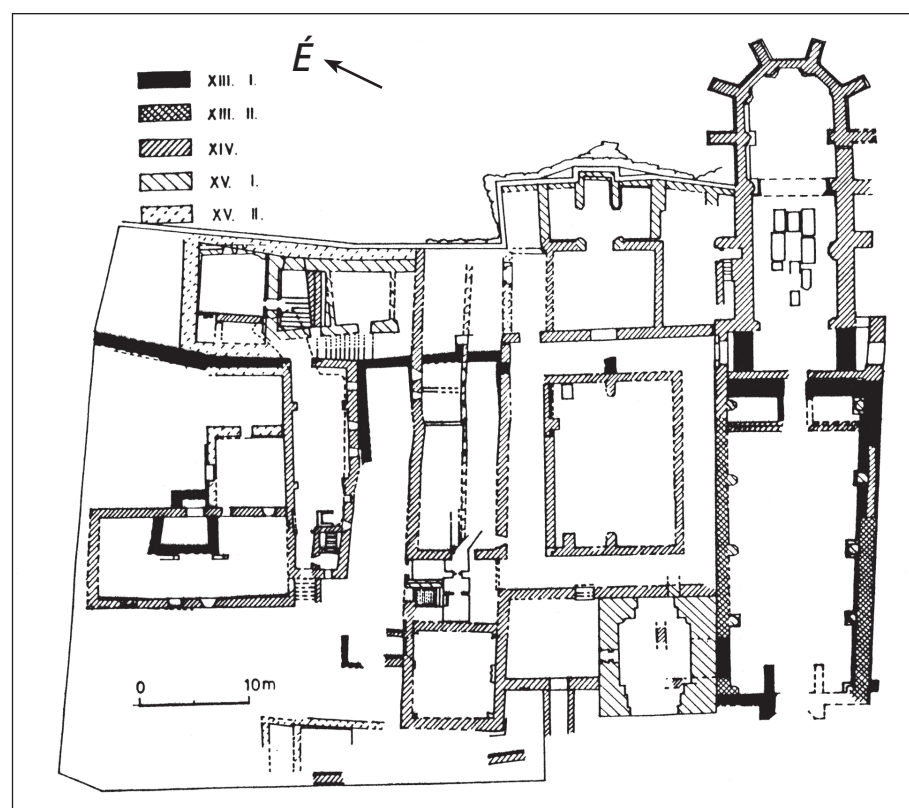
Ferences beginakolostor, Színház utca Ny, részben feltárt maradványok (Feld 1999. 36.), az Evangélista Szt. János ferences kolostorral szemben, a Szt. Zsigmond templom szentélyének északi oldalán (Végh 2006. 61–63). Mojs nádor özvegye alapította saját házában ismeretlen időpontban, első említése *monialibus de ordine beati Francisci circa ecclesiam beati Iohannis*

ewangeliste: 1290 (BTOE I. 244. sz.). Bővítés a Szt. Zsigmond utca felé 16. század eleje (MOL DL 106083. p. 280–281), utolsó említés *prope sanctum Sigismundum ... cenobio beginarum contigue ac fere connexe*: 1538 (MOL Gyulafehérvári kápt. Cist. Maramaros fasc. 5. nr. 9). Látképeken és térképeken nem szerepel.

Szt. István protomártír ágostonos kolostor / St. Stephan Augustiner Kloster, Szalag utca K, feltárt falmaradvány részletek a Szalag utca 19. telken (Végh 1998. 15–17). A középkorban a váralján, a Boldogasszony plébánia területén állt, a Szt. István utca névadója, (Végh 2006. 100–101). Alapításának pontos dátuma nem ismert, első említése 1276 *frater Andreas prior eremitanorum de Buda*: (MREV I. 252), utolsó említése *vor das augustiner kloster, schwarze munich gewesen*: [1555] (Dernschwam 1923. 271.). A török kor ostromaiban pusztult el, a pusztulás időpontja ismeretlen. 17. századi térképeken és látképeken az épület már nem szerepel. temetőkápolna: a templom északi oldalán régészeti ásás tárta fel (Végh 1998. 15–17.)

Irgalmasság Anyja, másnéven Három Mária karmelita kolostor / Mutter der Barmherzigkeit Kloster, Csapláros utca az Erőd utca és Kapás utca között, feltárt alapfalak a Csapláros utca 4. telken (Benda 2004). A középkori váralján a Taschental városrészben (*Ofner Stadtrecht X/D*) Nagy Lajos király és anyja, Erzsébet királyné alapították 1372-ben (MREV II. 208), első említése *ecclesia fratrum Budensium ordinis beate Marie de Montecarmeli*: (MREV II. 240). A magyar kolostorok központja, német szerzetesek laktak (Regényi 2001), utolsó említése *ordinis carmelitarum in claustro seu cenobio matris misericordie suburbii civitatis nostre*: 1528 (Nagyszombat v. lt. Missiles). A török kor ostromaiban pusztult el, a pusztulás időpontja ismeretlen. 17. századi térképeken és látképeken az épület már nem szerepel.

Keresztelő Szt. János kolostor, ismeretlen helyen a budai szőlőhegyek között, egyetlen említése ismert *cenobii seu claustru beati Iohannis baptiste in promontorio Budensi prope castrum fundati*: 1446 (MOL DL 93040)

33. ábra. A Szent Miklós domonkos kolostor ásatási alaprajza (H. Gyürky 1994. 2. kép)
Fig. 33 Ground plan of the excavation of the St Nicholas Dominican Friary (H. Gyürky 1994. Fig. 2)

Szt. Márton kápolna, Táncsics Mihály utca K, alapfalai az Erdődy-palota udvarán (H. Gyürky 1984. 29–42). A Régi királyi ház kápolnája, első említése *da Paolo piovano di San Martino devis Bedoara*: 1309 (Vat. I/1. 421). Erzsébet királyné újjáépíttette *capellam regalem et reginalem, quam in honore beati Martini episcopi confessoris in castro regali Budensi ... iam fundari fecit et construi faciet*: 1349 (MREV II. 130, 131. sz.). További története a Régi királyi házzal egyezik (l. ott)

Szt. Mihály kápolna / St. Michelskirche, Halászbástya déli oldala alatt a hegyoldalon, pontos helye ismeretlen. A középkorban a váralján, a Boldogasszony plébániatemplom temetőjében, a várfalon nyíló Kisajtóhoz vezető lépcső mellett álló temetőkápolna volt (Végh 2006. 102–103). Alapítójának személye és alapításának ideje ismeretlen, első említése *capelle beati Michaelis archangeli*: 1489 (MOL DL 85164), ennél azonban jóval korábbi lehet. Utolsó említése *az Bódogasszony-cemeteriomon, szent Mihály felől az kis kaput felnyitattá*: [1541] (Memoria 1981. 55). A török kor ostromaiban pusztult el, a pusztulás időpontja ismeretlen. Térképeken és látképeken az épület nem szerepel.

temető: részlete feltárva a Szabó Ilonka utca végében, névtelen 1686 (Juvigny–Greischer-látkép), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép).
Szt. László kápolna, Halászbástya D, a Boldogasszony-plébániatemplom temetőjében, a templomtól K-re (MOL DL 23222), falmaradványok a D-i bástyába foglalva (Gerő 1964. 389–393, tévesen a Szt. Mihály kápolnával azonosítva). Wulving comes, budai esküdt alapította a három magyar szent király, Szt. Ferenc, a tizenegyszerű szűz és Szt. Ilona tiszteletére

ismeretlen időpontban, első említése *capella ... sub honore et vocabulis sanctorum Stephani, Ladislai et Emerici regum ac beati Francisci confessoris et sanctorum undecim millium virginum necnon beate Elene*: 1334 (MREV II. 85). Önálló rektorátus, utolsó említése *in quadam capella sancti Ladislai regis sita in cimiterio parochialis ecclesie beate Marie virginis Budensis*: 1521 (MOL DL 25308). Átalakítva a bányafal kazamatájává ismeretlen időpontban (Végh 2006. 64–65.).

Szűz Mária, másnéven Alamizsnás Szt. János kápolna, Szt. György tér D, a királyi palota kápolnája, a belső, vagy dísz udvar K-i szárnyában. Alapítása a 14. század utolsó harmadában, az időpont pontosan nem ismert. Egyhajós, kétszintes épület (Balogh 1966. 59–65; Gerevich 1966), névtelen 1490k (Schedel-látkép). A török foglalás után állami fenntartású dzsámivá alakítva, *cami-i enderun der kale* / „várbeli belső dzsámi”: 1630-31 (Hegyí 2007. II. 478), *Türkische Mosqueen*: 1684 (Hallart–Wening-látkép R), *Serai Giamisi* / „Palota dzsámi”: (Marsigli-jegyzék 5) névtelen (Marsigli-térképA), névtelen 1686 (de La Vigne-térkép), névtelen (Fontana–Nessenthaler-látkép), *Sacellum sive Templum Arcis*: 1686 (Juvigny–Greischer-térkép 92), névtelen 1687 (Hauy-térkép). Leégett, csak falai álltak 1686-ban az ostrom után.

Szt. György kápolna / St. Iorgenkirche, Dísz tér, alapfalai a tér É-i végében a Honvéd-émlékmű alatt. A középkori piactér déli részének közepén Nagy Lajos király alapította ismeretlen időpontban (Végh 2006. 63.). A Szt. György piac névadója, első említése *capella sancti Georgii Budensis*: 1371 (MREV II. 203), önálló rektorátus. A török foglalás után állami fenntartású dzsámivá alakítva, *cami-i vasat der kale* / „várbeli középső dzsámi”: 1630-31 (Hegyí 2007. II. 478). „Középső dzsámi”: 1663 (Evlia 243), *Türkische Mosqueen*: 1684 (Hallart–Wening-látkép R), *Orta dzsámi*, *Orta Giamisi* / „Középső dzsámi”: 1686 (Marsigli-térképA 41, Marsigli-jegyzék 3), *Deux Eglises reduites en Mosquées*: 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép 38), *Turckische Moschéen*: (Hesseni látkép F), névtelen 1687 (Hauy-térkép). Lebontották 1688-ban.

Mindenszentek kápolna, Uri utca a Szentháromság utca és a Dárda utca között K, falmaradványok az Uri utca 33. lakóházba foglalva. A középkori Mindszent utca névadója (Végh 2006. 129–130). Alapítójának személye és alapításának ideje ismeretlen, első említése *in ecclesia Omnium sanctorum*: 1358 (MREV II. 174, 385. sz.), városi telek részét képezte a Boldogasszony és Szt. Mária Magdolna plébániák határán *ad capellam in honore Omnium sanctorum fundatam*: 1441 (MOL DF 249009).

Krisztus Teste kápolna, Viziváros, pontos helye ismeretlen. A középkorban a Váralján, a hegyoldalon, a Szt. Mária Magdolna és a Szt. Péter mártír plébániák határához közel a Szt. Péter mártír plébánia területén állt (Végh 2006. 101–102). Alapítójának személye és alapításának ideje ismeretlen, első említése *sacratam capelle nostri viatici in suburbio dicte civitatis habite cimiterii tellurem*: [1388] (Thuroczy 1985. 212), utolsó említése *(p)rope viam liberam capella in honorem Corporis Christi*: 1532 (MOL Szögyén-Marich It. 1532),). A török ostromaiban pusztult el, a pusztulás időpontja ismeretlen. Térképeken és látképeken az épület nem szerepel.

Szt. Pál kápolna, Fortuna utca és Fortuna köz sarkán. A Buda feletti Szt. Lőrinc pálos kolostor házána kápolnája, a Szt. Mária Magdolna plébánia területén, a Szt. Pál utca névadója (Végh 2006. 69–70). A házat 1420 körül szereztek a pálosok (BTOE III. 683, 825), a kápolna említése *eodem patre nostro sanctissimo Bude in capella sua propter regni disturbium pausanti*: [1490] (FSzK B 0941/271 fol. 11^v), A török ostromaiban pusztult el, a pusztulás időpontja ismeretlen. Térképeken és látképeken az épület nem szerepel.

Szt. Anna kápolna / St. Anna Kapelle, Viziváros, pontos helye ismeretlen. A középkorban a Váralján, a Taschental városrészben, a Szt. Mária Magdolna plébánia területén, a karmelita kolostor környékén állt (Végh 2006. 97). Olvasógyártó Mihály budai polgár alapította a 15-16. század fordulóján, első említése *Michael Olvasogyartha hospitalis sancte Anne*: 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/273), utolsó említése *capelle ad honorem beate Anne matris Marie prope dictum claustrum ipsius conventus [matris misericordie] fundate*: 1515 (MOL DL 106083. p. 308–309). A török ostromaiban pusztult el, a pusztulás időpontja ismeretlen. Térképeken és látképeken az épület nem szerepel.

A török-korban latin ritusú keresztény (római katolikus és protestáns) istentisztelet egyedül a Szt. Mária Magdolna templomban tartottak 1594-ig, azután már csak magánháznál. Az új lakossággal orthodox keresztények is érkeztek. A 17. század közepén a váron kívül 3 „oláh” (orthodox) templomot említenek 1663 (Evlia 250). Ezek helye nem ismert, esetleg egyikük azonosítható a későbbi tabáni szerb templom őseivel.

9.2 Zsidó / Jewish

Régi Zsinagóga, Palota út torkolata a Dísz térbe. Részben feltárt falmaradványok (Végh 2006a). A középkorban a Zsidó kapu D-i oldalához építve (Végh 2006. 70–71). Alapításának pontos időpontja ismeretlen, egyetlen említése *iuxta synagogam Iudeorum*: [1307] (SRH I. 485). Téglalap alakú, kéthajós épület. Megszüntetése a 15. század elején (Végh 2006a).

Zsinagóga, Táncsics Mihály utca É. Részben feltárt falmaradványok a Táncsics utca 23. telken (Zolnay 1971. 271–282). Építésének ideje felirat alapján 1461 (Scheiber 1983. 83-85.). Első okleveles említése *super facto domorum Sinagoge et Jacobhaza*: 1462 (MZsO VIII. 59. sz.). Téglalap alakú, kéthajós épület, a török-korban is használatban. *ein stuckh uon einen gwölb hinaus*: 1696 (Zaiger F 212).

34. Török kori zsinagóga maradványai, 2011
Fig. 34 Remnants of a Synagogue of the Ottoman period, 2011
Fotó / Photo: Tihanyi Bence

Zsinagóga, Táncsics Mihály utca D, feltárt imaház a Táncsics Mihály utca 26. szám földszinti helyiségében (Papp 1970. 205–225). Ismeretlen, feltehetően törökkori eredetű, írott forrás nem említi.

9.3 Iszlám / Muslim

Az *Orta Hiszár* (Várnegyed) területén:

Fürdő dzsámi, Uri utca K, *Kirba dzsámi*: 1686 (Marsigli-térképA 65), *Hammam Giamisi* / „Fürdő dzsámi”: 1686 (Marsigli-jegyzék 7), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép), névtelen 1686 (de La Vigne térkép). A fürdő és a janicsár szállások közelében. A visszafoglalás során épen maradt, majd lebontották.

Győzelem dzsámi, I. Szt. Mária Magdolna plébániatemplom
Hüszrev pasa dzsámi, „Hüszrev pasa dzsámi”: 1559 (Defter II. 246). Ismeretlen helyen, a négy várbeli állami fenntartású dzsámi között felsorolva (Nagy-, Középső-, Palota dzsámi), azonosítása egyelőre nem megoldott.

Kis dzsámi, ismeretlen helyen, „aga mecset”: 1663 (Evlia 243), *Chiuzzuk Giami Caphaganum Janinde. La Picciola capella del Caphagà* „Kis dzsámi a Kapu-aga (janicsár aga) mellett. A janicsár aga kis dzsámija”: 1686 (Marsigli-jegyzék 8). A janicsár aga szállása mellett, feltehetően Fortuna utca É-i része környékén (I. 8. Utcák, Szt. Pál utca). Épen maradt az 1686-os ostromban.

Középső dzsámi, I. Szt. György kápolna
Murád pasa dzsámija, Szt. György tér D, Újvilág-kert. 1651/52-ben épült. „Murád pasa dzsámija”: 1663 (Evlia 240), „Murád pasa dzsámi”: [1684] (Szilahtár 223), „török mecset”: 1684 (Hallart–Wening-látkép R), „Murád pasa dzsámi”: 1686 (Marsigli-térképA 7), *le meschite*: 1686 (Hallart–Wening-térkép i), névtelen 1686 (Hallart–Wening-látkép), *Turckische Moschéen*: (Hesseni látkép F), névtelen 1686 (de La Vigne térkép). A visszafoglalás során leégett.

Nagy dzsámi, I. Boldogasszony plébániatemplom
Pasa dzsámi, I. Evangélista Szt. János ferences kolostor
Palota dzsámi, I. Szűz Mária kápolna
Sejkdzsámija, ismeretlen helyen. *Seich Giamisi* / „Sejkdzsámija”: 1686 (Marsigli-jegyzék 6). Kis imahely az üstkészítők utcájában (I. Utcák). Épen maradt az 1686-os ostromban.

A *Bűjük város* (Váralja) területén a 17. század közepén 24 mecsetről és 4 dzsámiról tettek említést 1663 (Evlia 246–247), ezek közül az alábbiak ismertek: Csemerdzsi aga dzsámija, Kacska utca D – Medve utca Ny. Alapítójának személye és az alapítás időpontja ismeretlen. *Türkische Mosqueen*: 1684 (Hallart–Wening-látkép R), „Csemerdzsi aga dzsámi”: 1686 (Marsigli-térképA 74), *Septem Moschea seu templa turcica in Inferiori Civitate*: 1686 (de La Vigne-térkép Z), *le meschite*: 1686 (Hallart–Wening-térkép i), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép). 1686 után lebontották.

Hádzsi aga dzsámija, Lovas út és Várfok utca között. Alapítójának személye és az alapítás időpontja ismeretlen. *Türkische Mosqueen*: 1684 (Hallart–Wening-látkép R), „Hádzsi aga dzsámi”: 1686 (Marsigli-térképA 57), *Septem Moschea seu templa turcica in Inferiori Civitate*: 1686 (de La Vigne-térkép Z), *le meschite*: 1686 (Hallart–Wening-térkép i), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép) névtelen 1867 (Hauy-térkép). Az ostrom során rombadőlt 1686-ban.

Hádzsi Szefer dzsámija, Lánchíd utca K. Hadzsi Szefer alapítása a 16. század második felében (?). „Hádzsi Szefer dzsámija”: 1663 (Evlia 247), *Türkische Mosqueen*: 1684 (Hallart–Wening-látkép R), „Hádzsi Szefer dzsámi”: 1686 (Marsigli-térképA 15), „Urudzsa aga dzsámija”: 1686 (Marsigli-jegyzék 13), névtelen 1685 (Marsigli-látkép), *le meschite*: 1686 (Hallart–Wening-térkép i), névtelen 1686 (de La Vigne-térkép), *Mosquée dans la Ville basse*: 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép 39), „Mataf dzsámi”: 1686 (Magliar-látkép 30). Az 1686-os ostromban megsérült, csak falai maradtak meg, majd lebontották.

Musztafa pasa dzsámija, Batthyány tér É. Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) alapította. „Makbul Musztafa pasa dzsámija”: 1663 (Evlia 247), *Türkische Mosqueen*: 1684 (Hallart–Wening-látkép R), névtelen 1685 (Marsigli-látkép), „Musztafa pasa dzsámija”: 1686 (Marsigli-térképA 72), *Septem Moschea seu templa turcica in Inferiori Civitate*: 1686 (de La Vigne-térkép Z), *Mosquée dans la Ville basse*: 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép 39), *Turckische Moschéen*: (Hesseni látkép F), *le meschite*: 1686 (Hallart–Wening-térkép i), *Das Rätzische Franciscaner Kloster*: (ZaigerW no. 19). 1686 után keresztény templommá alakították, ferences kolostor lett, maradványait feltehetően a vizivárosi Szt. Ferenc sebei templom foglalják magukba.

Oszmán bég dzsámija, Fő utca K – Kacska utca É. feltehetően Oszmán bég váci szultáni harmincados alapítása a 16. század második felében (Fekete 1944. 93). „Oszmán bég dzsámija”: 1663 (Evlia 247), *Türkische Mosqueen*: 1684 (Hallart–Wening-látkép R), névtelen 1685 (Marsigli-látkép), „Oszmán bég dzsámija”: 1686 (Marsigli-térképA 75), „Kakas kapu dzsámija”: 1686 (Marsigli-jegyzék 16), *Septem Moschea seu templa turcica in Inferiori*

35. Az Oszmán bég dzsámija lebontása előtt, vízfesték, F. I. 1770
Budapesti Történelmi Múzeum, Fővárosi Képtár 4989
Fig. 35 *The Mosque of Osman bey before its demolition, aquarelle, F. I. 1770*
Budapest History Museum, Municipal Picture Gallery 4989

Civitate: 1686 (de La Vigne-térkép Z), *Mosquée dans la Ville basse*: 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép 39), *Turckische Moschéen*: (Hesseni látkép F), *le meschite*: 1686 (Hallart–Wening-térkép i), *Eine Türkische Kirch oder Moschea, iezo die Soliter Moschea genannt, weillen derzeit Soliter darinnen geleütert wirdt*: 1695 (ZaigerW No. 3.). 1686 után salétrom raktárrá alakították, romos épületét a 18. század végén bontották le.

Rüsztem pasa dzsámija, Csalogány utca É - Jurányi utca Ny. Güzeldse Rüsztem budai pasa (1559–1563) alapítása. *Türkische Mosqueen*: 1684 (Hallart–Wening-látkép R), „Rüsztem pasa dzsámija”: 1686 (Marsigli-térképA 69), „Új kapu dzsámija”: 1686 (Marsigli-jegyzék 18), *Septem Moschea seu templa turcica in Inferiori Civitate*: 1686 (de La Vigne-térkép Z), *Mosquée dans la Ville basse*: 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép 39), *Turckische Moschéen*: (Hesseni látkép F), *le meschite*: 1686 (Hallart–Wening-térkép i). Az 1686-os ostromban épen maradt, a 17. század végén – a 18. század elején lebontották.

Szürmeli hodzsza dzsámija, Donáti utca K – Batthyány utca D. Alapítójának személye és az alapítás időpontja ismeretlen. „Szürmeli hodzsza dzsámija”: 1686 (Marsigli-térképA 71), *Septem Moschea seu templa turcica in Inferiori Civitate*: 1686 (de La Vigne-térkép Z), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép), *le meschite*: 1686 (Hallart–Wening-térkép i). 1686 után lebontották.

Tojgun pasa dzsámija, Corvin tér D. Tojgun budai pasa (1553–1556, 1558 – 1558) alapítása 1555 körül (Dernschwam 1923. 271). „Tojgun pasa dzsámija”: 1663 (Evlia 247), *Türkische Mosqueen*: 1684 (Hallart–Wening-látkép R), „Tojgun pasa dzsámija”: 1686 (Marsigli-térképA 36, Marsigli-jegyzék 14) *Septem Moschea seu templa turcica in Inferiori Civitate*: 1686 (de La Vigne-térkép Z), *Mosquée dans la Ville basse*: 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép 39), *Turckische Moschéen*: (Hesseni látkép F), *le meschite*: 1686 (Hallart–Wening-térkép i), *Capuciner Kloster*: 1695 (ZaigerW no. 62, 69). 1686 után keresztény templommá alakították, kapucinus kolostor lett, maradványait az alsóvizivárosi Szt. Erzébet templom falai foglalják magukba (Gerő 2003b).

Csupán névről ismert, térképeken nem ábrázolt kisebb imahelyek:
„Szalih aga dzsámija”: 1686 (Marsigli-jegyzék 17)
„Mészáros kapu dzsámija”: 1686 (Marsigli-jegyzék 19)
„Hadzsi aga dzsámija”: a Vízi kapu mellett 1686 (Marsigli-jegyzék 20)

„Hadzsi aga dzsámija”: a temető mellett 1686 (Marsigli-jegyzék 21)
„Sejk dzsámija”: a Hír torony alatt 1686 (Marsigli-jegyzék 22)
„Arab Hodzsza dzsámija”: a Kis kapu mellett 1686 (Marsigli-jegyzék 23)

A Debághkánében (Tabán) a 17. század közepén 10 mecset állt 1663 (Evlia 245), ezek közül ismert:

Ibrahim csasz dzsámija (Káldy-Nagy 1971. 11.)

Musztafa pasa dzsámija, Attila út K. Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) építtette. Első említése 1591 (Sudár 2003. 229) „*Türkische Mosqueen*: 1684 (Hallart–Wening-látkép R), „Musztafa pasa dzsámija”: 1686 (Marsigli-térképA 19), *le meschite*: 1686 (Hallart–Wening-térkép i), névtelen 1686 (de La Vigne-térkép H), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép). Maradványait a tabáni Szt. Katalin plébánia-templom falaiba foglalták.

Zöld oszlopos dzsámija, *Türkische Mosqueen*: 1684 (Hallart–Wening-látkép R), „Zöld oszlopos dzsámija”: 1686 (Marsigli-térképA 20, Marsigli-jegyzék 10). Az első ostromban megsérült, teteje leégett.

Csupán névről ismert, térképeken nem ábrázolt kisebb imahelyek:

Damgali Hogja Giami, il Tempio del sigillato-preceptore: 1686 (Marsigli-jegyzék 9). Leégett, de falai épek maradtak.

„Kis hévfürdő dzsámija”: 1686 (Marsigli-jegyzék 11). A kis hévfürdő mellett, leégett.

Chiupri Bassi Giami, La Capella sul capo del ponte: 1686 (Marsigli-jegyzék 12). Leégett, a hídfőnél levő dzsámija.

Gürz Eliász dzsámija (I. az erődítménynél) (Hegyi 2007)

Gül baba tekke, Frankel Leó utca Ny. Hatvan személyes bektási kolostor, Veli bég fürdője mellett, dombon, a türbe mellett. „Gül baba bektási tekkéje”: 1663 (Evlia 248), „Gül baba tekkéje”: 1686 (Marsigli-térképA 78, Marsigli-jegyzék 2), névtelen 1686 (de La Vigne térkép).

Miftáh baba tekke, Frankel Leó utca K. Húsz személyes, Gül baba tekkéhez közel, de a parton. „Baba Miftáh tekkéje”: 1663 (Evlia 248, 252), „Miftáh baba tekkéje”: 1686 (Marsigli-térképA 82, Marsigli-jegyzék 3), névtelen 1686 (de La Vigne térkép).

Hindi baba tekke, Döbrentei tér. A Zöld oszlopos fürdő közelében. „Hindi baba tekkéje”: 1578 előtt (Sudár 2003. 228)

Hizir baba tekke, Alkotás út Ny. Tizenöt bektási dervis lakta. „Hizir baba tekkéje”: 1663 (Evlia 248, 252), „Hidr baba tekkéje”: [1684] (Sziláhtár 215), „Hizir baba tekkéje”: 1686 (Marsigli-térképB 15, Marsigli-jegyzék 1), névtelen 1686 (de La Vigne térkép).

Gürz Eliász tekke, Gellérthegy Citadella, a hegytetőn Gürz eliasz erődjében. „Gázi Gürz Eliász tekkéje”: 1663 (Evlia 248), névtelen 1686 (de La Vigne térkép).

10 Temetők / Cemeteries

10.1 Keresztény / Christian

Boldogasszony plébániatemplom temetője, a templom D-i oldalán és alatta a hegyoldalban. Első említése *in cymiterio (!) eiusdem parochialis ecclesie beate Virginis*: 1346 (A IV. 367. sz.), névtelen 1686 (Juvigny–Greischer-látkép), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép).

Szt. Mihály kápolna, a Boldogasszony-plébániatemplom temetőben I. 9.1 Keresztény egyházak.

Szt. Mária Magdolna plébániatemplom temetője, a templom D-i oldalán, csak régészeti ásatásból ismert (Bencze 2003b. 101).

Szt. Péter mártír plébániatemplom temetője, a templom K-i oldalán, csak régészeti ásatásból ismert (Garády 1943a).

Szt. István protomártír ágostonos kolostor temetője, a templom É-i oldala mellett, csak régészeti ásatásból ismert (Végh 1998).

Temetőkápolna, az ágostonos kolostor temetőjében, csak régészeti ásatásból ismert (Végh 1998).

Irgalmasság anyja karmelita kolostor temetője, a templom és a rendház K-i oldalán, csak régészeti ásatásból ismert (Benda 2005).

Temetőkápolna, a karmelita rendház DK-i sarkán, csak régészeti ásatásból ismert (Benda 2005).

Szentháromság stefanita kereszties rendház temetője, a templom É-i (?) oldalán (Kubinyi 1964. 120).

Szentlélek ispótyály temetője, a törökkori Veli bég fürdő K-i oldalán, csak régészeti ásatásból ismert (Lászáy–Papp 2008. 74.).

10.2 Zsidó / Jewish

Zsidó temető, Pauler utca – Mikó utca – Alagút utca – Attila út határolta területen. Első említése *ad sepulturam iudeorum*: 1290 (Bárfai Szabó 1938. 128. sz.), a legkorábbi innen ismert sírkő 1276. Feltárása, az innen származó sírkövek (Scheiber 1983). A törökkorban is használatban volt.

10.3 Iszlám / Muslim

Iszlám temető, Hunyadi János út. A Bűjük dzsámija alatt a hegyoldalon, névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler látkép).

Iszlám temető, Kemál Attatürk sétány, a királyi palota D-i rondellája alatti lejtőn, *Türkische Begräbnissen*: 1684 (Hallart–Wening-látkép X)

Iszlám temető, Frankel Leó út és Török út közötti terület, a Lőpormalom (Barutkháne) D-i oldalán, *Türkische Begräbnissen*: 1684 (Hallart–Wening-látkép X).

Islám temető, Alkotás utca és Krisztina körút közötti terület. *Türkische begräbnissen*: 1598 (Sibmacher-látkép B L), „temető”: [1684] (Szilahtár 215), *Türkische Begräbnissen*: 1684 (Hallart–Wening-látkép A X), *i cimiteri de Turchi*: 1686 (Hallart–Wening-térkép q), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler látkép).

Islám temető, Gellért-hegy É-i oldalán, *i cimiteri de Turchi*: 1686 (Hallart–Wening-térkép q).

Islám temető, Nap-hegy K-i oldalán, *i cimiteri de Turchi*: 1686 (Hallart–Wening-térkép q).

Islám temető, Mechwart András tér, Veli bég türbéje körül, *i cimiteri de Turchi*: 1686 (Hallart–Wening-térkép q).

Islám temető, Mecset utca. Gül baba türbéje körül, *i cimiteri de Turchi*: 1686 (Hallart–Wening-térkép q).

36. ábra. A Gül baba türbe
Fig. 36 The türbe of Gül baba

Arszlán pasa türbéje, ismeretlen helyen, „Arszlán pasa türbéje”: 1663 (Evlia 253).
Báli pasa türbéje, Szt. György tér D. Báli pasa terén, „Báli pasa türbéje”: 1663 (Evlia 153).
Gázi Ahmed türbéje, Színház utca K. A Szeráj dzsámi előtt, „Gázi Ahmed türbéje”: 1663 (Evlia 243–244, 253), névtelen 1686 (de La Vigne térkép).
Gül baba türbéje, Mecset utca. Szőlők között, „Gül baba türbéje”: 1663 (Evlia 234, 249, 252), „Gül baba türbéje”: 1685 (Marsigli-látkép), „Gül baba türbéje”: 1686 (Marsigli-térkép B 11), névtelen 1686 (de La Vigne térkép).
Gürz Eliász baba türbéje, Gellérthegy Citadella. Gürz Eliász erődítményében, „Gázi Gürz Eliász baba türbéje”: 1663 (Evlia 252), névtelen 1686 (de La Vigne térkép).
Kalajlikoz Ali pasa türbéje, ismeretlen helyen, külvárosban egy dombon, „Kalajlikoz Ali pasa türbéje”: 1663 (Evlia 252–253).
Khizir baba türbéje, Alkotás út. A szőlők között, „Khizir baba türbéje”: 1663 (Evlia 252), „Khizir baba [türbéje]”: 1686 (Marsigli-térkép B 16).
Muhtár baba türbéje, Döbrentei tér. A Zöld oszlopos fürdő hánja előtt, „Muhtár baba sejk türbéje”: 1663 (Evlia 252), névtelen 1686 (de La Vigne térkép).
Miftáh baba türbéje, a Miftáh baba tekkében, „Sejh Miftáh baba türbéje”: 1663 (Evlia 249, 252).
Veli bég türbéje, Mechwart tér. Szőlők között, „Veli bég türbéje”: 1686 (Marsigli-térkép B 10), névtelen 1686 (de La Vigne térkép).

11 Szobrok, köztéri emlékek / Statues, public memorials

Herkules szobra, Mátyás király bátyja emlékére kivégzésének helyén, a királyi palota előtti előudvar közepén állíttatta fel a bronz szobrot az 1480-as években. 1526-ban Szulejmán szultán Isztambulba vitette. *Herculeas statuas*: 1488–1489 (Balogh 1966. 138.); *Herculis simulachrum*: 1526e (Balogh 1966. 139), *Herculis signo ex aere*: 1527 (Velius 1762. 103.), *Ab arce vero regia manus abstinerunt, ante cuius ingressum in columna extitit Herculis ex aere summo artificio fusa imago*: 1531 (Gruber 2002. 241.)

12 Erődítések / Defence

12.1 Városfalak / Town walls

IV. Béla építtette egyszeres falgyűrű a hegy fennsíkja körül, szabályos távolságokra helyezett tornyokkal, első említése *in monte Pestiensis castrum quoddam exstrui fecimus*: 1255 (BTOE I. 40. sz.; Végh 1997. 295–296). Második, külső falgyűrű tornyok nélkül, 14. század utolsó negyede (Végh 1997. 296–297; Bencze 2003a. 114; Végh 2003b. 183–184). Falak körüli árok említése *per fossatum dicte civitatis*: 1441 (Végh 2008. 242. sz.). A Váralja városfala egyszeres falöv a Bem József utca – Margit körút – Vérmező utca vonalában. Építési ideje bizonytalan, első említése *ad novum murum seu portam*: 1390 előtt (BTOE III. 111. sz.). Korai bástyás modernizálás János király által, 1530-as évek (Végh 1997. 297–299). Oszmán bástyás erődítés folyamatosan 1541–1686 között (Fekete–Nagy 1973. 343–346).

12.2 Kapuk / Gates

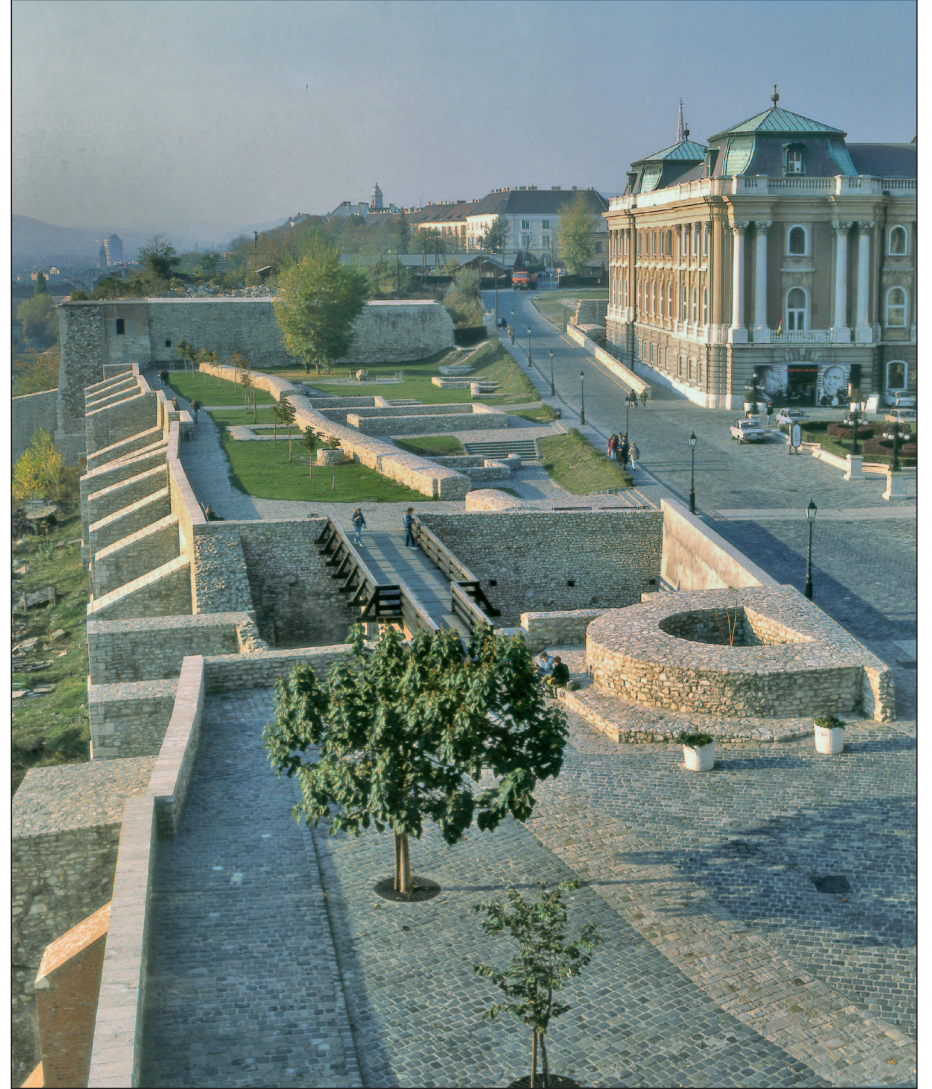
12.2.1 A Várnegyed - Orta Hiszár területén / On the Castle Hill

Bécsi kapu I. Szombat kapu

Esztergomi kapu, I. Szombat kapu

Fehérvári kapu I. Zsidó kapu

Szt. János kapu, Hunyadi János út torkolata a Dísz térenél. Első említése *a parte porte sancti Iohannis*: 1396 (BTOE III. 208), „Palota kapu”: 1663 (Evlia 238), „Vizi kapu”: [1684] (Szilahtár 100), „Vizi kapu”: 1685 (Marsigli-látkép), „Vizi kapu”: 1686 (Marsigli-térkép A 35), „Vizi kapu”: 1686 (Marsigli-térkép B P), *Porta quae ducit ad Danubium*: 1686 (de La Vigne-térkép P), *Porta Pestiensis*: 1686 (Juvigny–Greischer-térkép 72), *La Porte à la Riviere*: 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép 25), névtelen 1686 (Hesseni látkép), *la porta dell aqua*: 1686 (Hallart–Wening-térkép o), *porte del'Eau*: 1687 (Hauy-térkép L)

37. ábra. Az Árpádkori városfal és tornya a Királyi palota előterében, 2008
Fig. 37 The remnants of the 13th century town wall and tower in the foreground of the Royal palace, 2008
Fotó / Photo: Tihanyi Bence

Juden tor I. Zsidó kapu

Kisajtó, Jezsuita lépcső felső végén a Halászbástyánál. Első említése *ex opposito Kysaytho*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/46, 94), „Rácsos kapu, Rejtett kapu”: 1663 (Evlia 237), „Kis kapu” [1684] (Szilahtár 101), „Kis kapu” 1686 (Marsigli-térkép A 45), névtelen 1686 (Hesseni látkép), *potterne* = „Rejtett kapu”: 1687 (Hauy-térkép &)

Kisajtó, Nőegylet utca Ny-i vége. Első említése *türl pey allen heiligen* [1403–1439] (Ofner Stadtrecht X/D). A törökkorban a Savanyúleves bástyába foglalták.

Kisajtó, Táncsics Mihály utca 15 É. Említése 1441 (Végh 2008. 242. sz.), a törökkorban elfalazták.

Kis kapu, a Királyi palota Északi Előudvarának K-i oldalán. Első említése *ein klein Dürl oder Eingang auf einen weiden Platz*: 1567 (Saurau 52), „Ágyúraktár kapu”: 1663 (Evlia 238), „az ágyüöntő vagy ágyúraktár kis kapuja”: [1684] (Szilahtár 101); „Kis kapu”: 1686 (Marsigli-térkép A 28), „Kis kapu”: 1685 (Marsigli-látkép), névtelen 1686 (Hesseni látkép), névtelen 1686 (de La Vigne térkép).

Kis kapu, Színház utca keleti oldalán, „Kis kapu” 1686: (Marsigli-térkép B O).

Hiszárpecse kapu 1663 (Evlia 238), a Koldus kapu jobb oldalán lévő kis kapu. *Koldus kapu*, Szt. György tér D-i oldalán. Első említése *porta altera, quae ad arcem ducit*: [1529] (Velius 1762. 102), „Ágyúraktár tér kapuja”: 1663 (Evlia 239), „Koldus kapu”: 1686 (Marsigli-térkép A 26), névtelen 1686 (de La Vigne térkép), *La Porte du Chateau*: 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép 28)

Kreinfeld-i kapu, feltehetően a Királyi palota területén, ismeretlen helyen, említése *porta de Kereinfeld*: 1302 (AO I. 272–273. sz.)

Lihegő kapu, a Királyi palota déli nagy rondellájának kapuja. Első említése „Lihegő kapu”: 1663 (Evlia 240, 244), „Frengi torony kapuja”: [1684] (Szilahtár 100), „Frengi kapu”: 1686 (Marsigli-térkép A 11), névtelen 1686 (de La Vigne térkép).

Mezei kapu I. Zsidó kapu

Sambstager tor I. Szombat kapu

St. Johannes tor I. Szt. János kapu

Szombat kapu, Várfok utca torkolata a Bécsi kapu térnél. első említése *de foro porte Castrabude (!)*: 1332 (A. II. 500. sz.), *in porta Zombathkapw vocata*: 1380 (Végh 2006. 58), *auff dem Turn dess Sambsten tores*: [1403–1439] (Ofner Stadtrecht X/D), „Bécsi kapu”: 1663 (Evlia 235–237), „Bécsi kapu”: [1684] (Sziláhtár 100, 215), „Bécsi kapu”: 1685 (Marsigli-látkép), „Bécsi kapu”: 1686 (Marsigli-térképA 53), „Bécsi kapu”: (Marsigli-térképB Q), *Porta Viennensis*: 1686 (de La Vigne-térkép Y), *Porta Strigoniensis*: 1686 (Juvigny–Greischer-térkép 70), *La Porte de Vienne*: 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép 23), *Rondel an der Pforten* 1686 (Hesseni látkép h), *la porta di Vienna*: 1686 (Hallart–Wening-térkép p), *porte de Vienne*: 1687 (Hauy-térkép Y).

Vízi kapu I. Szt. János kapu

Zsidó kapu, Palota út torkolata a Dísz térnél. Első említése *per portam que est iuxta synagogam ludeorum*: 1307 (SRH I. 485), *des tores und turnes pey der alten luden gassen* [1403–1439] (Ofner Stadtrecht X/D), „Mezei kapu” 1594 (Ásik Mehmed), „Mezei kapu” (Evlia 235–236, 252), *Ova kapuszu / „Mező kapu”* 1684 [1684] (Sziláhtár 102, 213, 215, 217, 222), *Ova kapuszi / „Mezei kapu”* 1686 (Marsigli-térképA 38), „Mezei kapu” 1686 (Marsigli-térképB U), „Fehérvári kapu” 1686 (de La Vigne-térkép O), *Porta Albensis*: 1686 (Juvigny–Greischer-térkép 71), „Fehérvári kapu” 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép 24), névtelen 1686 (Hesseni látkép), *la porta detta di Alba reale*: 1686 (Hallart–Wening-térkép m), *porte de Stouluassembourg*: 1687 (Hauy-térkép l).

38. ábra. A Fehérvári (középkori Zsidó) kapu, Dörre Tivadar 1900
Fig. 38 Fehérvári (medieval Jewish) Gate, Tivadar Dörre 1900

12.2.2 A Váralja - Bűjük város területén / In the suburb

Felhévízi kapu, Fő utca torkolata a Bem József térnél. Első említése *penes portam seu murum iuxta Danubium*: 1442 (Végh 2008. 244. sz.), „Kakas kapu”: 1663 (Evlia 245, 248), „Kakas kapu”: [1684] (Sziláhtár 99, 213), „Kakas kapu”: 1686 (Marsigli-térképA 76), „Kakas kapu”: 1686 (Marsigli-térképB T), *Portae tres in eadem Civitate Inferiori*: 1686 (de La Vigne-térkép 1), *La Porte de la Ville basse*: (Fontana–Nessenthaler-látkép 6).
Istálló kapu, Fő utca a Jégverem utcánál, „Istálló kapu”: 1663 (Evlia 245–246), névtelen 1686 (de La Vigne térkép).

Kakas kapu I. Felhévízi kapu

Kisajtó, Horváth utca torkolata a Margit körútnál, említése *penes Kysaytho*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/532). A török korban elfalazták.

Mészáros kapu I. Tótfalu kapu

Rév kapu, Lánchíd utca, a Királyi palota É-i völgyzárófala alatt. „Rév kapu”: 1663 (Evlia 245–246), „Urudzs aga kapuja és tornya”: (Marsigli-térképA 14), névtelen 1686 (de La Vigne térkép).

Tassental kapu, Széna tér. Első említése *ad novum murum seu portam*: 1390 (BTOE III. 111. sz.), *iuxta portas civitatis nostre Budensis Thothfalw et Tossanthalkapw vocatas*: 1498 (Végh 2008. 459. sz.), „Új kapu”: 1663 (Evlia

245), „Új kapu”: [1684] (Sziláhtár 99), „Új kapu”: 1686 (Marsigli-térképA 68), „*gnigra* kapu”: 1686 (Marsigli-térképB S), *Portae tres in eadem Civitate Inferiori*: 1686 (de La Vigne-térkép 1), *La porte de la Ville Basse*: (Fontana–Nessenthaler-látkép 6), *Porte an der Wasserstatt*: 1686 (Hesseni látkép P).

Tótfalu kapu, Várfok utca és Vérmező utca kereszteződése. Első említése *in platea Thothfalw dicta in fine eusdem (?) platee versus exteriorem portam*: 1493 (Végh 2008. 436. sz.), *iuxta portas civitatis nostre Budensis Thothfalw et Tossanthalkapw vocatas*: 1498 (Végh 2008. 459. sz.), „Mészáros kapu”: 1663 (Evlia 245), „Mészáros kapu”: [1684] (Sziláhtár 100, 215), „Mészáros kapu”: 1686 (Marsigli-térképA 66), „Mészáros kapu”: 1686 (Marsigli-térképB R), *Portae tres in eadem Civitate Inferiori*: 1686 (de La Vigne-térkép 1), *La porte de la Ville Basse*: (Fontana–Nessenthaler-látkép 6).

Új kapu I. Tassental kapu

12.3 Tornokok / Towers

Régészeti ásatással feltárt 13. századi tornokok:

Szép Ilonka kút – II. Szárazárok Ny (Zolnay 1984. 205); Hunyadi udvar Ny (Zolnay 1984. 205), Szt. György utca 6 Ny (Végh 2003b. 183), Tóth Árpád sétány 8 Ny (H. Gyürky 1978. 31–39), Kapisztrán tér É (Bencze 2000. 50), Országház utca 34 É (Bencze 2003. 114–115), Országház utca 33 É (Bencze 2003. 114–115).

12.4 Bástyák / Bastions

12.4.1 A Várnegyed - Orta Hiszár területén / On the Castle Hill

Erdélyi bástya, Táncsics Mihály utca K. János király építtette 1530–1541 között (Végh 1997. 298). Névtelen 1542 (Solis-látkép), névtelen 1684 (Hallart–Wening-látkép P), „Erdélyi torony”: [1684] (Sziláhtár 95, 101, 224) „Erdélyi bástya”: 1685 (Marsigli-látkép), „Erdélyi torony”: 1686 (Marsigli-térkép A 51), „Musztafa pasa bástyája”: 1686 (Marsigli-térképB E), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép), *Rondel am Eck gegen die Donau* 1686 (Hesseni látkép Y), névtelen 1686 (de La Vigne-térkép), névtelen 1687 (Hauy-térkép).

Föld bástya, Tóth Árpád sétány ÉNy sarok, Esztergomi rondella. János király építtette 1530–1541 között (Végh 1997. 298). Névtelen 1541 (Schön-látkép), névtelen 1598 (Zimmerman-látkép), „Föld torony”: [1684] (Sziláhtár 101, 215), „Föld bástya”: 1685 (Marsigli-látkép), „Föld torony”:

39. ábra. Karakas pasa tornya, 1890 körül
Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, Fotótár 1695.1.
Fig. 39 Tower of Karakaş pasha, around 1890
Budapest History Museum, Kiscell Museum, Photo collection 1695.1.

1686 (Marsigli-térképA 62), „Föld torony”: (Marsigli-térképB H), *La grande Rondelle*: 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép 11), *obere Rondel so die Keyserl: occupiert*: 1686 (Hesseni látkép T), névtelen 1686 (de La Vigne-térkép), névtelen 1687 (Hauy-térkép 16).

Híradás bástya, Halászbástya É. Feltehetően János király építtette 1530–1541 között (Végh 1997. 298). Névtelen 1542 (Solis-látkép), „Híradás torony”: [1684] (Sziláhtár 95, 101), „Hír torony”: 1685 (Marsigli-látkép), „Hír torony”: 1686 (Marsigli-térképA 48), „Hír torony”: 1686 (Marsigli-térképB D), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép), névtelen 1686 (de La Vigne-térkép), névtelen 1687 (Hauy-térkép).

Karakas pasa tornya, Palota út K. Építtetője Karakas Mehmed budai pasa (1614, 1618–1621). „Karakas pasa bástyája”: 1663 (Evlia 235), „Karakas Mehmed pasa tonya”: [1684] (Sziláhtár 101, 223), „Karakas torony”: 1685 (Marsigli-látkép) „Karakas pasa tornya”: 1686 (Marsigli-térképA 25), „Karakas pasa tornya”: 1686 (Marsigli-térképB M), névtelen 1686 (Hesseni látkép), névtelen 1686 (de La Vigne-térkép), névtelen 1687 (Hauy-térkép).

Kászim pasa bástyája, Szt. György utca Ny. Korábi ágyútorony és rondella helyén Szári (Gürdzsi) Kenán budai pasa 1653–1659, 1663) idején kezdték meg építését és Kászim budai pasa (1666–1667) idejében fejezték be, építési tábla 1667/1668 (Gerő 1956). Névtelen 1541 (Schön-látkép), névtelen 1603 (Zimmermann-látkép), „Szári (Gürdzsi) Kenán pasa bástyája”: 1663 (Evlia 235–236), névtelen 1684 (Hallart–Wening-látkép), „Kászim pasa tornya”: [1684] (Sziláhtár101), „Kászim pasa tornya”: 1686 (Marsigli-térképA 39), „Haszán pasa tornya”: (Marsigli-térképB L) „Kászim pasa tornya”: 1685 (Marsigli-látkép), névtelen 1686 (Hallart–Wening-látképB), névtelen 1686 (Hesseni látkép X), névtelen 1686 (de La Vigne-térkép), *grosse rondelle*: 1687 (Hauy-térkép H).

Kis torony, Királyi palota D, Buzogány torony, Zsigmond király építtette 1410–1430 között. „Frenk módra, európai módra épített kis torony”: 1686 (Marsigli-térképA 9), névtelen 1686 (de La Vigne térkép), névtelen 1687 (Hauy-térkép 2).

Magasított ágyúállás, Szt. György tér D, Sziávus aga építette 1684–1686 között. „Sziávus pasa által készített új téglabástya”: 1686 (Marsigli-térképA 24), „védmű” 1686 (de La Vigne-térkép N), *Cavallier*: 1687 (Hauy-térkép F), Mehmed pasa bástyája, Babits Mihály sétány K. Nem tudni melyik Mehmed pasa építette. „Mahmud pasa tornya”: 1686 (Marsigli-térképA 52), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép), névtelen 1686 (de La Vigne-térkép), névtelen 1687 (Hauy-térkép).

Murád pasa bástyája, Anjou sétány É, építtetője Kara Murád budai pasa (1650–1653). „Kara Murád pasa bástyája”: 1663 (Evlia 235), „Murád pasa tornya”: 1686 (Marsigli-térképA 56), „Kara Hodzsa tornya”: (Marsigli-térképB F), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép), *das dritte Rondel so die Brand: occupiert*: 1686 (Hesseni látkép), névtelen 1686 (de La Vigne-térkép 13), névtelen 1687 (Hauy-térkép).

40. ábra. A Királyi palota nagy rondellája, 2008
Fig. 40 The Great Semi-Circular Bastion of the Royal Palace, 2008
Fotó / Photo: Tihanyi Bence

Nagy rondella, Királyi palota D, János király építtette 1530–1541 között (Végh 1997. 298.). Első említése *Basthia*: 1541 (Végh 1997. 78. j.), *couallier tondo*: 1541 (Mazza 1875. 228), *Rundel*: [1555] (Dernschwam 1923.270), „nagy bástya”: 1663 (Evlia 144), *Frenki torony*: [1684] (Sziláhtár 101, 220–222), „Frenk módra, európai módra épített nagy torony”: 1686 (Marsigli-térképA 10), „Frenk módra épített torony”: 1686 (Marsigli-térképB B), *La grande Rondelle* 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép 44), *Rondel am Schloss*: 1686 (Hesseni látkép S), *Arcis Rondela* 1686 (de La Vigne-térkép K), *La grosse Rondelle* 1687 (Hauy-térkép A)

Savanyú leves bástya, Tóth Árpád sétány Ny. Feltehetően János király építtette 1530–1541 között (Végh 1997. 298). Névtelen 1541 (Schön-látkép), névtelen 1598 (Zimmerman-látkép), névtelen 1684 (Hallart–Wening-látkép), „Savanyú leves torony” [1684] (Sziláhtár 101), „Savanyú leves bástya” 1685 (Marsigli-látkép), „Savanyú leves torony” 1686 (Marsigli-térképA 64), „Savanyú leves torony 1686 (Marsigli-térképB I), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép), névtelen 1686 (Hesseni látkép), névtelen 1686 (de La Vigne-térkép), névtelen 1687 (Hauy-térkép 10).

Sziavus pasa bástyája, Anjou sétány É, építtetője Sziavus budai pasa (1648–1650). „Sziavus pasa bástyája 1663”: (Evlia 235, 245), „Sziavus pasa tornya”: 1686 (Marsigli-térképA 58), „Musztafa pasa tornya”: 1686 (Marsigli-térképB G), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép), *Mitlere Rondel so die Keyserl: occupiert*: 1686 (Hesseni látkép V), névtelen 1686 (de La Vigne-térkép 13), névtelen 1687 (Hauy-térkép).

Veli bég bástya, Tóth Árpád sétány Ny. Feltehetően János király építtette 1530–1541 között (Végh 1997. 298). Névtelen 1541 (Schön-látkép), névtelen 1598 (Zimmerman-látkép), „Veli bég tornya”: [1684] (Sziláhtár 101), „Veli bég tornya”: 1686 (Marsigli-térképA 63), „Ahmed csorbadzsi [tornya]”: 1686 (Marsigli-térképB K), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép), névtelen 1686 (de La Vigne-térkép), névtelen 1687 (Hauy-térkép 11).

12.4.2 A Váralja – Bűjük város területén / In the suburb

Ali pasa bástyája, Ybl Miklós tér É. „Ali pasa bástyája”: 1663 (Evlia 235, 246, 250, 256), névtelen 1684 (Hallart–Wening-látkép), „Víz torony”: 1686 (Marsigli-térképA 12), „Bölme torony”: 1686 (Marsigli-térképB C), névtelen 1686 (de La Vigne-térkép), *rondelle del'Eau*: 1687 (Hauy-térkép C).

Urudzs aga tornya, Lánchíd utca K. „Urudzs aga kapuja és tornya”: (Marsigli-térképA 14), névtelen 1686 (de La Vigne térkép), névtelen 1687 (Hauy-térkép).

Istálló bástya, Bem rakpart – Jégverem utca. „Nagy torony az Istálló kapu tövében”: 1663 (Evlia 246), „Víz bástya”: 1685 (Marsigli-látkép), „Istálló torony”: 1686 (Marsigli-térképA 32), névtelen 1686 (Hesseni látkép), névtelen 1686 (de La Vigne térkép) névtelen 1687 (Hauy-térkép).

Arany bástya, Király lépcső É. „Arany bástya”: 1686 (Marsigli-térképA 34), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép), névtelen 1686 (Hesseni látkép), névtelen 1686 (de La Vigne térkép).

Ezüst bástya, Király lépcső É. „Ezüst bástya”: 1686 (Marsigli-térképA 33), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép), névtelen 1686 (Hesseni látkép), névtelen 1686 (de La Vigne térkép).

Kakas kapu bástya, Bem rakpart Ny, Bem József tér D. „Kakas kapu és torony”: 1686 (Marsigli-térképA 77), névtelen 1686 (Hesseni látkép), névtelen 1686 (de La Vigne térkép).

„Uláma pasa tornya”: 1663 (Evlia 235)
„Báli pasa bástyája”: 1663 (Evlia 235)
„Szulejmán pasa bástyája”: 1663 (Evlia 235)

12.5 Fegyvertárak, lőportárak / Armouries, gunpowder storage

L. 19 Különleges jogállású épületek, Friss palota
Fegyvertár, Öntőház utca D, a várfalak között. „Bölme, tele ágyúgolyóval”: 1663 (Evlia 246), „Bölme, a bégség magtárai”: (Marsigli-térképA 13), Ali pasa bástya és Urudzs aga bástyája között, „Urudzs aga kapuja melletti lőportár”: 1686 (Marsigli-jegyzék 3), *Armentarium turcicum*: 1686 (de La Vigne-térkép L), *Magazin d'artillerie turqs*: 1687 (Hauy-térkép D). Az 1686-os ostromban épen maradt.

Fegyvertár, Clark Ádám tér, Fő utca. „Istállók”: 1685 (Marsigli-látkép), *Armentarium maius*: 1686 (de La Vigne-térkép S), *grand magazin*: 1687 (Hauy-térkép O), *Muraille de Escuries du Roy Matthias*: 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép 32), *Proviand Haus*: 1695 (ZaigerW). Az 1686-os ostromban épen maradt.

Lőportár, Budavári Palota, Hunyadi udvar. *Proviandhaus*: 1664 (Auer 149); „A fegyvertár megnyújtott bástyái”: 1686 (Marsigli-térképA 22), „Nagy fegyvertár a királyi palotában, ahol lőport tároltak”: 1686 (Marsigli-jegyzék), *Armamentarium majus, ubi asservabantur pulveres, 22° July circa hora 7em auras vibratum*: 1686 (de La Vigne-térkép M), *Muraille jettée en l'air par la poudre du Magazin enflammée par les nostres*: 1686 (Fontana–Nessenthaler látkép), *place du grand magazin a poudré qui asauté le 22e juillet 1686*: 1687 (Hauy-térkép E). Felrobbant az ostromban, 1686. július 22-én.

12.6 Lőpormalom / Powder mill

Lőpormalom (*Barutháne*), és -raktár, négyszögletű, sarkain négy toronnyal, 1578 előtt épült (Sudár 2003. 228, Lászlay–Papp 2008. 63–71). Evlia tizenkét kerekét említi (Evlia 252–254). *Ein Palast vnd Zollhaus in der Oberrn vor Statt*: 1598 (Siebmacher-látképB E), „Lőporraktár vára”: 1663 (Evlia 252–254), „Lőpormalom” (*Barut degirmeni*): 1669 (Brown), *Der Türcken Bäder*: 1684 (Hallart–Wening-látkép W), „Lőporraktár”: 1686 (Marsigli-térképA 79), *Thermarum Scaturigo, sive Balneum Regale*: 1686 (de La Vigne-térkép 2), *un' antico Castello con un mulino, per fare la poluere*: 1686 (Hallart–Wening-térkép s), *Mola pulveris tormentarij*: 1686 (Kalendárium-látkép N), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler látkép).

41. ábra. A török kori Lőpormalom (Barutháne), a későbbi Császár malom, Ludwig Rohbock 1840 körül, Budapesti Történeti Múzeum, Metszettár
Fig. 41 The Ottoman period gunpowder mill (Barutháne), later Császár (Imperial) mill, Ludwig Rohbock around 1840, Budapest History Museum, Collection of graphics

12.7 Laktanyák / Barracks

Janicsár laktanya, ismeretlen helyen. „Janicsárok laktanyája”: 1663 (Evlia 243), „janicsár aga szállása”: 1686 (Marsigli-jegyzék 8).

12.8 Őrházak, őrtanyák / Guardhouses

Őrház, Csardak kolkháneszi / „őrház”: (Marsigli-térképA 40).

12.9 Gürz Eliász vára / Castle of Gürz Eliás

Kis erőd a Gellért-hegyen. A törökök építették a 16. század második felében, benne Gürz Eliász türbéje (10.3 Iszlám temető) és mecsetje (9.3 Iszlám istentiszteleti helyek). *Das Blockhaus, welchs die Türcken angesteckt vnd verlassen*: 1598 (Siebmacher-látkép B I), „Gürz Eliász vára, Gürz Eliász palánkjája”: 1663 (Evlia 254–255), *Dass Blockhaus*: 1684 (Hallart–Wening-látkép D) névtelen 1686 (de La Vigne-térkép), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler látkép).

13 Igazgatási épületek / Administration

Tanács háza, Szentháromság utca É. Első okleveles említése *ex opposito pretorii*: 1397 (BTOE III. 239. sz.), *Rathaus*: (Ofner Stadtrecht X/D, 32, 58, 64), *tanács háza*: [1541] (Végh 2006. 71). 1541-ben elveszti funkcióját.

Börtön, Szentháromság tér DNy. A Tanács házánál a Patikáros sorral szemben (Végh 2006. 71).

Pellengér, Szentháromság tér D. A Tanács háza előtt, a Boldogasszony plébániatemplomhoz átvezető köznél, *pellengér*: 1541 (Végh 2006. 183).

Vesztőhely, Tárnok utca Ny, É-i vége. A Káposztapiacon (Végh 2006. 72).

Akasztófa, Várfok utca É-i vége. A Tótfalu kapu előtt, *patibulum*: 1391 (BTOE III. 111. sz.).

Pasa palotája, Színház utca D. A Vízi kapu mellett a keleti oldalon, a mecsetet l. 9.3. Iszlám imahelyek, Pasa mecsetje). „A középső vár palotája”: 1663 (Evlia 238), névtelen 1685 (Marsigli-látkép), „Pasa palotája”: 1686 (Marsigli-térképA 30), *Bassae sive Gubernatoris domicilium cum eius Moschea*: 1686 (de La Vigne-térkép Q), *Habitatio Bassae*: 1686 (Juvigny–Greischer-térkép 69), *La Maison du Bascha*: 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép 33), *maison du bacha*: 1687 (Hauy-térkép M),

Pasa kethudájának palotája, Színház utca É. A pasa palotájával szemben „a pasa kethudájának palotája”: 1663 (Evlia 238).

14 Kereskedelem / Trades and commerce

14.1 Piacterek, vásárterek / Market places

Éves vásár

Pünkösdi vásár, pontos helye Felhévizen ismeretlen, valahol a Duna parton, valószínűleg a révnél. A vásár keletkezésének ideje bizonytalan, időtartama a pünkösdi előtti és utáni nyolc nap (a felhévizi egyház patrocíniuma: Szentháromság). (Tringli 2010, Weisz 2010. 1439, Tringli 2011) Első említése *ad congregationem in Budam ad festum pentecosten venientes*: 1295 (Mon. Strig. II. 365.sz.), *Petrus de foro Danubii*: 1347 (MOL DL 3926), *Aigen Iarmargkt*: [1403-1439] (Ofner Stadtrecht X/D), *ain marckt zu Offn auf pfingsten*: [1500-1505 k.] (Müller 1962. 93–94.), *in superioribus termis prope Wasar penes Danubium*: 1510k (Budai bortizedjegyzék II/342).

Kisasszony napi vásár, IV. László király adománya a városnak. A vásár a Váralján volt, de pontos helye ismeretlen, l. 8. Utcák, Kisvásár, Flek utca, Csörgő utca, Kolbász utca, Búza utca. Időtartama Kisasszony nap (Szűz Mária

születése, szeptember 8) előtti és utáni nyolc nap (a budai főplébánia patrocíniuma Szűz Mária), a vásár vámja a szigeti apácákat illette meg. (Tringli 2010, Weisz 2010. 1439, Tringli 2011) Első említése *nundinas seu ferias ac congregationem fori annui*: 1287 (BTOE I. 214. sz.), *tempore nundinarum circa festum Nativitatis Virginis Gloriose celebrandarum*: 1290 (BTOE I. 242.sz.), *zu Offn facht sich an zu unser liebn frawn tag*: [1500-1505 k.] (Müller 1962. 93–94).

újabb vásár időpontok:

Szt. Mária Magdolna és Szt. Péter mártír napi vásár 1520k, 1524 (MOL DL 36498, 23972), a plébániatemplomoknál l. 9.1 Keresztény istentiszteleti helyek.

Heti vásár

A budaiak által használt pesti kiváltságlevélbe (1244) belefoglalták a heti vásár tartásának szabadságát, IV. Béla a budai heti vásár vámját a szigeti domonkos apácakolostornak adományozta (1255). Első említései: *forum sicut prius habeant cottidianum*: 1244/1496 (BTOE I. 27.sz.), *tributum de foro seu mercato ipsius castri*: 1255 (BTOE I. 40. sz.) *tributum fori sive sollempnis seu cottidiani in castro Pestiensi necnon extra districtum eiusdem castri*: 1255 (BTOE I. 41. sz.),

Kedd, szerda: piactér a Boldogasszony plébániatemplom és a Szt. György kápolna között. Kezdetben a heti vásár kedden (l. 8. Utcák Keddhely), később szerdán (l. 8. Utcák, Szerda). A 14. század végétől a német városrészben, a 15. századtól Szt. György piacnak nevezik (l. 8. Utcák, Szt. György piac), ma Tárnok utca. Első említése *in foro tertie ferie*: 1320 (MOL DL 40389), *feria quarta in civitate Budensi*: 1388 (BTOE III. 48. sz.), *Den Mitich pey den Tewtschen vmmb vnßer frawen kirchen ann den placzen*: [1403–1439] (Ofner Stadtrecht 227. sz.), *in teatro sancti Georgii martiris*: 1459 (Z X. 69. sz.).

Péntek, szombat: piactér a Szt. Mária Magdolna plébániatemplom körül.

Kezdetben a hetivásár szombaton, majd pénteken és szombaton (l. 8. Utcák, Szombathely, Szombatpiac). A 14. század végétől a magyar városrészben, ma Kapisztrán tér. Első említése *in foro sabbati*: 1320 (MOL DL 40389), *prope locum fori Sabbati*: 1322 (Wenzel 1857. 200. sz.) *der Freitag bey den Vngern vmmb sand Marie Magdalenen kirche an den pletzen*: [1403–1439] (Ofner Stadtrecht 227. sz.), *sambstag margkt*: [1403–1439] (Ofner Stadtrecht X/D, 154. sz.), *Zombathel*: 1418 (BTOE III. 722. sz.).

42. ábra. Boltablakok a középkori Posztómető utcában, a mai Uri utcában, 2008
Fig. 42 Shop windows in the medieval Clothcutter Street (today Uri utca), 2008
Fotó / Photo: Tihanyi Bence

Posztósüzletek, a Nyíró utcának (néha más néven: Posztómető, Hátsó, Mindszent, Szt. György utca, l. 8. Utcák) K-i házsorában sorakoztak, ma Uri utca K-i oldala a Szentháromság utca és a Dísz tér között (Benda 2011). Említései *cameram lapideam pro incidendis pannis aptam*: 1427 (BTOE III. 920. sz.), *boltarum ubi panni vendi censuerint*: 1440 (Katona 1790. 102–104.), *Schint Gvelb ... unter den Gvant Lauben*: 1514 (Végh 2008. 570. sz.). Kalmárüzletek, a Szt. György piac (más néven: Kalmár utca, Tikszer l. 8. Utcák) Ny-i házsorának É-i részén sorakoztak, ma Tárnok utca Ny-i oldala a Hajadon utcától É-ra (Benda 2009–2010). Említései *bei den stein kremen*: [1403–1439] (Ofner Stadtrecht 154. sz.); *inter institas*: 1475 (Végh 2008. 347. sz.).

Patikák, a Szt. György piac K-i házsorának É-i részén (más néven: Patikáros sor, Patikáros utca l. 8. Utcák), ma Tárnok utca K-i oldala (Benda 2011). Említései: *in serie apotecariorum (!) ex opposito pretorii*: 1397 (BTOE III. 239. sz.); *vor den apotekeren*: [1403-1439] (Ofner Stadtrecht 154. sz.); *inter appotecas(!)*: 1475 (Végh 2008. 343. sz.); *in serie Apothecariorum*: 1500 (Végh 2008. 474.sz.).

Mészárosok

Mészárszékek, a német mészárosok céhének mészárszékei a Szt. György piacon, a kalmárüzletek és a patikáros boltok közötti térségen, ma Tárnok utca (Benda 2012). Említései *an den fleish pengken*: [1403–1439] (Ofner Stadtrecht 154. sz.), *in platea Apothecariorum in vicinitatibus ... et sedem semellarum a meridionali ... ac macellorum carniuum ab occidentali partibus*: 1475 (Végh 2008. 344. sz.).

Mészárszékek, a magyar mészárosok céhének mészárszékei a Szombatpiacon, a Szt. Mária Magdolna templom déli oldala mentén, ma Kapisztrán tér É. Említései *in foro Sabbati... ad latus macellorum foris ecclesiam beate Marie Magdalene*: 1457 (Végh 2008. 299. sz.), *sedes carnificum*: 1500 (Végh 2008. 472. sz.).

Vágóhíd, ismeretlen helyen, a Duna partján a német mészárosok házainak szomszédságában (I. 8. Utcák, Mészáros utca). Említései *Wagohyd*: 1509 (*Mészáros céhkönyv 377–380*), *auf der gemain slachprugken pey der Tonaw*: [1403–1439] (Ofner Stadtrecht 105).

Halárusok

Halpiac, a napi piac egyik része a Tanácsháza előtt, élőhalak árusításának helyszíne, (Végh 2006. 73, 185. L. még 8. Utcák, Eleventhalszer), ma Úri utca kiszélesedése a Szentháromság utca torkolatánál. Első említése *am Vischmargk*: [1403–1439] (Ofner Stadtrecht 110. sz.), *Elewenhalzer*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/276), *Elewenhalwchaya*: 1511 (Végh 2008. 549. sz.), *Halzer*: 1529 (Végh 2008. 728. sz.).

Halász utca, I. 8. Utcák

Királyi halászsok, királyi szolgáltatónépek a Váralján, lakóhelyük a Halász utca (I. 3.2. Eltérő birtoklású területek, 8. Utcák). Említései *piscatores ... in suburbio castris ... commorantes*: 1424 (*Mészáros céhkönyv 344*) *magistri piscatorum nostrorum de eodem suburbio ad nostrum regale palatium spectantium*: 1474 (*Mészáros céhkönyv 348*),

Haltartók, a halárusok haltartói a Dunában a Váralján, pontos helye ismeretlen. Említése *reservacula piscium venditorum*: 1509 (*Mészáros céhkönyv 378*).

Haltartók, a német mészárosok haltartói, a Dunában a Váralján a vágóhíd mellett. Említése *reservacula*: 1509 (*Mészáros céhkönyv 378–380*).

Zsemlyesütők, pékek

Zsemlyeszek, I. 8. Utcák (Benda 2012)

Kofák a Szt. György piacon [1403–1439] (Ofner Stadtrecht 154. sz.):

gyümölcsárus, *obserin*, kilencen a patikák előtt, ma Tárnok utca K-i oldal É-i vége.

zöldséges, *Dy fragnerin, dy daz gmüess verkauffen*, kilencen, a patikák előtt, ma Tárnok utca K-i oldal közepe.

sajtós, *keserin*, kilencen a patikák előtt a zsemlyeszekig, ma Tárnok utca K-i oldal D-i vége.

baromfi árus, *hunerin*, kilencen a kalmár üzletek előtt, a mészárszékekig, az elárúsítás helyének neve másként: Tikszer (I. 8. Utcák), ma Tárnok utca Ny-i oldal D-i rész.

vadvágó, *Wiltpreterr*, ketten vagy hárman a mészárszékek mögött, ma Tárnok utca Ny-i oldal közepén.

káposztás, *kreüterin*, hatan a mészárszékek mögött a városi konyháig, az elárúsítás helyének neve másként: Káposztapiac (I. 8. Utcák), ma Tárnok utca Ny-i oldal a Balta köznél.

Török-kori boltok

Bazár, Dísz tér, „bazár”: 1663 (Evlia 234), „bazár”: 1686 (Marsigli-térképA 37).

Bazár, Szentháromság tér, Bazár”: 1686 (Marsigli-térképA 46), „Musztafa pasa bazárja”: 1686 (Marsigli-jegyzék 1).

Bedesztán, Szentháromság tér. *Bedesztán*: 1663 (Evlia 243), *Bedesztán*: 1686 (Marsigli-térképA 42).

Üstkészítők, Szentháromság tér 2., Városháza. *Kazándzilár jeri dir*: 1686 (Marsigli-térképA 43).

14.2 Kereskedelmi igazgatás / Commercial administration

Vámszedőhely, a szigeti apácáké, kezdetben a vár kapuiban, a piactereken és a Váralján, a vásártéren szedték, később a Váralja városfalának kapuiban is. Első említése *in porta castris et in foro*: 1290 (BTOE I. 243. sz.) *tam in castro Budensi quam sub castro*: 1290 (BTOE I. 242. sz.), *de foro porte Castrabude*: 1332 (A II. 500. sz.), *zollhaus*: [1555] (Dernschwam 1923. 270), *iuxta portas civitatis nostre Budensis Thothfalw et Tossanthalkapw vocatas*: 1497 (Végh 2008. 458. sz.).

Mérleg, a szigeti apácáké, a piactéren, közelebről ismeretlen helyen. Említése *mensura illa masa vocata*: 1464 (MOL DL 16034).

Vámszedőhely, a szigeti apácák vámszedőhelye Kelenföld faluban. Említése *per villam nostram Kelenfeulde vocatam*: 1380 (MOL DL 6726).

Vámszedőhely, budai káptalané, Felhévizen a révnél. Az ott lévő vásártéren szedték, közelebről ismeretlen helyen, a Duna partján. ... *tributum circa Calidas Aquas superiores Budenses in portu Danubii ... quod ... tributum fori Geysa vocaretur*: 1465 (MOL DL 67/1 fol. 33v-34v).

15 Középkori kézművesség / Medieval crafts

Ötvösök

Szombatpiac, János ötvös 1378 (MOL DF 208517)

Boldogasszony plébániatemplommal szemben, Magyar Mihály 1388 (BTOE III. 54. sz.)

Boldogasszony plébániatemplom környékén / Szt. Miklós utca, Magyar Miklós 1411 (BTOE III. 564. sz.), 1427 (BTOE III. 915. sz.)

Boldogasszony plébániatemplom környékén, Hans Österreicher 1427 (BTOE III. 915. sz.)

Szt. György kápolna előtt, Ruprecht ötvös 1481 (DF 238159), 1490 (DF 208830)

Ötvös utca, Stephan Kremnitzer 1489 (DF 238163), 1505 (DF 238174)

Tanácsháztól nem messze, Bernhard ötvös 1491 (DF 238181), 1501 (DF 238105)

Szt. György kápolnával szemben, Matthias Harber (kereskedő is) 1501 (DF 238105)

Ötvös utca, Pietro de Belanis 1505 (DF 238174)

Ötvös utca / Boldogasszony plébániatemplom környékén, Imre ötvös 1489 (DF 238163), 1505 (DF 238174)

Ötvös utca, Ötvös György, 1505, 1510k (Budai bortizedjegyzékek I/137, II/111)

Ötvös utca, Boldogasszony plébániatemplommal szemben, Ötvös János 1505, 1510k (Budai bortizedjegyzékek I/660, II/178)

Ötvös utca, Ötvös Konrád özvegye (Budai bortizedjegyzékek I/661)

Ötvös utca, Ötvös Lénárt 1520 (DF 250212)

Ötvös utca, Ötvös Ráfáel 1505, 1510k (Budai bortizedjegyzékek I/17, II/29)

Szombat kapu előtt, Márton ötvös 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/390)

Pénzverők

Pénzverőház [1403–1439] (Ofner Stadtrecht X/D), 1441 (DL 249009), 1505, 1510k (Budai bortizedjegyzékek I/603, II/440)

Boldogasszony plébániatemplom környékén / Szt. Miklós utca, Nicolaus Czauzsch 1411 (BTOE III. 564. sz.), 1427 (BTOE III. 915. sz.)

Ötvös utca, Leonhard Plat 1467 (DL 93370)

Szt. György piac, Pénzverő Miklós 1502 (DF 238110)

Olasz utca vége / Tej utca, Pénzverő Miklós 1489, 1504 (DF 286489 p. 87.)

Gyöngyfűzők

Ötvös utca, Gyöngyfűző Osvát 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/48, 136)

domonkos kolostor mellett, Farkas gyöngyfűző 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/572)

Boldogasszony plébániatemplom mellett, Péter gyöngyfűző 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/598)

Ónkorsógyártók

Szt. György kápolna előtt, Ulrich ónkorsógyártó 1479 (ÖStA, HHStA Archiv Erdődy, Urkunden D 771)

Szt. György piac, Péter ónkorsógyártó 1481 (DF 238159)

Szt. György kápolna körül, Jakab ónkorsógyártó 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/404)

Szt. György kápolna előtt, Orbán ónkorsógyártó 1511 (DF 238114)

Szt. György kápolna előtt, Rozsnyói Lukács 1527 (Eszk. k. m. lt. 46-5-9)

Kardcsiszárok

Olasz utca, Csiszár Demeter 1507 (DF 238294)

Olasz utca, Csiszár János 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/26)

Szt. István kolostornál, Csiszár János 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/616)

Mészáros utcában, Csiszár Péter 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/320)

43. ábra. Ülőfülkés kapualj a budai Várnegyedben, Uri utca 32, 2011

Fig. 43 Gateway with sedilia in the Castle District, 32 Uri utca, 2011

Fotó / Photo: Tihanyi Bence

Kádárok, pintérek

Mindszent utca, Imre kádár 1471 (DL 45484)

Olasz utca vége, Kádár Vitál 1486 (DL 19161)

Szombathely, Pintér István 1494 (DL 39213), 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/358)

Zsemlye utca, Pintér Lőrinc 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/428)

Szt. Pál utca, Benedek kádár 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/320)

Felhévíz, László kádár 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/173)

Felhévíz, András kádár özvegye 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/268)

Szombathely, Pintér Máté 1505, 1510k (Budai bortizedjegyzékek I/306, II/260)

Szombathely, Mária Magolna plébániatemplom mellett, Pintér Pál, 1505, 1510k (Budai bortizedjegyzékek I/86, II/73, 618)

Szombathely, Pintér Cirják 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/402)

Szombahely, Pintér László 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/53)
Szt. Pál utca, Pintér Miklós 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/331)
Szt. Pál utca, Pintér Pál 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/47)
Újváros, a kisajtó mellett Mátyás kádár 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/532)

Szűcsök

Szt. Miklós utca, Brünni Miklós szűcs 1389 (DL 8836)
Mindszent utca, néhai Kunz szűcs és fiai 1403 (DL 8864)
Olasz utca, Nikolaus Korpner 1446 (DL 93040)
Szt. György utca, János szűcs 1457 (DF 238093)
Mindszent utca, Pál szűcs 1477 (Batthyany cs. körmendi lt. Acta Ant. Misc. 5-7-157)
Mindszent utca, Hans Graf 1489 (DF 286489 p. 82)
Mindszent utca, Georg Geier 1493 (DF 229059)
Mindszent utca, Miklós szűcs 1493 (DF 229059)
Olasz utca, Mihály szűcs 1493 (DF 274032)
Olasz utca, Ambrus szűcs özvegye 1498 (DL 106070)
Szt. György kápolna előtt, Tamás szűcs 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/396)
Szt. György kápolna előtt, Gyöngyösi János 1505, 1510k (Budai bortizedjegyzékek I/345, II/343)
Szt. György kápolnánál, Antal szűcs 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/656)
Mindszent utca, Szűcs Pál özvegye 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/74)
Mindszent utca, Kis Domonkos 1505, 1510k (Budai bortizedjegyzékek I/149, 596, II/119, 474)
Kisajtóval szemben, Szűcs Jakab 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/46)
Mindszent utca, Szűcs Gergely 1505, 1510k (Budai bortizedjegyzékek I/281, 414, II/251, 392, 534)
Mindszent utca, Szűcs Lőrinc 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/218)
Mindszent utca, Szűcs Péter 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/425)
Olasz utca, Kristóf szűcs 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/96)
Mindszent utca, Sigismund Peinizer 1513 (DF 286489 p. 82)
Szt. György utca, Szűcs Tamás 1520 (DL 106083 p. 549–550)

Vargák

Szombatpiac, Márk varga 1322 (DF 229865)
Szt. György piac, Andreas Greis 1423 (BTOE III. 819. sz.)
Szt. György piac, Tamás császári varga 1434 (BTOE III. 1073. sz.)
Szt. György piac, Erdélyi Gáspár 1457 (DF 238093)
Alhévíz, Bornemissza Péter 1482 (DL 93548)
Szt. János utca, Barthus varga 1494 (DF 274182)
Kisvásár, Német János 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/509)
Olasz utca, Varga Péter 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/544)
Olasz utca, Varga István 1505, 1510k. (Budai bortizedjegyzékek I/4, II/38, 424)
Ötvös utca, Varga Jakab 1505, 1510k (Budai bortizedjegyzékek I/413, II/407)
Tanácsháznál, Varga Lőrinc 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/255)
Tanácsháznál, Menyhért varga 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/401)
Tótfalu, Varga Gergely 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/447)
Szt. János utca, néhai Gergely varga 1509 (DF 274197)
Szt. János utca, Menyhért varga 1510k. (Budai bortizedjegyzékek II/318)
Olasz utca, Varga Benedek 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/335)
Tanácsházzal szemben, Varga János özvegye 1510k. (Budai bortizedjegyzékek II/100)
Tikszér, Varga Márton 1510k. (Budai bortizedjegyzékek II/203)
városi konyha mellett, Varga Péter 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/533)
Zsidó kapu mellett, Varga János 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/487)
Zsidó kapu mellett, Horvát Miklós 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/544)
Tej utca, Varga László (Budai bortizedjegyzékek II/411)
Szt. János utca, Varga Fülöp özvegye 1517 (DF 208156)

Erszénygyártók

Mindszent utca, Miklós erszénygyártó 1415 (BTOE III. 663. sz.)
Nyíró utca, Erszénygyártó János 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/402)

Ablakgyártók (üvegművesek)

Mindszent utca, Máté ablakgyártó 1471 (DL 45484)
Szt. Pál utca, Zöld János 1488 (DL 19445)
Szombathely tér, Máté ablakgyártó 1494 (DL 39213)
Szombathely tér, Benedek ablakgyártó 1494 (DL 39212)
Szt. Mihály kápolna mellett, Ablakgyártó Ferenc 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/48)

Ácsok

Csorgó utca, Ács Farkas 1505, 1510k (Budai bortizedjegyzékek I/188, II/175)
Boldogasszony plébániatemplom temetője, Ács János özvegye (Budai bortizedjegyzékek II/413)

Kőfaragók, kőművesek

Szt. György piac, Pocakos János kőfaragó 1365 (DF 208573)
Mindszent utca, Mátyás kőfaragó 1471 (DL 45484)
Szt. Pál utca, János kőfaragó özvegye 1483 (Kiss 2005. 8. sz.)
Szombathely, Mindszent utca, Zalai György 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/98, 597)

Szt. Mihály kápolna mellett, Mészáros utca végén, Antal kőfaragó (Kőműves Antal) 1505, 1510k (Budai bortizedjegyzékek I/357, II/330)
Olasz utca, Mátyás kőfaragó 1507 (DF 210734)
Tótfalu, Kőműves Gergely 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/643)
Szombathely, a Tej utcában, Kőműves György 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/576)
Mészáros utcában, Kőműves Pál 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/217, 365, 369)
Zsemlye patikával szemben, Nicolo Mediolano kőműves 1528 (Eszt. k. m. lt. 72-1-5.)

Nyereggyártók, nyergesek

Szt. György piac, Péter nyerges 1479 (Kiss 2005. 4. sz.)
Szt. Zsigmond utca, Fülöp nyerges 1489 (Schwartner 1802. 375–376.)
Szt. János utca, Gáspár nyerges 1503 (Knauz 1863. 61. sz.)
Szt. György piac, Gergely nyerges 1504 (Rómer 1877. 57–58.)

Fazekasok

Pénzverőházban, Fazekas János 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/440)
Tótfalu, Fazekas Pál 1505, 1510k (Budai bortizedjegyzékek I/395, II/393)

Török kori mészegetők

Calcariae fornaces septem: 1686 (de La Vigne térkép), névtelen 1687 (Hauy térkép)

16 Szolgáltatás / Services

Városi konyha, Tárnok utca Ny É-i vége, a Káposztapiacon (Végh 2006. 72).
Említése *zu der alten kuchen*: [1403–1439] (Ofner Stadtrecht 15).

Népkonyhák (imáret)

Evlia Cselebi három népkonyháról emlékezik meg név szerint, ezek: Szülejmán imaretje, Szeráj imaretje, janicsárok imaretjei: 1663 (Evlia 249–250). Helyük ismeretlen.

Kereskedőfogadók, karavánszerájok (han)

Evlia Cselebi szerint az *Orta Hiszár* (Középső vár) területén 5 kereskedő fogadó (*han*) van, a *Debághâne* (Tabán) területén pedig 3 kereskedő fogadó: 1663 (Evlia 243).
Musztafa pasa karavánszerája, ma Döbrentei tér. Tabánban a Zöldoszlopos fürdő közelében, Hindí baba tekkéje mellett. „Musztafa pasa karavánszerája”: 1578 előtt (Sudár 2003. 228.), „fogadó”: 1669 (Brown), névtelen 1686 (de La Vigne térkép G).
1 kereskedő fogadó az alsó városban: 1663 (Evlia 247).
Musztafa pasa karavánszerája, a Kakas kapu fürdő közelében, a Gönüllü mahalesziben. „Musztafa pasa karavánszerája a benne lévő nyolc bolttal”: 1578 előtt (Sudár 2003. 28).

17 Egészségügy / Health

Ispotályok

Szt. Erzsébet ispotály / St. Elisabeth Spital, Tabán, a Gellérthegy aljában a hévizeknél, pontos helye ismeretlen, az Erzsébet-híd és a Rudas fürdő között feltárt kisméretű, egyenes szentélyzáródású templom azonosítása a Szt. Erzsébet ispotály templomával vitatott (Garády 1943a. 184–193, Lócsy 1967. 200–213). A középkorban Kispesten (a későbbi Alhévíz) állt a pesti Szénapiaccal szemben (Csánki 1893. 16–26). Királyi alapítású, de az alapítás pontos időpontja nem ismert (Végh 2006. 97–98), első említése *in hospitali sancte Elizabeth sub monte, qui dicitur sancti Gerardi*: 1276/14. század (Catalogus 2021, cf. uo. 1528–29). Zsigmond király újjáépíttette *czu dem gepew des newen spitals czu Ofen pey Sant Elsbeth*: 1429 (Házi I/2. 442. sz.), utolsó említése *desolationem maximam hospitalis et ecclesie sancte Elizabeth in inferioribus calidis aquis existentis*: 1532 (MZsO IX. 99. sz.) Török-kori sorsa nem ismert. Térképeken és látképeken az épület nem szerepel.

Szentlélek ispotály / Heiliggeist Spital, Frankel Leó út K, a Malom tó É-i oldalán, a budai tanács felügyelte ispotály Felhézzen a Szentlélek rend kezelésében (Kubinyi 1964. 123–129). Alapításának körülményei és alapítójának személye nem ismert, első említése *domus hospitalis Sancti Spiritus in suburbio prefati castris [novi montis Pestiensis]*: 1330 (MonStrig III. 157–158). A török-korban elpusztult, környékén emelkedett a Veli bég fürdő.

Szt. Lázár ispotály / St. Lazarus Spital, Rézmál, pontos helye ismeretlen, a középkori Váralja városfalától északra a szőlők között állt (A. VI. 256. sz, BTOE III. 111. sz.). Alapítójának személye és alapításának ideje ismeretlen, első említése *supra sancti Lazari*: 1355 (A. VI. 256. sz.), utolsó említése *proxime sancti Lazari*: [1530] (Szerémi 1857. 283). Feltehetően leprások számára létesült ispotály (Végh 2006. 102). Valószínűleg a török kor ostromaiban pusztult el. Látképeken és térképeken nem szerepel.

Középkori fürdők

Királyi fürdő Felhézzen, ismeretlen helyen. *Ladislaus Ferdews circa balneum regis*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/414), „királyi fürdő”: 1556 (Wernher 1746, 848).

Fürdő Felhézzen, ismeretlen helyen. A felhézvi prépost fürdője 1459 (MOL DL 14966).

Fürdő Felhézzen, ismeretlen helyen a Szentlélek ispotály környékén a Duna mellett. Buda város adta át 1355-ben a szigeti apácáknak. Török korban

feltehetően itt állt a Veli bég fürdő, I. török fürdők. Első említése *in Calidis Aquis ... Felhevyzeen valo Ferede*: 1355 (A VI. 188. sz.), *prope balneum sanctimonialium de insula leporum*: 1430 (BTOE I. 980. sz.), „isopotályos fürdő” 1556 (Wernher 1746, 848).

Fürdő a Szentpétermártír városrészben, ismeretlen helyen. Említése *circa sanctum Petrum penes balneum*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek II).

Szt. János fürdő, ismeretlen helyen a Szentistván városrészben. Említése *Georgius Feredes in balneo sancti Joannis*: 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/91).

Királyi fürdő Alhévizen, ismeretlen helyen. Említése „királyi fürdő”: 1556 (Wernher 1746, 848).

Fürdő Alhévizen, a török korban valószínűleg itt állt a Zöldoszlopos fürdő I. török fürdők. Első említése: *in Alhewiz penes ferdewhaz* 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/295), „közfürdő” 1556 (Wernher 1746, 848).

Fürdő Alhévizen, *Bad*: 1541 (Schön-látkép), *PADT*: 1542 (Solis-látkép) *Warme Bäder* 1598 (Siebmacher-látképB H), Gellérthegey alatt gőzölgő épület, nem világos melyik alhévizi fürdővel azonos.

Török kori fürdők

Állami gőzfürdő, Országház utca Ny – Uri utca K, pontos helye ismeretlen.

A kalocsai érsek palotájából alakították ki 1549 előtt, 1686 után lebontották (Sudár 2003. 242). „fürdő”: (Schwandtner 1746, 849) „kicsiny gőzfürdő”: 1663 (Evlia), „városi gőzfürdő a Kádi utcájában”: 1686 (Marsigli-jegyzék 7).

Pasa palota gőzfürdője, Színház utca K. Alapfalai részben feltárva a karmelita kolostor alatt. 1686-ban leégett, majd lebontották (Gerő 1980. 112–115, Sudár 2003. 240). „gőzfürdő”: 1663 (Evlia), „gőzfürdő a pasa palotájában”: 1686 (Marsigli-jegyzék 8).

Nyitott tetejű hévfürdő, Gellért tér, ma Gellért fürdő. Középkori eredetű, romos épület (Sudár 2003. 244). Első említése 1594 (Sudár 2003. 231), „Nyitott tetejű hévfürdő”: 1663 (Evlia 247), „nyitott fürdő”: 1669 (Brown), „török fürdő” 1684 (Hallart–Wening-látkép W), „Nyitott tetejű hévfürdő”: 1686 (Marsigli-térképA 16, Marsigli-jegyzék 6), *Thermae*: 1686 (de La Vigne térkép F), *i bagni*: 1686 (Hallart–Wening-térkép r).

Zöld oszlopos hévfürdő, Szt. Gellért rakpart, ma Rudas fürdő. Szokollu Musztafa budai pasa építtette 1571–1572-ben (Gerő 1980. 98–102, Sudár 2003. 242; Lászlai–Papp 2005). Első említése név nélkül 1572 (Omichius 33), „Zöld oszlopos hévfürdő”: 1663 (Evlia 247), „Zöld oszlopos fürdő”: 1669 (Brown), *Thermae*: 1686 (Juvigny–Greischer-térkép 80), „Zöld oszlopos hévfürdő”: 1686 (Marsigli-térképA 18, Marsigli-jegyzék 5), *Thermae*: 1686 (de La Vigne-térkép F), *i bagni*: 1686 (Hallart–Wening-térkép r).

Tabán hévfürdője, másnéven Kis hévfürdő, Hadnagy utca 8-10, ma Rác fürdő (Gerő 1980. 96–98, Sudár 2003. 243; Maráz–Papp 2006). Első említése 1572 (Omichius 33), „Tabán hévfürdője”: 1663 (Evlia 247), „Tabán hévfürdője”: 1669 (Brown), *Thermae*: 1686 (Juvigny–Greischer-térkép 80), „Kis hévfürdő”: 1686 (Marsigli-térképA 17, Marsigli-jegyzék 4), *Thermae*: 1686 (de La Vigne-térkép F), *i bagni*: 1686 (Hallart–Wening-térkép r).

Tojgun pasa gőzfürdője, Fő utca – Ponty utca. Alapfalai a kapucinus kolostor K-i szárnya alatt részben feltárva, 1553–1555 között építtette Tojgun budai pasa. 1686 után lebontották. Első említése 1555 (Dernschwam 1923. 271.), „Tojgun pasa gőzfürdője”: 1663 (Evlia 247), *Duo balneae in dicta Civitate Inferiori*: 1686 (de La Vigne-térkép &).

Kakas kapu hévfürdője, Fő utca – Ganz utca, ma Király fürdő. Szokollu Musztafa pasa építtette 1578 előtt (Gerő 1980. 93-96, Sudár 2003. 243–244). Nevét a közeli Kakas kaputól (I. 12.2 Kapuk) nyerte. „Kakas kapu hévfürdője”: 1663 (Evlia 248), „Kapu hévfürdő”: 1669 (Brown), *Thermae*: 1686 (Juvigny–Greischer-térkép 80), „Kapu hévfürdő”: 1686 (Marsigli-jegyzék 3) *balneae in dicta Civitate Inferiori*: 1686 (de La Vigne-térkép &).

Lóporraktár hévfürdője, Frankel Leó út, a mai Lukács fürdő helyén. Nevét a szomszédos Lőpormalomról és raktárról (I. 12.6 Lőpormalom) nyerte.

„Lóporraktár hévfürdője”: 1663 (Evlia 248), „Deszkás fürdő”: 1669 (Brown), „Bekir efendi deszkás hévfürdője”: 1686 (Marsigli-térképA 80, Marsigli-jegyzék 2), „Deszkás fürdő”: (Magliar 46)

Veli bég hévfürdője, Frankel Leó út, ma Császár fürdő. Szokollu Musztafa pasa építtette 1574/75-ben, építési felirat a fürdő falában (Gerő 1980. 103–106, Sudár 2003. 243), „Veli bég hévfürdője”: 1594 (Sudár 2003, 231), „Veli bég hévfürdője”: 1663 (Evlia 248, 252), „Veli bég hévfürdője”: 1669 (Brown), *Thermae*: 1686 (Juvigny–Greischer-térkép 80), „Veli bég hévfürdője”: 1686 (Marsigli-térképA 81, Marsigli-jegyzék 1), *i bagni*: 1686 (Hallart–Wening-térkép r), „a királyné hévfürdője” 1686 (Kalendárium-látkép H).

18 Oktatás / Education

Boldogasszony plébánia iskolája, feltehetően a plébániaegyház közelében, pontos helye ismeretlen. Első említése *scola ecclesie beate Virginis*: 1398 (BTOE III. 267. sz.), *scola beate Marie virginis*: 1525 (Számadaskönyv). Minden plébánia és kolostor mellett működött iskola, de ezekről pontosabb adatokat nem ismerünk. (Kubinyi 1973.)

Evlia Cselebi szerint a Középső várban (*Orta hiszár*) hét medresze és hat mekteb volt. Közülük ismert a Fürdő dzsámi (I. 9.3 Iszlám istentiszteleti helyek) melletti mekteb, első említése *schul*: [1555] (Dernschwam 1923. 271), „Győzelem dzsámi mektebje”: 1663 (Evlia 243), ma Uri utca. Evlia külön megemlíti még a Középső dzsámi mektebjét: 1663 (Evlia 243).

Ugyancsak Evlia szerint a Tabánban (*Debágháne*) négy mekteb volt, a Váralján (*Bűjük város*) pedig öt medresze és hat mekteb. Ezek közül említést tesz Makbul Musztafa pasa medreszéről: 1663 (Evlia 243). Mindezen iskolák pontos helye ismeretlen.

19 Különleges jogállású épületek / Residential buildings of special status

Királyi rezidenciák

Régi királyi ház / Kammerhof, ma Táncsics Mihály utca 7–9. A 14. században (és feltehetően a 13. század második felében is) a királyi udvarnak otthont adó épületegyüttes, építési ideje ismeretlen. I. Károly, I. Lajos királyok és Mária királyné egyaránt bővítették (I. 9.1 Keresztény istentiszteleti helyek, Szt. Márton kápolna). I. Lajos király 1381-ben eladományozta a Buda feletti Szent Lőrinc pálos kolostornak, később a Cillei grófoké, majd az Országh családé. A törökkor elején jelentős ostromsérülések érték (I. 12.4 Bátyák, Erdélyi bátya) (Zolnay 1959/60, Zolnay 1963, Zolnay 1967, Zolnay 1968, Végh 2006. 269–272). Első említése *In den Chammerhof hin / In derselben Kluse / Wunt der kunic mit huse*: [1301] (Catalogus III. 1905. sz.), *in contrata sancti Nicolai prope curiam regiam*: 1337 (Végh 2008. 26. sz.), *antiqua domus regis*: (BTOE III. 683. sz.), *magnum curiam seu domum ipsorum et eiusdem claustrum, que olim condam domini Karoli regis prefuisset, in civitate Budensi prope portam Zombatkapu existentem, in wlgari Tewtonicali Chammerhoff nuncupatam*: 1423 (BTOE III. 825. sz.), névtelen 1541 (Schön-látkép), névtelen 1542 (Solis-látkép), névtelen 1686 (de La Vigne-térkép), névtelen 1687 (Hauy-térkép).

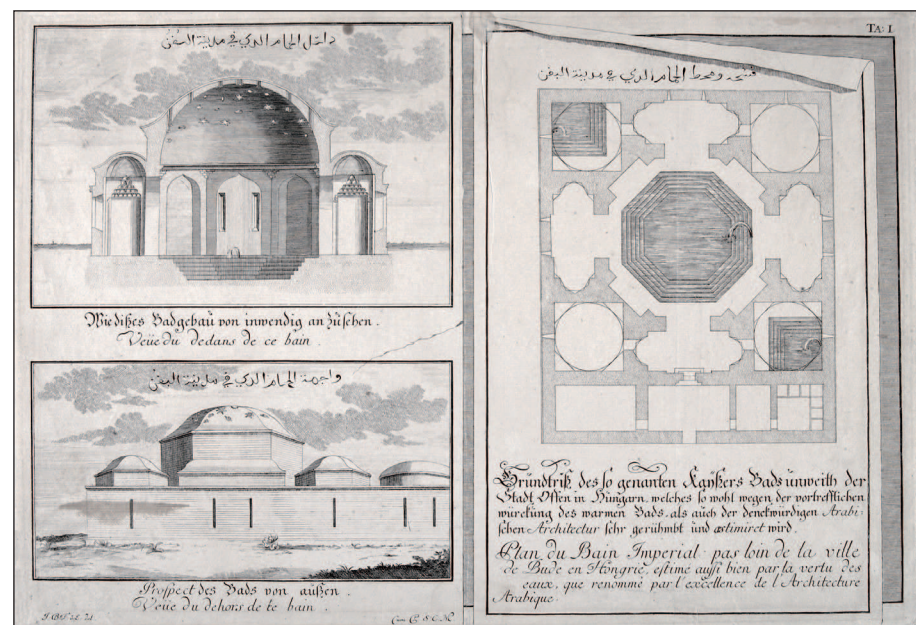
Királyi palota, ma Budavári Palota. Eredete vitatott, legrégebbi részének az ún. István-toronynak és a környező épületeknek a felépítése a 14. század közepén Anjou István herceg személyéhez köthető, de kapcsolatba hozható a 13. század közepén István ifjabb királlyal (később V. István király) is (Spekner 2002; Magyar 2004). A királyi palota kialakítása I. Lajos király uralkodása alatt kezdődött az 1360-as években, amelyet Zsigmond király teljesített be az 1420-as évekre (Gerevich 1966; Holl 1997; Magyar 1997; Tóth 2006). Reneszánsz szellemű átépítése Hunyadi Mátyás és II. Ulászló királyok alatt (Balogh 1966, Magyar 2005; Magyar 2008). Első említése *Bude in nostro castro regali*: 1387 (BTOE III. 36. sz.), *ad curiam regis*: 1390 (BTOE III. 111. sz.), *a parte castrum nostrum Budense*: 1438 (BTOE III. 1179. sz.), *circa castrum nostrum Budense*: 1439 (BTOE III. 1226. sz.). A török korban a II. (ún. Zsigmond-) udvar épületei megsemmisültek lőporrobbanásban. Az 1686-os ostromban az egész palotát rommá lőtték. Maradványait régészeti ásatás tárta fel (Gerevich 1966; Holl 2005) „Arany palota”: (Evlia 231, 240) „Királyi palota”: (Marsigli-térképA 1), „Királyi palota”: 1686 (Marsigli-térképB A), *Arx Regum Hungariae*: 1686 (Kalendárium-látkép C), *Le Chateau*: 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép 26), *Le Palais dans le le Chateau, où habitoit le Roy Matthias*: 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép 29), *das Schloß*: 1686 (Hesseni látkép A), *Arx*: 1686 (de La Vigne-térkép B), *bastim du Chateau*: (Hauy-térkép B).

A királyi palota látképeken és térképeken kiemelten ábrázolt részei:

A palota külső (II.) szárazárkának kapuja, *ante portam arcis Budensis*: [1530] (Szerémi 1857. 95), „a belső vár kapuja”: (Evlia 239), „Középső kapu”: [1684] (Sziláhtár 223), „Palota kapu” 1686 (Marsigli-térképA 2), *La porte de Chateau*: 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép), névtelen 1686 (de La Vigne-térkép), névtelen 1687 (Hauy-térkép).

A palota belső (I.) szárazárkának kapuja, névtelen 1490k (Schedel-látkép), névtelen 1541 (Schön-látkép), *in daz iner tor*: 1529 (Balogh 1966. I. 55), „belső vár kapuja”: 1663 (Evlia 240) *La Porte du Chateau* 1686 (Fontana–Nessenthaler látkép 28), névtelen 1686 (de La Vigne térkép), névtelen 1687 (Hauy-térkép).

István-torony, *cis turrim quondam ducis Stephani*: 1434 (BTOE III. 1069. sz.), *ad latus turris Isthwanwr*: [1457] (Thuroczi 1985. 280), *de turri Stephani Haragos*: [1531] (Szerémi 1857. 318), névtelen 1490k (Schedel-látkép), névtelen 1541 (Schön-látkép), névtelen 1598 (Siebmacher-látkép),

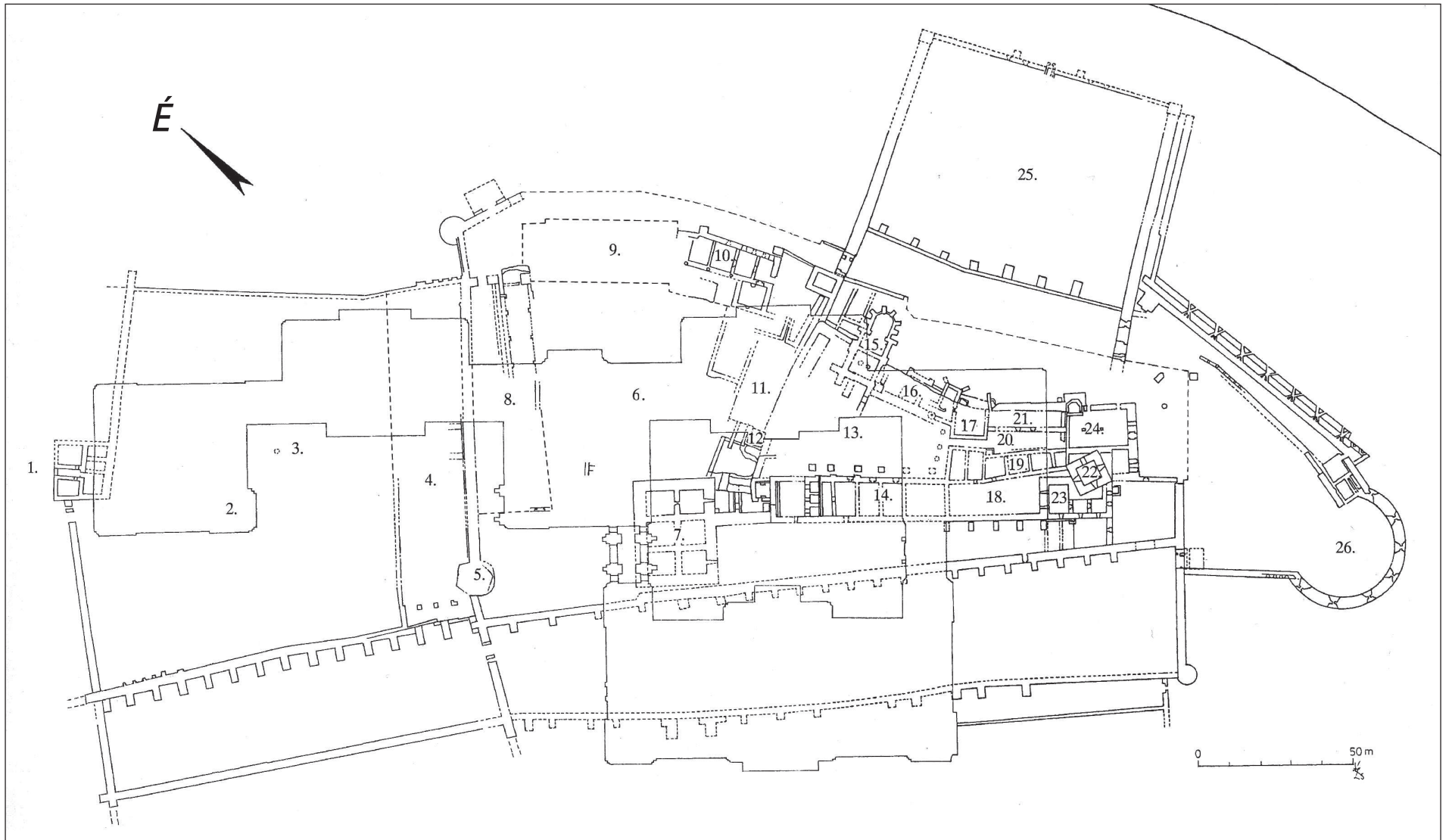

44. ábra. A Veli bég fürdő (ma Császár fürdő) keresztmetszete, látképe és alaprajza, Fischer Von Erlach 1721

Budapesti Történelmi Múzeum, Metszettár

Fig. 44 Cross-section, view and ground plan of the Bath of Veli bej (today Császár fürdő), Fischer Von Erlach 1721

Budapest History Museum, Collection of graphics

45. ábra. Királyi palota, a középkori palota ásatási alaprajza a modern palota alaprajzára vetítve, 1. „Friss” palota, 2. Északi előudvar, 3. Herkules szobor, 4. Külső (II.) szárazárok, 5. Kaputorony, 6. Külső (Zsigmond király) udvar, 7. Csonka torony, 8. Zsigmond király palotája, 9. Mátyás király „befejezetlen” palotája, 10. Konyhák, 11. Belső (I.) szárazárok, 12. Kaputorony, 13. Középső (Dísz-) udvar, 14. A Díszudvar nyugati szárnya, 15. Királyi kápolna, 16. A Díszudvar keleti szárnya, 17. A Díszudvar déli szárnya, 18. Függőkert és cisterna regia, 19. Belső udvar nyugati szárnya, 20. Belső (Kis) udvar, 21. Belső udvar keleti szárnya, 22. István torony, 23. Tárnokház, 24. Délkeleti épületszárny 25. Vízi vár, 26. Rondella és kaputorony (Kuczogi Zsuzsanna rajza)

Fig. 45 Overall map of the excavated medieval Royal palace and the recent Palace building, 1. “Friss” palace, 2. Northern forecourt, 3. Statue of Hercules, 4. Outer (II.) dry moat, 5. Gatehouse, 6. Outer (King Sigismund’s) court, 7. “Csonka” (Incomplete) Tower, 8. Palace of King Sigismund of Luxembourg, 9. The „uncompleted” palace of King Matthias Corvinus, 10. Kitchens, 11. Inner (I.) dry moat, 12. Gatehouse, 13. Middle court or Court of State, 14. West wing of the Court of State, 15. Royal Chapel, 16. East wing of the Court of State, 17. South wing of the Court of State, 18. Hanging garden and cisterna regia, 19. West wing of the Inner Court, 20. Inner (Small) Court, 21. East wing of the Inner Court, 22. Stephen’s Tower, 23. House of the Royal Treasury, 24. South-east wing, 25. Castle at the water, 26. Semi-Circular Bastion and gatehouse. (Drawn by Zsuzsanna Kuczogi)

névtelen 1684 (Hallart–Wening-látképA), *Mostra la torre ruinata*: 1686 (Hallart–Wening-látképB A), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép), névtelen 1687 (Hauy-térkép).

Csonka-torony, *in turri manca*: 1486 (CJH I. 460), *turrim amplissimam ... in turrim, quam Mancam ex cognomento dicunt ... in Budensem turrim missi, quam Mancam cognominant*: [1490-96] (Bonfini 1936. III/75, IV/7, 60), névtelen 1490k (Schedel-látkép), *Schonka Pannonii*: 1527 (Velius 1762. 16), *ad Chonka toron*: (Szerémi 1857, 161), névtelen 1541 (Schön látkép), *in den Thurm gelegt im Schloss, den mann Czunka nennet*: 1555 (Dernschwam 1923.), „Börtön”: [1684] (Szilahtár 217), névtelen 1684 (Hallart–Wening-látképA), „Börtön” 1686 (Marsigli-térképA 3), *Turris magna quae erat pro captivitate Christianorum*: 1686 (Juvigny–Greischer-térkép85), *Chonka Torony*: 1686 (Kalendárium-látkép D), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler látkép), névtelen 1686 (de La Vigne térkép), névtelen 1687 (Hauy-térkép).

Királyi kertek, Dózsa György tér K. Az 1686-os térképeken már nem szerepel, addigra elpusztult. *Kungs garten*: 1541 (Schön-látkép), névtelen 1598 (Siebmacher-látkép), *Der Schloss Garten*: 1684 (Hallart–Wening-látkép 1).

Egyéb

Friss palota, királyi tulajdonú városi ház a Királyi palota előtt, feltehetően hadiszertárnak is használták, mivel az előtte álló térségen ágyúkat tároltak. Épületét valószínűleg a várfalba foglalt Fegyvertár épületével azonosíthatjuk a Koldus kapu (I. 12.2 Kapuk) mellett (Magyar 1992). A török uralom alatt fegyvertárként hasznosították. Első említése *ante castrum Budense in oppositum atrii Friispalotha denominati*: [1457] (Thuroczy 1985. 293), *Fris-palatha*: 1494 (Engel 1797. 95), *alia domus regia Frispalotha vocata*: 1514 (Végh 2008. 577. sz.), *domus regie maiestatis ante castrum Budense*: 1525 (MTT 22 [1877]), *Frisspalotha*: 1541 (Végh 1997. 76. j.), *ein oedes Arsenal*: 1664 (Auer 149); „Fegyvertár”: 1685 (Marsigli-látkép), „Ágyuraktár”: 1686 (Marsigli-térképA 27), névtelen 1686 (de La Vigne-térkép), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép), *Magazin*: 1687 (Hauy-térkép G).

Pénzverőház, ma Hess András tér K. A budai pénzverés korai színterét a Régi királyi házban kereshetjük, amelynek eladományozása után a pénzverő ház helyszíne a Boldogasszony-plébániatemplom északi szomszédságába került át. Első említése *der kamer oderr der müntz geschefte*: [1403–1439] (Ofner Stadtrecht X/D), *domum cusionis monetarum*: 1441 (Végh 2008. 242. sz.), *in domo Penzwere*: 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/384), *Penzwerehaz*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/440).

20 Közművek, vízvezetékek, kutak / Public utilities, water pumps, wells Közkutak

Fedett kút, közelebbről ismeretlen helyen a Várnegyedben. Említése *ex opposito putei cooperti*: 1397 (BTOE III. 239. sz.).

Közkút, ma Kapisztrán tér. A Szt. Mária Magdolna plébániatemplom / Győzelem dzsámi É-i oldalán a Szombathely tér közepén. Említése *in Zombathel prope fontem*: 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/358), névtelen 1686 (de La Vigne térkép).

Közkút, ma Dísz tér É. A Középső dzsámi ÉK-i sarka előtt a piactéren, névtelen 1686 (de La Vigne térkép), névtelen 1686 (Marsigli-térképA), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép), *Ou L’on faisoit Circonsive Les Enfants turqs*: 1687 (Hauy-térkép Q).

Közkút, ma Szentháromság tér D. A Bűjök dzsámival szemben, névtelen 1686 (Marsigli-térképA), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép), *Ou L’on faisoit Circonsive Les Enfants turqs*: 1687 (Hauy-térkép Q).

Evlia Cselebi további azonosíthatatlan helyű közkutakat sorol fel: „Szülejmán kán kútja, Uláma pasa kútja, Arslán pasa kútja, Aga kútja, Hodzsa Músza kútja” 1663 (Evlia 244).

Ásatási tapasztalatok szerint a Várnegyed területén minden telekhez tartozott kút a középkorban (Holl 1966, Írásné Melis 1973, Nyékhelyi 2003, Szebeni 2005).

Édeskút, ma Tárnok utca. Ház neve a Szt. György piacon (Végh 2006. 168–169), *Edeskwth*: 1501 (Végh 2008. 478. sz.), *Edeslyk*: 1504 (*Esztergom* 185. sz.). Evlia szerint a Középső várban hét víztartó és a házakban 200 kút van 1663 (Evlia 250)

Vízművek

A királyi palota vízműve:

A város első vízvezetékét Zsigmond király építtette. Említése *der ihm vor Zeiten des Wasser zu Ofen in unser Stat uf den Berg zuleitten*: 1416 (ZsO V. 2086 sz.); *Magistro Urbano Chatornas pro emendis plumbo, ferro, asseribus et aliis attinenciis, simul cum labore carpentariorum pro reformatione molendini siue aqueductus, ex quo per glacies confractum erat*: 1525 (Fraknoi 1876, 86). A vízmű szerkezetét Vincenzo Scamozzi írta le (Scamozzi 1615). A vízmű Duna parti szivattyújának maradványai, Lánchíd utca 19–21 (Fényes 2007; Magyar 2010). A vízmű csorgókútjának helye kérdéses, feltehetően a királyi palotában volt.

Mátyás király a budai hegyekből vezette a vizet a királyi palotába. Említése *In fontem regie per octo fere stadia pixidatis tubis, fistulisque plumbeis*

aquam subduxerat.: 1490–1496 (Bonfini 137). A Sváb-hegyi Városkút középkori forrásházának feltárása (Garády 1988).

A vízmű csorgókútja (Pallas-kút) a palota második udvarán: *In medio subdivalium fons aeneus, marmoreo lacu circumventus, cui Pallas galeata subcintaque imminet*: 1490–1496 (Bonfini 136); *iuxta fontem chatornakwt*: 1545–1548 (Szerémi 320); *ein schöne von Glockhen Speis gegosne Fontane oder Schallen*: 1583 (Steinach 203–204), *prope fontem, cuius aquas per plumbeos Siphones in arcem perductas*: 1600–1606 (Isthvanfi 1622. 50); *ein hübscher Röhrbrunn, sambt einer roth Marmorsteinern grossen Scallen, doch ohne rinnendes Wasser stehet. Item ein schöner Schöpffbrun und Cistern, welche vor alters sehr schön mögen sein gewesen, anietzo aber gantz ödt undt umbrauchsam*: 1664 (Auer 150); névtelen 1686 (de La Vigne térkép); névtelen 1687 (Hauy-térkép).

A vízmű tisztánja: *in tauarnicali nostra domo, circa cisternam cis turrim condam ducis Stephani in castro nostro Budensi situata*: 1434 (BTOE III. 1069. sz.); *cisterna regia*: 1484 (Balogh 1966. I. 89).

Vízmű, ma Fő utca 3–5, csorgója Színház utca K. A Duna parton egybe épült az Istálló toronnyal (I. 12 Erődítések), malomkerekes szivattyús szerkezete csővezetéken keresztül a Szeráj Dzsámi előtti csorgóba emelte fel a vizet. A vízművet Hodzsa Musza pasa készítette (Mehmed Chalife 410), „Víztorony vas kerekkel”, „csorgókút”: 1663 (Evlia 243–244, 246, 250), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép), névtelen 1686 (de La Vigne-térkép), *Murage neuf fait par les turgs pour descendre de la ville à l'Eau*: 1687 (Hauy térkép P).

21 Közlekedés / Traffic

Kikötő

A Váralja Duna-partján mindenütt volt lehetőség a kikötésre. Felhívzen külön megemlíti a nagy kikötőt 1515k (MOL DL 26166).

Hajósok, bárkások

Szt. Istvánnál, Hajós Tamás 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/298)
Verestorony környékén, Bárkás Tamás 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/77)
Verestorony mellett, Bárkás György 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/71)
Szt. Péternél, Bárkás András 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/230)

Révek

Pesti rév, Buda és Pest város között (Alhévizen, ma Ybl Miklós tér). A királyé, a pesti és budai királyi hajósok és révészek közössége (királyi szolgáltatónépek, a 15. századtól céhes szervezet, lakóhelyük Pesten) működtette. A révám egyharmada a budai káptalanra illetve (Kubinyi 1964. 104–107). Első emítései *portus Pest*: 1148 (BTOE I. 1. sz.), *Pestruce*: +1092 [1325k]/1399 DHA I. 285).

Felhévi / Jenői rév, Felhévíz és Jenő falu között, a mai Margit-híd tájékán. Az 1260-as évek vége óta a szigeti apácáké, a révám egyharmada a budai káptalanra illetve (Kubinyi 1964. 107–110.) Első említése *villa Jenev cum omnibus utilitatibus suis, portu videlicet in Danubio*: 1274 (BTOE I. 128. sz.).

Hajóhid

Hajóhid, ma a budai Ybl Miklós tér és a pesti Vigadó tér között. A törökök az első hajóhidat 1526 szeptemberében építették a Dunán, ezt azonban elbontották (Dzseládzáde). A város elfoglalása után Szokollu Musztafa (1566–1578) pasa építtette az első állandó hajóhidat (Fekete–Nagy 1973. 28), ez a 15 éves háború ostromaiban (1598, 1602/1603) elpusztult, de újból felépítették, 1686-ban újból lerombolták. A híd 70 darab láncsal összekötött hajóból állt, az Ali pasa bástyájától D-re ért a budai partra. *Die Schiffprucken*: 1598 (Siebmacher-látkép B O), névtelen 1598 (Siebmacher-látkép A), „hajóhid” 1663 (Evlia 250, 256), *Die abgebrante*

46. ábra. A dunai zárólánc Enea Vico rézmetszetén, 1543
Budapesti Történeti Múzeum, Metszettár

Fig. 46 Chain across the Danube on the engraving of Enea Vico, 1543
Budapest History Museum, Collection of graphics

Brucken: 1684 (Hallart–Wening-látkép 4), *Pons Budae a Turcis destructus*: 1686 (de La Vigne-térkép 1).

Zárólánc

Bizonytalan eredetű zárólánc a Dunán. Először az oszmán hódítás korai időszakában készült látképeken szerepel, elhelyezése is bizonytalan, vagy a királyi palota D-i völgyzárófala végében (Vico), vagy a völgyzárófalaktól É-ra épült toronyhoz erősítve (Matrakcsi Nászu). Névtelen 1542 (Vico látkép), névtelen 1544 (Matrakcsi Nászu látkép).

Országutak

Fehérvárra vezető út, ma Alkotás út és Budaörsi út. Első említése *magne vie albensi*: 1302 (CDH IX/7. 731–734.), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép), névtelen 1686 (de La Vigne térkép), névtelen 1686 (Marsigli-térkép B).

Kispestről (Alhévizről) a Fehérvári országútra vezető út, ma Kereszt utca, Hegyalja út. Első említése *per viam, per quam itur versus occidentem*: 1302 (CDH IX/7. 731–734.), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép), névtelen 1686 (de La Vigne térkép), névtelen 1686 (Marsigli-térkép B).

Fehéregyházára (Óbudára és Esztergomba) vezető út, ma Frankel Leó út. Első említése *supra viam de ipsa Buda versus Albam ecclesiam tendentem* 1453 (MOL DL 14735), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler látkép), névtelen 1686 (de La Vigne térkép).

Szent Lőrinc kolostorhoz vezető út, ma Várfok utca, Szilágyi Erzsébet fasor. Első említése *versus ecclesiam sancti Laurencii circa magnam stratam euntem*: 1355 (A VI. 256. sz.), névtelen 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép), névtelen 1686 (de La Vigne térkép).

Hidak

Kőhid a Váralján a Molnár utcában. Pontos helye nem ismert. Említése *Khywhed*: 1510k (Budai bortizedjegyzék II/296).

Kőhid, ma Frankel Leó út. Felhévíz felső részén, a Szentlélek ispotály felől, feltehetően az országúton, a hévízforrások elfolyó ága felett. Említése *ex opposito pontis lapidei existentis*: 1438 (BTOE III. 1192, 1194, 1198, 1199. sz.).

Híd Kispesten (Alhévizen), a hévizek mellett, a patak (ma Ördögárok) felett, ismeretlen helyen. Említése *usque ad pontem, qui est iuxta aquas calidas*: 1302 (CDH IX/7. 731–734).

Híd, ma Döbrentei tér K. A Debágháne (Tabán) városrészben, a Kovácsi-patak (ma Ördögárok) dunai torkolata előtt a parti úton, névtelen 1686 (de La Vigne térkép).

Szekeresek

Szt. Péternél, Szekeres Bálint 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/318)
Szt. Péternél, Szekeres István 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/341)
Szt. Péternél, Szekeres Máté 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/483)
Alhévizen, köves úton innen, Szekérvezető Albert 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/292)
Dunánál, Szekeres Boldizsár 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/304)
Kolbász utca, Szekeres Gergely 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/174)
Verestorony mellett, Szekeres Antal 1510k (Budai bortizedjegyzékek II/523)

22 Természeti képződmények / Natural features

22.1 Hegyek, dombok / Hills

Barátok hegye, ma Hárs-hegy. Török kori elnevezés, „Barátok hegye”: 1686 (Marsigli-térkép B 7).

Budai hegy, új budai hegy, ma Vár-hegy. A budai Vár-hegy a közép és koraújkorban nem rendelkezett saját névvel. Az iratokban a hegyet csak a rajta elhelyezkedő helység nevéből képzett jelzős szerkezettel nevezik meg: budai hegy, új budai hegy, pesti hegy, új pesti hegy. Említések *mons Budensis*: 1428 (BTOE III. 930. sz.), *novus mons Budensis*: 1247 (BTOE I. 33. sz.), *mons Pestiensis*: 1255/1279 (BTOE I. 40. sz.), *novus mons Pesthiensis*: 1265/1504 (BTOE I. 67. sz.).

Diós patak dombja, ma Ferenc-hegy. Török kori elnevezés, „Diós forrás”: [1684] (Sziláhtár 96), „Görbe völgy dombjai vagy lejtői”: 1686 (Marsigli térkép B 9), „Diós forrás dombjai vagy lejtői” 1686 (Marsigli térkép B 9).

Szent Gellért hegye, ma Gellért-hegy. Eredeti neve Pest-hegy, amely Szent Gellért csanádi püspök 1046-ban bekövetkezett vértanúságának színhelye volt. Ennélfogva hamarosan Szent Gellért hegye néven kezdtek emlegetni, és az eredeti név feledésbe merült. Kelenföldre-hegy neve a déli oldalán fekvő Kelenföld falutól ered. A törökök a hegy tetején álló türbébe temetett Gürz Eliásról nevezték el. A keresztények között azonban tovább élt a Szent Gellért hegye név. Egyike az igen ritka, folyamatosan használt helyneveknek. Említései, *sub monte qui dicitur sancti Gerardi*: 1276/XIV. sz. (Catalogus 2021, cf. uo. 1528–1529), *zent gelyert hegye*: 1276/1510 (Margit 148), *in monte Pest*: 1329 (Végh 2006. 50), *in territorio montis Pestiensis*: 1422 (BTOE III. 811.sz.), *in latere montis sancti Gerardi martiris*: 1495 (Végh 2006. 51), *Kelenföldre hegy*: 1527 (Végh 2006. 51), *gerets perg*: 1541 (Schön-látkép), *GERICZ PERG*: 1542 (Solis-látkép), „Gürz Eliás dombja”: 1594 (Sudár 2003. 231), „Gürz Eliás hegye”: 1663 (Evlia 235, 234, 242, 252, 254), „Gürz Eljasz hegye”: [1684] (Sziláhtár 96, 214), „Gürz Eliás dombja”: 1686 (Marsigli-térkép B 1), *Mons S. Gerardi*: 1686 (Kalendárium-látkép A), *Mons S(anci) Gerardi*: 1686 (de La Vigne-térkép C), *Le Mont de St. Gerard*: 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép 49), *Mons S. Gerardi*: (Juvigny–Greischer-térkép 75)

Gesztenyés-domb, ma Kis-Sváb-hegy. Török kori elnevezés, „Gesztenyés hegy”: [1684] (Sziláhtár 207, 212, 216), „Gesztenyés domb”: 1686 (Marsigli-térképB 5).

Gül baba dombja, ma Vérhalom, a Gül baba türbénél. Török kori elnevezés, „Gül baba dombja” 1663 (Evlia 245, 253).

Gürz Eliász-hegye I. Szent Gellért-hegy

Holló-domb, I. Madár-hegy

Hollómál-hegy, ma feltehetően Sas-hegy. Buda és Sasad határán elterülő hegy, mivel a Szakadát dűlő mindkét terület dézsmalistáin szerepel. (I. Szőlődűlők) Ismert Szakadát-hegy neve is. Középkori elnevezés, *vineam Zakadaas apellatam in superiori parte montis Hollomal*: 1506 (Végh 2006. 51).

Kegler, ismeretlen fekvésű hegy, valamint szőlődűlő neve. Neve kúpos formájára utalhat. Esetleg a Kis-Sváb-hegy lehet. Középkori elnevezés, *in monte Kegler*: 1363 (Végh 2006. 51), *in monte Kegler*: 1477/1482 (Végh 2006. 51).

Kelenfölsze-hegy I. Szent Gellért-hegy

Király-forrás dombja, ma Svábhegy. Török kori elnevezés „Király forrás dombja”: 1686 (Marsigli-térképB 18).

Kopasz-domb, ma Kis-Gellért-hegy. Török kori elnevezés, „Kopasz domb”: [1684] (Sziláhtár 213–214, 225), „Kopasz domb”: 1686 (Marsigli-térképB 2).

Madár-hegy, ma Nap-hegy. Említései, *Madarhegy*: [1530] (Szerémi 284), névtelen 1541 (Schön-látkép), *Muhábád, Muhabat* dombja: 1663 (Evlia 236, 242, téves!), „Holló v. Varjú domb”: [1684] (Sziláhtár102), „Holló vagy Varjú domb”: 1686 (Marsigli-térképB 3).

Mehmed baba dombja, ma Rózsadomb. Török kori elnevezés, „Türbe”: 1663 (Evlia 245), „Mehmed baba dombja”: 1686 (Marsigli-térképB 21).

Mohanat-hegy, ma Sas-hegy. Török kori elnevezés, „Moanat hegye”: [1684] (Sziláhtár 98–99, 213), „Mohanat dombja”: 1686 (Marsigli-térképB 4).

Nándor-hegy, ma Sváb-hegy – János-hegy. Középkori elnevezés, *de monte Nandor*: 1412 (BTOE III. 601), *in monte ... Nandor*: 1515 (Végh 2006. 51).

Szent Pál völgye, ma Budagyöngye, Török kori elnevezés, *Valée de St. Paul*: 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép 59).

Pest-hegy Id. Szent Gellért-hegy

Pesti hegy, új pesti hegy, I. Budai hegy

Sibri, ma János-hegy. Török kori elnevezés, *Sibri*: 1686 (Marsigli-térképB 6).

Szakadát-hegy, feltehetően ma Sas-hegy. Buda és Sasad határán elterülő szőlődűlő neve is (I. 23.1 Szőlődűlők), ezért a hegyet is ezen a határon kell keresnünk. Ismert Hollómál-hegy neve is. Középkori elnevezés, *in monte Zakadaad nuncupato*: 1518 (Végh 2006. 51).

Tusmán-domb, ma a Rézmált és a Várhegyet összekötő dombhát. Buda és Felhéz határán elterülő szőlődűlő neve is (I. 23.1 Szőlődűlők). Középkori elnevezés, *ad monticulum Tusman vocatum*: 1290 (Bártfai 1938. 128. sz.), *Tasmaina*: 1686 (Marsigli-térképB 8), „*Inihán* domb”: 1686 (Marsigli-térképA 68).

22.2 Folyók, patakok, források / Rivers, brooks, fountains

Duna-folyó, névtelen 1493 (Schedel-látkép), névtelen 1541 (Schön-látkép), névtelen 1542 (Solis-látkép), *Die Thonau*: 1598 (Siebmacher-látképB N), *THONAV FLVS*: 1598 v. 1602 (Siebmacher-látképA), *Danubius fluvius*: 1684 (Hallart–Wening-látképA), *IL DANVBIO*: 1686 (Hallart–Wening-látképB), *Danubius*: 1686 (de La Vigne-térkép E, 18), névtelen 1686 (Marsigli-térképB), *Danubius*: (Juvigny–Greischer-térkép); *Danube*: 1686 (Fontana–Nessenthaler-látkép 83), *Danube*: 1687 (Hauy-térkép).

47. ábra. A svábhegyi Városkút, a középkori Király kút forrásházának rajza, Arányi Lajos 1870-es évek

Forster Központ, Tervtár, 11349

Fig. 47 The Városkút on the Sváb Hill, house of the medieval King' spring, Lajos Arányi 1870s

Forster Center, Collection of architectural drawings 11349

Kovácsi-patak, ma Ördögárok-patak. Török kori elnevezés, *ist ein Bach*: 1684 (Hallart–Wening-látkép 6), *un picciolo canale*: 1686 (Hallart–Wening-térkép h), „Kovácsi patak”: 1686 (Marsigli-térképB 12), *Rivulus aestivo tempore aridus*: 1686 (de La Vigne-térkép l).

Névtelen vízfolyás. A Váralját / Bűjűk várost keresztülszelő kis vízfolyás, a középkori Tassental völgy alján, kb. ma Varsányi Irén utca, Csapláros utca, Vitéz utca vonalában. Ábrázolása, névtelen 1741 (Matthey-térkép).

Csorgókút, ismeretlen helyű forrás a Váralján, a piactér közelében, a hegyoldalon. Esetleg a Donáti utca 24. sz. alatti forrásnál keresendő.

Említései: *Chorogkuth* 1479 (Végh 2008. 361. sz.), *Chorogkuth* 1505 (Budai bortizedjegyzékek I/486).

Kászim pasa forrása, ma kiszáradt forrás a Szt. Orbán téren. Török kori elnevezés, „Kászim pasa forrása”: 1686 (Marsigli-térképB 17), *fons in alta via posita*: 1686 (de La Vigne-térkép 67).

Király forrás / Király kút, ma Városkút. A középkori vízvezeték tápláló forrás, melynek középkori forrásháza ma is működik (Garády 1998). *Kiraly Kuta neuw kutt*: 1583 (Budai basák 291), „Király forrás”: [1684] (Sziláhtár 216), „Király forrás dombja”: 1686 (Marsigli-térképB 18).

A hévizek forrásai Alhéziven és Felhéziven az iratokban és a térképeken csak elvétve szerepelnek. Pl. *Hewuyzfew*: 1339 (CDH VIII/4. 369–372), meghatározhatatlan hévízforrás a Malom-tó É-i oldalán. A hévízforrások helyére a fürdők és a malmok utalnak (I. 17 Egészségügy, 26 Malmok). Alhéziven két nagyobb forráscsoport ismert (Zöldoszlopos hévízfürdő, Kis hévízfürdő), valamint a Szt. Gellért hegytől D-re egy további (Nyitott hévízfürdő). Felhéziven a Malom-tóban és körülötte fakadt fel a források vize. A források egykorú leírása (Schwandtner 1746. 848–849.), mai ismertetésük (Horusitzky 1939).

22.3 Tavak, mocsarak / Lakes, marshes

Ismeretlen nevű mocsaras, vizenyős terület a Váralja/Bűjűk város városfala előtt, a Tassental kapu/Új kaputól K-re, ma Lövház utca, Margit körút, Kistrókus utca bezárta terület. „Új kapu előtt lévő tó”: 1686 (Marsigli-térképB 20), *un grand paludo*: 1686 (Hallart–Wening-térkép Z), névtelen 1686 (de La Vigne-térkép).

Ismeretlen nevű mocsaras, vizenyős terület az Ördögárok mentén, ma Alkotás út, Városmajor utca, Csaba utca bezárta terület, névtelen 1686 (de La Vigne-térkép).

Ismeretlen nevű mocsaras, vizenyős terület a Nap hegy nyugati oldalán, ma a Mészáros és Avar utcák határolta terület, névtelen 1686 (Hallart–Wening-látképA), névtelen 1686 (de La Vigne-térkép).

22.4 Erdők / Woods

A törökkori ábrázolások (látképek és térképek) Buda határain belül sehol sem ábrázolnak erdőt, legfeljebb a mai Sváb-hegy és János-hegy tetején. A mai Hárs-hegy, illetve a Hármashatár-hegy előhegyei, pl. a Vadaspark nem tartoztak Budához.

A középkori állapotokra nézve semmilyen forrással nem rendelkezünk. Az intenzív szőlőművelés nyilván egyik okozója lehetett az erdők kivágásának, de ennek mértékéről és folyamatáról források híján nem tudunk semmit.

23 Mezőgazdaság / Agriculture

23.1 Dűlők (szőlő, szántó) / Fields (vineyards, arable lands)

Szőlődűlők:

Buda határában már a város alapítását megelőzően is jelentős szőlőültetvények voltak. Az itteni szőlők legkorábbi említése 1225-ből származik (BTOE I. 12. sz.). A szőlő birtokok száma és kiterjedése a város lakossága számának emelkedésével együtt növekedett. A dézsmajövedelme a területileg illetékes veszprémi püspök mellett, királyi adomány folytán, a péterváradai ciszterci apátot (Kispest egy része, 1236 óta), illetve az esztergomi káptalant (Sasad 1390/1391 óta) illette.

Agyagverem, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a veszprémi püspökség nagy dézsmájának (*magnum foliatum*) területén, *Agyagverem*: 1505, *Agyagweren*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek 60, 90).

Aranygomb, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a veszprémi püspökség nagy dézsmájának (*magnum foliatum*) területén, *Arangomb*: 1505, 1510k (Budai bortizedjegyzékek 45–47, 71–74).

Aranypohár, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a veszprémi püspökség nagy dézsmájának (*magnum foliatum*) területén, *Aranpohar* 1505, 1510k (Budai bortizedjegyzékek 59–60, 89–90).

Bársonymál, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a veszprémi püspökség nagy dézsmájának (*magnum foliatum*) területén, *Barsonmal*: 1505, 1510k (Budai bortizedjegyzékek 54–55, 82–83).

Bécskő, ismeretlen fekvésű szőlődűlő Sasad falu területén, amely az 1470-es évektől Budához tartozott, *Bechkew*: 1531 (Budai bortizedjegyzékek 102).

Bordélymál, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a veszprémi püspökség nagy dézsmájának (*magnum foliatum*) területén, *Bordelmal*: 1505, 1510k (Budai bortizedjegyzékek 43, 69).

Budapakla, ismeretlen fekvésű szőlődűlő Nyék falu közelében, *Budapakla*: 1389 (BTOE III. 83. sz.).

Csíkkostó, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a veszprémi püspökség nagy dézsmájának (*magnum foliatum*) területén, *Chykostho*: 1505, 1510k (Budai bortizedjegyzékek 48–49, 75–76).

Damjánmál, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a veszprémi püspökség nagy dézsmájának (*magnum foliatum*) területén, *Damianmala*: 1383 (BTOE III. 12. sz.), *Demjenmal*: 1505, *Demjenmal*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek 52–53, 80–81).

Epptel, ismeretlen fekvésű szőlődűlő, *Epptel*: 1390 (BTOE III. 93. sz.).

Eydel, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a Pest-hegy (*Owmperg*, azaz feltehetően a Szent Gellért-hegy, esetleg a Vár-hegy) alatt, *Eydel*: 1312 (MOL DL 29662).

Fejérföld, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a Fehérvárra tartó országút (a mai Alkotás út, majd Budaörsi út) mentén, amely nem tartozott sem a veszprémi püspökség nagy dézsmá nevű tizedkerületébe, sem az esztergomi káptalan sasadi tizedkerületébe, *Feyfewld*: 1521 (Tiszántúli ref. egyhk. kvt. 133).

Fertály, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a veszprémi püspökség nagy dézsmájának (*magnum foliatum*) területén, *Fertal*: 1505, 1510k (Budai bortizedjegyzékek 43, 68–69).

Formankút, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a veszprémi püspökség nagy dézsmájának (*magnum foliatum*) területén, a Szakadát nevű hegy és szőlődűlő közelében. A német név jelentése – 'szekeres kút' – közeli országútra és a mellette lévő közkútra utal, *Formankwth*: 1506 (MOL DL 21648) *Formankuth*: 1505, *Formankwth*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek 55–56, 83–85); *Forman*: 1513 (MOL DL 106083. p. 235, 237).

Hengerejtő, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a veszprémi püspökség nagy dézsmájának (*magnum foliatum*) területén, *Hengereythw*: 1505, *Hengerethew*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek 59, 88–89); *Hengereythew*: 1527 (MOL Gyulafehérvári kápt. Misc. Cist. I. fasc. 5. nr. 22).

Hollómál, ismeretlen fekvésű szőlődűlő Sasad falu területén, amely az 1470-es évektől Budához tartozott. Feltehetően az azonos nevű hegyen terült el amely Buda és Sasad között terült el (I. Szakadát), *Hollomal*: 1531 (Budai bortizedjegyzékek 102).

Kapástemetés, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a veszprémi püspökség nagy dézsmájának (*magnum foliatum*) területén, *Kappasthemethes*: 1505, *Kapasthemethes*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek 53–54, 81–82).

Káplánkő, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a veszprémi püspökség nagy dézsmájának (*magnum foliatum*) területén, *Kapplankyw*: 1505, *Kapplankhw*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek 45, 71).

Kecsele, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a veszprémi püspökség nagy dézsmájának (*magnum foliatum*) területén, *Kechele*: 1505, *Kechelee*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek 61, 90–91).

Kegler, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a veszprémi püspökség nagy dézsmájának (*magnum foliatum*) területén. Az azonos nevű hegyen helyezkedett el (22.1 Hegyek, dombok), *Keegler*: 1363 (Szerdahelyi cs. nyitraszerdahelyi lt.), *Kegler*: 1462 (MOL DL 15766) *Kegler*: 1505, *Kegleer*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek 56–58, 86–87), *Keegler*: 1536 (MOL DL 106083. p. 574).

48. ábra. Bor tárolására kialakított pincék a budai Várnegyedben (Szt. György utca 6.), 2011
 Fig. 48 Cellars built for storage of wine in the Castle District of Buda (6 Szent György utca), 2011
 Fotó / Photo: Tihanyi Bence

Kerekpalást, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a veszprémi püspökség nagy dézsmájának (*magnum foliatum*) területén, *Kerekpalast*: 1505, *Kerekpalasth*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek 51–52, 80).

Kisaranygomb, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a veszprémi püspökség nagy dézsmájának (*magnum foliatum*) területén. Nyilván szomszédosa az Aranygomb nevű szőlődűlőnek, *Kysarangomb*: 1505, *Kisarangomb*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek 42, 68).

Kisköves, ismeretlen fekvésű szőlődűlő Sasad falu területén, amely az 1470-es évektől Budához tartozott, *Kis Kewes*: 1531 (Budai bortizedjegyzékek 100–101).

Lernenpühel, ismeretlen fekvésű szőlődűlő, amely német nevében egy dombra utal. A veszprémi püspökség nagy dézsmájának szőlődűlői között nem találkoztunk nevével, *Lernenpühel*: 1422 (BTOE III. 811. sz.), *Lerichpüchel*: 1526 (Mészáros céhkönyv 301.).

Ligetvölgy, ismeretlen fekvésű szőlődűlő, amely mind a veszprémi püspökség nagy dézsmájának, mind az esztergomi káptalan sasadi dézsmájának jegyzékeiben szerepel. Feltehetően a két terület határán terült el, *Lygethwelgh*: 1489 (Egyetemi kvt. Dipl. Autogr. Prayana 40); *Lygethvwelg*: 1505, *Ligethwelgh*: 1510k, *Ligeth Welgh*: 1531 (Budai bortizedjegyzékek 58–59, 87–88, 104).

Macskalik, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a veszprémi püspökség nagy dézsmájának (*magnum foliatum*) területén, *Maczkalyk*: 1505, *Machalyk*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek 41–42, 67–68).

Magasalja, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a veszprémi püspökség nagy dézsmájának (*magnum foliatum*) területén, *Magaslya*: 1427 (BTOE III. 909. sz.), *Magasalya*: 1505, *Magasalya*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek 50–51, 77–79).

Mandulás, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a veszprémi püspökség nagy dézsmájának (*magnum foliatum*) területén, *Mondolas*: 1505, *Mondolas*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek 49–50, 77), *Mandolas*: 1524 (MOL DL 50556).

Mézesmál, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a veszprémi püspökség nagy dézsmájának (*magnum foliatum*) területén, *Mezesmal*: 1505, *Mezesmal*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek 53, 81).

Nádaskút, ismeretlen fekvésű szőlődűlő Sasad falu területén, amely az 1470-es évektől Budához tartozott, *Nadaskwth*: 1531 (Budai bortizedjegyzékek 102–103).

Nagydezsma, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a veszprémi püspökség nagy dézsmájának (*magnum foliatum*) területén. Feltehetően a dézsmaszedő sátor szokásos helyének közvetlen környéke, *Nagydezma*: 1505, *Nagdezma*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek 56, 85–86).

Nagyköves, ismeretlen fekvésű szőlődűlő Sasad falu területén, amely az 1470-es évektől Budához tartozott, *Nagh Kewes*: 1531 (Budai bortizedjegyzékek 101–102).

Nagysatmál, ismeretlen fekvésű szőlődűlő, amely nem tartozott sem a veszprémi püspökség nagy dézsmá nevű tizedkerületébe, sem az esztergomi káptalan sasadi tizedkerületébe, *Nogsothumal*: 1343 (MOL DL 3554, MOL DL 76690), *Nogsotou*: 1346 (MOL DL 76809).

Nándor, az azonos nevű egykori falu szőlőtermő területe, amely Buda város része lett a 14. század közepén. Dézsmája a veszprémi püspökséget illetve, amely önálló tizedkerületként tartotta számon, *Nandor*: 1375 (MOL DL 6296), *Nandor*: 1441 (MOL DL 13608), de *Nandor*: 1505, de *Nandor*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek 56,), *Nandorkees*: 1524 (MOL DF 276080).

Pezzad, ismeretlen fekvésű szőlődűlő német neve, *Pezzad*: 1383 (BTOE III. 12. sz.).

Rézmál, ismeretlen fekvésű szőlődűlő, amely nem tartozott sem a veszprémi püspökség nagy dézsmá nevű tizedkerületébe, sem az esztergomi káptalan sasadi tizedkerületébe. Azonos nevű szőlődűlő felhévizi területen is ismert, ezért feltehetően a felhévizi területtel volt határos, *Rezzymal*: 1394 (BTOE III. 166. sz.), *Reezmal*: 1521 (MOL DL 106083. p. 575, 576).

Rózsamál, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a veszprémi püspökség nagy dézsmájának (*magnum foliatum*) területén, *Rosamal*: 1505, *Rosas*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek 40–41, 66–67).

Sasad, ismeretlen fekvésű szőlődűlő az elnéptelenedett Sasad falu területén, amely az 1470-es évektől Budához tartozott. Feltehetően az egykori falu belterületét jelöli, *Sasadh*: 1531 (Budai bortizedjegyzékek 103–104.).

Sármellék, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a veszprémi püspökség nagy dézsmájának (*magnum foliatum*) területén, *Sarmelleke*: 1505, *Sarmellek*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek 47–48, 74–75).

Stubuh, ismeretlen fekvésű szőlődűlő német neve, *Stubuh*: 1384 (BTOE III. 23. sz.).

Szakadát, feltehetően Buda és Sasad határán lévő szőlődűlő, mivel neve előfordul, mind az 1510 körül készült budai, mind pedig az 1531-es sasadi dézsmajegyzékben. Egy esetben hegynek is nevezik, más esetben a Hollómál-hegy felső részén elterülőnek mondják. Tehát nyilvánvalóan meredek hegyoldalon helyezkedett el, innen eredhet a mai szóhasználattal szakadéknak mondandó neve. A hegy Őrs felőli, vagyis nyugati, délnyugati oldalán feküdt, *Zakadaas* 1506 (MOL DL 21648), *Zakadak*: 1510, *Sagadadh*: 1531 (Budai bortizedjegyzékek 91, 100), *Zakadad*: 1513 (MOL DL 106083. p. 235, 237).

Szentpál, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a Szent Lőrinc pálos kolostor környékén, *Zenthpal*: 1484 (MOL Df 236334).

Tükörmál, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a veszprémi püspökség nagy dézsmájának (*magnum foliatum*) területén, *Tykermal*: 1505, *Thykermal*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek 43–44, 69–70).

Tusmál, felhévizi szőlődűlő Buda város és Felhévíz határán az azonos nevű dombon, *Tusman*: 1290 (BTOE I. 245. sz.), *Tusmal*: 1291 (BTOE I. 256. sz.).
Tymion, ismeretlen fekvésű szőlődűlő, *Tymion*: 1375 (MOL DL 6273).
Vereskép, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a veszprémi püspökség nagy dézsmájának (*magnum foliatum*) területén, *Vereskep*: 1505, *Wereskep*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek 54, 91).
Vereskő, ismeretlen fekvésű szőlődűlő a veszprémi püspökség nagy dézsmájának (*magnum foliatum*) területén, *Wereskew*: 1510k (Budai bortizedjegyzékek 61–62, 82).

A budai szőlők törökkori kiterjedése a források feldolgozatlansága folytán kevésbé ismert. Evlia Cselebi sétahelyként említi meg néhányat: „Király szőlő, Szőlő liget, Király liget”: 1663 (Evlia 252). Ugyancsak Evlia közli, hogy a budai vámfelügyelő szerint Buda körül 7000 szőlőskert van 1663 (Evlia 252).

Szántó föld:

Werner fia László szántóföldje Kispest mellett, *agri seu terre arabiles*: 1302 (CDH VI/2. 176; CDH IX/7. 731–734.)

München-i (*de Munyh*) Kunz szűcs 46 hold szántóföldje Kispest mellett *quadraginta sex iugera terrarum suarum arabilium*: 1367 (CDH IX/4. 50. sz.)

23.2 Kertek / Gardens

Bornemissza János alkincstartó háza és kertje a Szombatkapun kívül, *cum orto*: 1490 (Végh 2008, 415. sz.).

Dénes királyi ítélőmester kertje a Szombatkapun kívül, *simulcum orto*: 1485 (Végh 2008, 385. sz.).

Logod felé fallal övezett kert, *münchs garten*: 1541 (Schön-látkép).

A Fuggerek kertje Logod felé [1555] (Dernschwam 1923. 270).

23.3 Majorságok / Urban farms

Kunc ispán majorja, ma Szépilona. Buda város és Nyék falu között, a Szt. Lőrinc pálos kolostor alatt a felhévizi keresztesek területén. Első említése *predium seu allodium*: 1333 (Mon. Str. III. 222), az esztergomi Szt. István protomártír káptalan birtokában 1424 (BTOE III. 853. sz.), Szilágyi Erzsébet bérlő 1460–80-as évek (Csánky 1906.).

Pető fia János majorsága, ismeretlen helyen, a város területén, *allodium*: 1397 (BTOE III. 229. sz.)

Jakab polgár (civis) majorsága, ismeretlen helyen, a Kammerhof alatt, a falon kívül, a duna felőli oldalon, *allodium*: 1398 (BTOE III. 265. sz.)

Konrad Gündelwein majorsága, ismeretlen helyen, a Szombatkapun kívül az egykori Kammerhof mögött de *quadam domo allodiali*: 1441 (Végh 2008. 242. sz.), *quoddam allodium*: 1462 (Végh 2008. 312. sz.)

Boldogasszony plébánia majorsága és kertje, ismeretlen helyen, a Szombatkapun kívül, a Tótfalu utcában, *quoddam allodium simulcum orto ad id annexo*: 1461 (Végh 2008. 309. sz.). A két majorsági házat a Szombatkapun kívül, a Tótfalu utcának a külső kapu felőli végében Márton plébános Bakóc Tamásnak adja, *duas domos allodiales*: 1493 (Kiss 2005. 15. sz.). Erdődy Péter ugyanazon házakat a fehéregyházi pálosokra hagyja, *unacum aliis dubus domibus allodialibus*: 1544 (Végh 2008. 767. sz.).

24 Bányák / Mines

Kőbányák és agyaggyerőhelyek bizonyára voltak, de ezek a forrásokból nem ismertek.

25 Halastavak, halászhelyek / Fishponds and fisheries

Tanya, a budai káptalan halászhelye a Dunán, a megyeri révtől (Káposztásmegyér) a Nagy-szigetig (Csepel-sziget), *piscaturam, que vulgo tona dicitur*: 1147 (BTOE I. 1. sz.).

Halastó, a királyi kertekben, a királyi palota alatt 1509 (MOL DL 21905)

Halastó, ismeretlen helyen, a Váralján, a Duna partján, *piscina*: 1490 (Végh 2008. 412. sz.)

Halász utca, a királyi udvar halászsainak lakóhelye a Duna partján I. 8 Utcák

Haltartók, a halárusok és a mészárosok haltartói a Duna partján a Vágóhíd mellett 1509 (Mészáros céhkönyv 5. sz.)

Malom tó, Felhévizen a hévforrásoknál, a hegy alatt, a Szentlélek ispotályon innen. Első említése 1510 (MOL DL 26131), *Fond ou source de l'eau des Bains*: 1686 (Fontana–Nessenthaler látkép), *Therमारum Scaturigo, sive Balneum Regale*: 1686 (de La Vigne-térkép 2)

26 Malmok / Mills

Vizimalmok:

Malom, Felhévíz felett, hévízforrásnál Szentjakabfalva területén, a Szentlélek egyház kertjének környékén, a Szentlélek egyház felőli oldalon, a kőhíd mellett, az országút Ny-i oldalán. Első említése: *Stainmul*: 1337 (MOL DL 3926), *Hewuyzfew*: 1339 (CDH VIII/4. 369–372). Budai polgároké, majd az óbudai klarissza apácáké.

Malom, Felhévíz felett, a Szentlélek egyház környékén, a hévizek lefolyásának végénél, a Duna mellett, a szigeti apácák fürdője mellett. Első említése 1364 (MOL DL 5289). Petermann óbudai bírósága hagyta az óbudai klarissza apácáknak.

Malom, Felhévizen, a Malomtó felső végében, hévízforrásnál, a gát alatt, az országút mellett, a Szentlélek ispotályon innen. Első említése, 1497 (MOL DL 20563). Az óbudai klarissza apácáké.

Malom, Felhévizen, a királyi hámor alatt, a budai káptalan malma közelében. Első említése, *molendinum*: 1276 (BTOE I. 138. sz.). A szigeti domonkos apácáké.

Malom, Felhévizen, a hévizek lefolyásánál. Említése, 1481 (Jászói kv. hh. lt. Prot. Ant. (A) 32.). Az óbudai váré.

Csapómalom vagy hámor, Felhévizen, a hévizek lefolyásánál. Első említése, 1481 (Jászói kv. hh. lt. Prot. Ant. (A) 32.). A budai káptalané, csapómalom, a 15. század második felében budai szűrcsapók bérelték, majd a budai udvarbíró elfoglalta és hámorra alakították.

Molnár utca, Molnárszer, Örlő utca, ismeretlen fekvésű utca a Váralján I. 8. Utcák

Hajómalmok:

Hajómalmok a Dunán, első említés, 1292 (BTOE I. 259. sz.).

Malomrév, Malomszer, *Malomre* (Budai bortizedjegyzékek II/435), *Malomzer* (Budai bortizedjegyzékek II/496). A Váralján, a Szentpétermártír plébánia területén feltehetően azt a helyet jelöli, ahol a dunai hajómalmok a parton kikötötték. Közlebbi helye ismeretlen (Végh 2006. 118).

Evlia Cselebi szerint ló és ökörrel hajtott lisztesmalom 150 van, 1663 (Evlia 250). A Lőportár vára mellett 10 lisztes malom van a hévizekre telepítve 1663 (Evlia 254).

Lőpormalom I. 12.6 Lőpormalom

Bibliográfia / Bibliography

Rövidítve idézett levéltári források / Abbreviations of archival sources

Egyetemi kv.	Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár
Erdődy cs. vépi lt.	Pannonhalma, Főapátsági Levéltár, Erdődy család vépi levéltára
Esztergomi Prim. lt.	Esztergom, Prímási Levéltár
FSzK	Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
MOL DL	Budapest, Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár
MOL DF	Budapest, Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
MOL Gyulafehérvári kápt.	Budapest, Magyar Országos Levéltár, Erdélyi országos kormányhatósági levéltárakból, Gyulafehérvári káptalan országos levéltára
MOL Szőgyén-Marich lt.	Budapest, Magyar Országos Levéltár, Családi levéltárak, Szőgyén-Marich család levéltára
NS	Nürnberg, Staatsarchiv Nürnberg
ÖS, HHStA	Wien, Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv
Tiszántúli ref. egyhk. kv.	Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár

Okmánytárak, szövegkiadások / Published sources

A II.	Anjoukori Okmánytár II. (1322–1332) Szerk. Nagy Imre. Budapest, 1881.
A IV.	Anjoukori Okmánytár IV. (1340–1346). Szerk. Nagy Imre. Budapest, 1884.
A VI .	Anjoukori Okmánytár VI. (1353–1357) Szerk. Nagy Imre. Budapest, 1891.
AO I.	Anjou-kori Oklevéltár (1301–1305). I. Szerk. Kristó Gyula. Budapest–Szeged, 1990.
AO II.	Anjou-kori Oklevéltár (1306–1310). I. Szerk. Kristó Gyula. Budapest–Szeged, 1992.
AO III.	Anjou-kori Oklevéltár III. (1311–1314) Szerk. Kristó Gyula. Budapest–Szeged, 1994.
AO VII.	Anjou-kori Oklevéltár VII. (1323) Szerk. Blazovich László – Géczi Lajos. Budapest–Szeged, 1991.
Auer	Auer János Ferdinánd pozsonyi polgár héttoronyi naplója 1664. Közzéteszi: Lukinich Imre. Budapest, 1923.
Bártfa	Iványi Béla: Bártfa szabad királyi város levéltára I. Budapest, 1910.
Bártfai Szabó 1938	Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599. Budapest, 1938.
Bonfini 1936	Bonfinius, Antonius: Rerum Ungaricarum decades. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saec. XV. Ed. I. Fögel, B. Iványi, L. Juhász. Lipsiae, 1936.
Brodarics 1908	Kujáni Gábor: Brodarics István levelezése. Történelmi Tár 1908. 261.
Brown	Linzbauer, Franz Xaver: Die warmen Heilquellen der Hauptstadt Ofen. Pest, 1837. 52–56.
BTOE I.	Budapest Történetének Okleveles Emlékei I. 1148–1301. Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendelte Gárdonyi Albert. Budapest, 1936.
BTOE III.	Budapest Történetének Okleveles Emlékei III. 1382–1439. Összeállította Kumorovitz L. Bernát. Budapest, 1987.
Buda Expugnata 1986	Buda Expugnata 1686. Europa et Hungaria 1683–1718. A török kiűzésének európai levéltári forrásai II. Szerk. Bariska István – Harasztói György – Varga J. János. I–II. Budapest, 1986.
Buda expugnata 1987	Buda expugnata. A török kiűzésének hazai levéltári forrásai. Szerk. Felhő Ibolya – Trócsányi Zsolt. Budapest, 1987.
Budai basák	A budai basák magyar nyelvű levelezése. Szerk. Takáts Sándor – Eckhart Ferenc – Szekfű Gyula. Budapest, 1915.

Buda visszafoglalása	Buda visszafoglalásának emlékezete. Szerk. Szakály Ferenc. Budapest, 1986.
Budai bortizedjegyzékek	Szakály Ferenc – Szűcs Jenő: Budai bortizedjegyzékek a 16. század első harmadából. Budapest, 2005.
Budai jogkönyv	Buda város jogkönyve I–II. Közreadja Blazovich László – Schmidt József. Szegedi középkortörténeti könyvtár 17. Szeged, 2001.
Catalogus	Catalogus fontium historiae Hungaricae aevoducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. Collegit: Albinus Franciscus Gombos. I–III. Budapestini, 1937–1938.
CDH	Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. Buda, 1829–1844.
CJH	Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytar. 1000–1526. évi törvénycikkek. Fordították és magyarázatokkal ellátták Kolosvári Sándor – Márkus Dezső – Nagy Gyula – Óvári Kelemen. Budapest, 1899.
Dávid–Fodor 2005	Dávid Géza – Fodor Pál: „Az ország ügye mindenképp előtt való”. A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552). Budapest, 2005.
Defterek	Magyarországi török kincstári defterek I–II. Fordította és bevezetővel ellátta Velics Antal – Kammerer Ernő. Budapest, 1886–1890.
Dernschwam 1923	Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55). Hrsg. Franz Babinger. (Studien zur Fugger-Geschichte VII.) München–Leipzig, 1923.
EFHU III/2	Elenchus fontium historiae urbanae III/2. Ed. Kubinyi, András. Budapest, 1997.
Evlia	Evlia Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Török-magyarországi Történelmi Emlékek II/3. Kiadta Karácsony Imre. Budapest, 1904.
Fekete–Káldy-Nagy 1962	Fekete Lajos – Káldy Nagy Gyula: Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Budapest, 1962.
Fraknoi 1876	II. Lajos király számadási könyve. Közli: Fraknoi Vilmos. Magyar Történelmi Tár 22. Budapest, 1876.
Górka 1916	Górka, Olgierd: Anonymi descriptio Europae orientalis. Cracoviae, 1916.
Gruber 2002	Mikó Árpád: Magnus Gruber: Tractus Danubii (1531). Egy forrás nyomában. In: Emlékkönyv Détschy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Bardoly István – Haris Andrea. Budapest, 2002.
Gyöngyösi 1988	Gyöngyösi, Gregorius: Vitae fratrum eremitarum ordinis sancti Pauli primi eremita. Ed. Hervay, Franciscus L. Budapest, 1988.
Györffy 1991	Györffy György: Újabb adatok a tatárjárás történetéhez. Történelmi Szemle 33 (1991), 84–88.
Házi I/2.	Sopron szabad királyi város története I/2. Oklevelek és levelek 1407-től 1429-ig. Közli Házi Jenő. Sopron, 1923.
Hegy 2007	Hegy Klára: A török hódoltság várai és várkatonasága I–III. Budapest, 2007.
Heltai 1980	Heltai Gáspár és Bornemissza Péter művei. Budapest, 1980.
Istvanfi 1622	Istvanfi, Nicolaus: Pannoni Historiarum de Rebus Ungaricis Libri XXXIV. Coloniae Agrippinae, 1622.
Káldy-Nagy 1974	Káldy-Nagy Gyula: A budai zsidók négy törökkori összeírása. In: Magyar Zsidó Oklevéltár XVI. Budapest, 1974. 7–10.
Káldy-Nagy 1985	Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok. Budapest, 1985.
Karthauzi	A néma barát megszólal. Válogatás a Karthauzi Névtelen beszédeiből. Válogatta Madas Edit. Budapest, 1985.

Katona 1790	Katona, Stephanus: <i>Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae. Tomulus V, Ordine XII. Budae, 1790.</i>		(Magyar Történelmi Emlékek. Írók. 1. kötet) Pest, 1857.
Kis 2005	Kis Péter: Bakócz Tamás budai házingatlanaira vonatkozó oklevelek az Erdődy család levéltárából 1464–1518. <i>Fons 12 (2005), 399–421.</i>	Szilahtár	Fekete Lajos: Budavár 1684-ik évi ostroma. <i>Hadtörténelmi Közlemények 39 (1938), 77–104, 205–228.</i>
Knauz 1863	Knauz Nándor: A budai káptalan regestái 1148–1649. <i>Magyar Történelmi Tár 12 (1863), 3–156.</i>	Tatárjárás	Tatárjárás. Szerkesztette Nagy Balázs. Nemzet és emlékezet. Budapest, 2003.
Kovachich 1799	Kovachich, Martinus Georgius: <i>Formulae solennes styli. Pest, 1799.</i>	Thuroczi 1985	Johannes de Thurocz: <i>Chronica Hungarorum. Ed. Elizabeth Galántai et Julius Kristó. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum) Budapest, 1985.</i>
Margit	Szent Margit élete 1510. Az átíratot és a jegyzeteket készítette Dömötör Adrienne és Pólya Katalin, Farkas Vilmos irányításával. A bevezetést írta P. Balázs János. (Régi magyar kódexek 10.) Budapest, 1990.	Váradí regisztrum	Az időrendbe szedett váradí tüzésvasprópa-lajstrom az 1550-iki hú hasonmásával együtt. <i>Registrum Varadiense examinum ferri cadentis ordine chronologico digestum descripta effigie editionis a. 1550 illustratum sumptibusque capituli Varadiensis lat. rit. Curis et laboribus Ioannis Karácsonyi et Samuelis Borovszky editum. Budapest, 1903.</i>
Mazza 1875	Nyáry Albert: Buda 1541. évi bevételéről Mazza Antal egykoru jelentése. <i>Magyar Történelmi Tár 20 (1875), 193–242.</i>		<i>Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni Magyar Okirattár I/1. Rationes collectorum ponificorum in Hungaria. Pápai tized-szedők számadásai (1281–1375). Ed. Fejérváthy, Ladislaus. Budapest, 1887.</i>
Mehmed Chalife	Fekete Lajos: Mehmed Chalife "Tárich"-ja az 1625–1664 évek eseményeiről. <i>Hadtörténelmi Közlemények 26 (1925), 387–427.</i>	Vat. I/1.	
Memoria 1981	1504–1566 Memoria rerum. Kiadta Bessenyei József. Budapest, 1981.		
Mészáros céhkönyv	A budai mészárosok céhkönyve és kiváltságlevelei. <i>Zunftbuch und Privilegien der Fleischer zu Ofen aus dem Mittelalter. (Források Budapest Közép- és kora újkori történetéhez I.) Szerk. Kenyeres István. Budapest, 2008.</i>	Velius 1762	Caspar Ursinus Velius: <i>De bello Pannonico Libri Decem. Studio et opera Adami Francisci Kollarii. Vidobonae, 1762.</i>
Mon. Str. I.	<i>Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. Ed. Knauz, Ferdinandus. Strigonii, 1874.</i>	Verancsics 1857	Verancsics Antal m. Kir. Helytartó, esztergomi érsek összes munkái. Közli Szalay László. <i>Magyar Történelmi Emlékek. Írók. II. Pest, 1857.</i>
Mon. Str. II.	<i>Monumenta ecclesiae Strigoniensis II. Ed. Knauz, Ferdinandus. Strigonii, 1882.</i>	Veress 1907	Veress Endre: Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684–1686-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyszínrajzáról. Budapest, 1907.
Mon. Str. III.	<i>Monumenta ecclesiae Strigoniensis III. Ed. Dedek, Ludovicus Crescens. Strigonii, 1924.</i>		
MREV	<i>Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára. I–IV. Kiadja a Római Magyar Történelmi Intézet. Budapest, 1896–1908.</i>	Wenzel 1857	Wenzel Gusztáv: Budai regesták az Anjouk korában. <i>Magyar Történelmi Tár 4 (1857), 91–182.</i>
Müller 1962	Müller, Karl Otto: <i>Welthandelsbräuche (1480–1540). Wiesbaden, 1962.</i>	Werbőczy	Werbőczy István Hármaskönyve. Magyar Törvénytár. Kiadták Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen – Márkus Dezső. Budapest, 1897.
MZSO VIII	Magyar-zsidó oklevéltár VIII. (1264–1760) Szerk. Scheiber Sándor. Budapest, 1965.	Windecke 1893	Altmann, Wilhelm: <i>Eberhart Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds. Berlin, 1893.</i>
MZSO IX	Magyar-zsidó oklevéltár IX. (1282–1739) Szerk. Scheiber Sándor. Budapest, 1966.		
MZSO XVI	Magyar-zsidó oklevéltár XVI. Szerk. Scheiber Sándor. Budapest, 1974.	Windecke 2008	Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról. Ford. Skorka Renáta. Budapest, 2008.
Ofner Stadtrecht	Das Ofner Stadtrecht. Hg. Mollay, Karl. (<i>Monumenta Historica Budapestinensia 1.</i>) Budapest, 1959.	ZaigerF	Nagy Lajos: A budai Vár topográfiája a XVII. század végén. <i>Tanulmányok Budapest Múltjából 18 (1971), 81–120.</i>
Podhraczký 1841	Podhraczký József: Cuspinianus János beszéde Budán s véle Magyarországnak ezer ötszáz negyven egyedik esztendőben lett romlása emlékezetére. Budán, 1841.	ZaigerW	Nagy Lajos: A Víziváros XVII. század végi topográfiája. <i>Tanulmányok Budapest Múltjából 16 (1964), 181–249.</i>
PRT II.	A Pannonhalmi Főapátság története II. Második korszak. A pápák és a zsinatok reformáló törekvései 1243–1404. Szerkesztette és részben írta Sörös Pongrác. Budapest, 1903.	ZsO V.	Zsigmond-kori Oklevéltár V. Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. Budapest, 1997.
PRT III.	A Pannonhalmi Főapátság története III. Szerkesztették és részben írták Sörös Pongrác és Rezner Tibold. Budapest, 1905.	Irodalom / Litterature	
Rómer 1877	Rómer Flóris: Adalék a budai várnak a törökfoglalás előtti helyszíneléséhez. <i>Archaeológiai Közlemények 1877, 49–59.</i>	Altmann 1973	Altmann Júlia: Előzetes jelentés a budavári ferences templom kutatásáról. <i>Archaeológiai Értesítő 100 (1973), 82–87.</i>
Saurau	Orttenliche Beschreibung der Rayß gehen Constantinopel. Eingeleitet und herausgegeben von Konrad Wickert. (Erlangen Forschungen, Reihe A. Geisteswissenschaften, Band 40.) Erlangen, 1987.	Altmann 1994	Altmann Júlia: Az óbudai és a budavári ferences templom és kolostor kutatásai. In: <i>Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet-Műemlékvédelem 7. Szerk. Haris Andrea. Budapest, 1994. 143–148.</i>
Scamozzi 1615	Scamozzi, Vincenzo: <i>L'idea della architettura universale. Venezia, 1615.</i>	Altmann–Bertalan 1991	Altmann, Júlia – Bertalan, Herta: Óbuda vom 11. bis 13. Jahrhundert. In: <i>Budapest im Mittelalter. Hg. Biegel, Gerd. Braunschweig, 1991. 113–131.</i>
Schwandtner 1802	Schwandtner, Martinus: <i>Introductio in artem diplomaticam praecipue Hungaricam. Budae, 1802.</i>	Altmann–Bertalané–Kárpáti 2003.	Altmann Júlia – Bertalan Vilmosné – Kárpáti Zoltán: A budai (óbudai) káptalan Péter temploma. <i>Budapest Régiségei 37 (2003), 39–62.</i>
SRH	<i>Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Ed. Szentpétery, Emericus. Budapestini, 1937–1938.</i>	Altmann et al. 1996	Altmann Júlia – Biczó Piroska – Buzás Gergely – Kovács Annamária – Siklósi Gyula – Végh András: <i>Medium Regni. Budapest, 1996.</i>
Steinach	Wolf Andreas' von Steinach Edelknabenfahrt nach Constantinopel. (1583). <i>Steiermärkische Geschichtsblätter II. Jahrg. 4. Heft. 1881. October-December.</i>	Ányos 1924	Ányos Lajos: Budapest székesfőváros oklevéltára. <i>Századok 58 (1924), 669–688.</i>
Szerémi	Szerémi György emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543. Közli Wenzel Gusztáv.	Aquincum 2010	Aquincum. Ókori táj – ókori város. Szerk. H. Kérdő Katalin – Schweitzer Ferenc. Budapest, 2010.

Bácskai–Gyáni–Kubinyi 2000	Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: Budapest története a kezdetektől 1945-ig. Budapest, 2000.	Bubics 1891	Bubics Zsigmond: Cornaro Frigyes velencei követ jelentései Buda várának 1686-ban történt ostromáról és visszavételéről. Budapest, 1891.
Bak 1997	Bak Borbála: Magyarország történeti topográfiája. Budapest, 1997.	Budapest 2007	Budapest krónikája. Szerk. Bart István. Budapest, 2007.
Balogh 1966	Balogh Jolán: Művészet Mátyás király udvarában I–II. Budapest, 1966.	Budapest Műemlékei I	Budapest Műemlékei I. Szerk. Pogány Frigyes. Budapest, 1955.
Banfi 1936	Banfi, Florio: Buda és Pest erődítményei 1686-ban. Tanulmányok Budapest Múltjából 5 (1936), 102–131.	Budapest Története I–II	Budapest története I–II. Szerk. Gerevich László. Budapest, 1973.
Barta 1985	Barta János: Budavár visszavétele. Budapest, 1985.	Budapest, 1991	Budapest im Mittelalter. Hg. Biegel, Gerd. Braunschweig 1991.
Bártfai Szabó 1935	Bártfai Szabó László: Óbuda egyházi intézményei a középkorban. Budapest, 1935.	Bulla–Mendöl 1947	Bulla Béla – Mendöl Tibor: A Kárpát-medence földrajza. Budapest, 1947.
Bártfai Szabó 1938	Bártfai Szabó László: Középkori prépostságok a főváros területén. Történetírás (1938), 178–190.	Buzás 1994	Buzás Gergely: A budai királyi palota déli nagycsarnoka. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára – Tanulmányok. Szerk. Pamer Nóra. Budapest, 1994. 109–128.
Bedenko 1989	Bedenko, Vladimir: Zagrebački Gradec. Kuća i grad u srednjem vijeku. Zagreb, 1987.	Buzás 1997	Buzás Gergely: Einige Fragen zur Baugeschichte des Schlosses von Buda (Die Epoche von Ludwig dem Grossen und Sigismund), In: Acta Historiae Artium 39 (1997), 71–116.
Bencze 2000	Bencze, Zoltán: Archäologische Forschungen am nördlichen Seite des Burgviertels in Buda. In: Mittelalterliche Häuser und Strassen in Mitteleuropa. Hg. Font, Márta – Sándor, Mária. Varia Archaeologica IX. Budapest – Pécs, 2000. 49–56.	Buzás 2006	Buzás Gergely: 11. századi ispáni várainkról. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát ...”. Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk. Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa. Budapest, 2006. 43–53.
Bencze 2003a	Bencze Zoltán: Előzetes jelentés a volt Állami Nyomda épületeinek területén folytatott régészeti kutatásokról. Budapest Régiségei 37 (2003), 113–136.	Buzás 2009	Buzás Gergely: A budai királyi palota. In: Renszánsz látványtár. Virtuális utazás a múltba. Magyar Nemzeti Múzeum, 2008. szeptember 26. – 2009. január 4. Szerk. Buzás Gergely – Orosz Krisztina – Vasáros Zsolt. Budapest, 2009. 187–199.
Bencze 2003b	Bencze Zoltán: Budapest I. Kapisztrán tér, Mária Magdolna (volt helyőrségi) templom. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2000. Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest, 2003.	Buzás 2010	Buzás Gergely: A budai királyi palota Mátyás kori építkezéseinek rekonstrukciós problémái. In: A középkor és kora újkor régészete Magyarországon II. Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. 521–543.
Bencze 2003c	Bencze, Zoltán: Recent Research into Ottoman-period Remains in Buda. In: Archaeology of the Ottoman Period in Hungary. (Opuscula Hungarica 3.) Ed. Gerelyes, Ibolya – Kovács, Gyöngyi. Budapest, 2003. 55–62.	Csánki 1893	Csánki Dezső: Szent-Erzsébetfalva – Pest mellett. Századok 27 (1893), 16–26.
Benda 2004	Benda Judit: Középkori karmelita kolostor feltárása Budán. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2002. Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest, 2004. 117–130.	Csánki 1906	Csánki Dezső: Kuncz ispán majorja Budán. Századok 40 (1906), 685–725.
Benda 2005	Benda Judit: A budai középkori karmelita kolostor temetője. In: „...a halál árnyékának völgyében járok...” A középkori templom körüli temetők kutatása. Szerk. Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. (Opuscula Hungarica 6.) Budapest, 2005. 239–244.	Csemegi 1955	Csemegi József: A budavári főtemplom középkori építéstörténete. Budapest, 1955.
Benda 2009–2010	Benda Judit: A kereskedelem épületei a középkori Budán I. Kalmárboltok. Budapest Régiségei 42–43 (2009–2010), 93–120.	Dobroniç 1992	Dobroniç, Lelja: Slobodni i kraljevski grad Zagreb. Zagreb, 1992.
Benda 2011	Benda Judit: A piactól az árucarnokig. Kereskedelmi célra készült épületek a középkori Budán. Történelmi Szemle 53 (2011), 259–282.	Domokos 1993	Domokos György: Buda visszavívásának ostromtechnikai problémái I–II. Hadtörténelmi Közlemények 116 (1993/1), 3–60., (1993/2), 43–95.
Benda 2012	Benda Judit: A kereskedelem épületei a középkori Budán II. Mészárszékek háza, Zsemleszékek háza, árucarnok. Tanulmányok Budapest Múltjából 37 (2012), 23–58.	Domokos 2000	Domokos György: Buda ostromai. Budapesti Negyed 8 (2000), 25–52.
Bene–Kovácsné–Mednyánszky 1998	Bene Zoltán – Kovács Lászlóné – Mednyánszky Miklós: Város a Vár alatt. A budavári barlangrendszer története. Budapest, 1998.	Eckhard 1940	Eckhard Sándor: Attila a mondában. In: Attila és hunjai. Szerk. Németh Gyula. Budapest, 1940. 143–216, 307–316.
Bertalanné 1970	Bertalan Vilmosné: Mittelalterliche Baugeschichte der Maria-Magdalena-Pfarrkirche (später Garnisons-kirche) in der Budaer (Ofner) Burg. Acta Technica 67 (1970), 227–248.	Endrődi 1991	Endrődi Anna: Újabb adatok a bádai kultúra megtelepedéséhez Budapest területén. Budapest Régiségei 28 (1991), 59–82.
Bertalanné 1971	Bertalan Vilmosné: Előzetes jelentés a Szt. Mária Magdolna templom ásatásairól. Budapest Régiségei 22 (1971), 419–428.	Engel–C. Tóth 2005	Engel Pál – C. Tóth Norbert: Királyok és királynék itineráriumi (1382–1438). Budapest, 2005.
Bertalanné 1985	Bertalan Vilmosné: Óbuda középkori topográfiája. In: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszéri feladatai. Szerk. Fodor István – Selmeçi László. Budapest, 1985. 245–284.	Entz–Csemegi 1955	Entz Géza – Csemegi József: A Hess András téri volt domonkos templom romjai. In: Budapest Műemlékei I. Szerk. Pogány Frigyes. Budapest, 1955. 347–364.
Bertalanné–Altmann 1995	Bertalan Vilmosné – Altmann Júlia: A középkori Óbuda. In: Óbuda évszázadai. Budapest, 1995. 163–224.	Eperjessy 1928	Eperjessy Kálmán: Kézirati térképek Magyarországról a bécsi levéltárakban. (A bécsi Collegium Hungaricum füzetei 3.) Szeged, 1928.
Bóna 1998	Bóna István: Az Árpádok korai várai. Debrecen, 1998[2].	Fabó–Holló 2003	Fabó Beáta – Holló Szilvia Andrea: Budapest régi térképeinek katalógusa I–III. Budapest, 2003.
Boroviczényi 1991–1992	Boroviczényi Károly György: Cruciferi sancti regis Stephani. Tanulmányok a stefaniták, egy középkori magyar ispotályos rend történetéről. Orvostörténelmi Közlemények 133–140 (1991–1992), 7–48.	Farbaky 1988	Farbaky Péter: A budai középkori királyi palota díszudavara. Ars Hungarica 16 (1988), 143–171.
		Farbaky 2006	Farbaky, Péter: Chimenti Camicia, a Florentine woodworker-architect, and the early Renaissance reconstruction of the Royal Palace in Buda during the reign of Matthias Corvinus (ca. 1470–1490). Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz 50 (2006), 215–256.
		Fekete 1938	Fekete Lajos: Buda, Pest és Óbuda polgári lakossága 1547-ben és 1580-ban.

Fekete 1944	Tanulmányok Budapest Múltjából 6 (1938), 116-136. Fekete Lajos: Budapest a törökkorban. Budapest története III. Budapest, 1944.	Gerő 1964b	Gerő Győző: I. ker. Tóth Átpád sétány 27. In: A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai 1960-61-ben. Budapest Régiségei 21 (1964), 313-314.
Fekete-Nagy 1973	Fekete Lajos – Nagy Lajos: Budapest története a török korban. In: Budapest története II. Szek. Gerevich László. Budapest, 1973. 335-436.	Gerő 1980	Gerő Győző: Az oszmán-török építészet emlékei Magyarországon. Budapest, 1980.
Feld 1999	Feld István: Beszámoló az egykori budai Szent Zsigmond templom és környéke feltárásáról. Budapest Régiségei 33 (1999), 35-50.	Gerő 2003a	Gerő, Győző: The History of Ottoman-Turkish Archaeological Research in Hungary. In: Archaeology of the Ottoman Period in Hungary. (Opuscula Hungarica 3.) Ed. Gerey, Ibolya – Kovács, Gyöngyi. Budapest, 2003. 17-22.
Feld-Kárpáti 2000	Feld, István – Kárpáti, Zoltán: Häuser und Parzellen der mittelalterlichen Stadt Buda in der Umgebung der Hl. Sigismund-Kirche. In: Mittelalterliche Häuser und Strassen in Mitteleuropa. Hg. Font, Márta – Sándor, Mária. (Varia Archaeologica Hungarica IX.) Budapest – Pécs, 2000. 57-66.	Gerő 2003b	Gerő Győző: A buda-vizivárosi Tojgun pasa dzsámi és a Tojgun pasa mahalle. Budapest Régiségei 37 (2003), 197-208.
Fényes 2007	Fényes Gabriella: Középkori vízmű maradványai Budapest Lánchíd utca 19-21. alól 1/A lelőhely. Budapest Régiségei 41 (2007), 193-227.	Gönczi 1997	Gönczi, Katalin: Ungarisches Stadtrecht aus europäischer Sicht. Die Stadtrechtsentwicklung im spätmittelalterlichen Ungarn am Beispiel Ofen. Frankfurt am Main, 1997.
Feuerné Tóth 1986	Feuerné Tóth Rózsa: A budai királyi palota 1478-1500 között épült reneszánsz homlokzatai. Ars Hungarica 14 (1986), 17-50.	Grothusen 1967	Grothusen, K. D.: Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Anfang des 14. Jahrhunderts. Wiesbaden, 1967.
Forschungen in Aquincum 2003	Forschungen in Aquincum 1969-2002. Zu Ehren von Klára Póczy. Hg. Zsidi, Paula. (Aquincum Nostrum 2.) Budapest, 2003.	Györffy 1973	Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest története I. Szerk. Gerevich László. Budapest, 1973. 217-349.
Fügedi 1959	Fügedi Erik: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. Tanulmányok Budapest Múltjából 13 (1959), 7-56.	Györffy 1997	Györffy György: Pest-Buda kialakulása. Budapest története a Honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig. Budapest, 1997.
Fügedi 1961	Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. Tanulmányok Budapest Múltjából 14 (1961), 17-107.	Györffy 1998	Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. Budapest, 1998.
Garády 1939	Garády Sándor: A budai (óbudai) káptalan alapítása. Tanulmányok Budapest Múltjából 7 (1939), 70-91.	H.Gyürky 1971a	H. Gyürky Katalin: Adatok a budai Szent Péter külváros topográfiájához. Budapest Régiségei 22 (1971), 223-243.
Garády 1943a	Garády Sándor: Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése 1931-1941. I. Egyházi célú maradványok és temetők feltárása. Budapest Régiségei 13 (1943), 167-254.	H.Gyürky 1971b	H. Gyürky Katalin: A budavári középkori domonkos kolostor területén végzett régészeti feltárás. Budapest Régiségei 22 (1971), 429-435.
Garády 1943b	Garády Sándor: Jelentés az 1936-42. években végzett ásatásokról. Budapest Régiségei 13 (1943), 403-438.	H. Gyürky 1972	H. Gyürky Katalin: Buda településének kezdetei a régészeti adatok alapján. Archaeológiai Értesítő 99 (1972), 33-46.
Garády 1945	Garády Sándor: Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése 1931-1941. II. Világi célt szolgáló építmények. Budapest Régiségei 14 (1945), 399-448.	H. Gyürky 1978	H. Gyürky Katalin: Buda településének kezdetei a régészeti adatok alapján. Archaeológiai Értesítő 99 (1972), 33-46.
Garády 1998	Garády Sándor: Buda középkori vízművei, különös tekintettel a Svábhegy-Városkút kutatására. Budapest Régiségei 22 (1998), 245-266.	H. Gyürky 1981	H. Gyürky Katalin: Városfalak a középkori Buda nyugati oldalán. Archaeológiai Értesítő 105 (1978), 30-50.
Gárdonyi 1936a	Gárdonyi Albert: Buda középkori helyrajza. Tanulmányok Budapest Múltjából 5 (1936), 59-86.	H.Gyürky 1984	H.Gyürky Katalin: Das mittelalterlichen Dominikanerkloster in Buda. Budapest, 1981.
Gárdonyi 1936b	Gárdonyi Albert: Buda és Pest keresztény lakossága a török hódoltság alatt. Tanulmányok Budapest Múltjából 5 (1936), 23-33.	H.Gyürky 1984	H. Gyürky Katalin: A Szent Márton kápolna régészeti maradványai Budán. Archaeológiai Értesítő 111 (1984), 29-42.
Gárdonyi 1941	Gárdonyi Albert: Buda és Pest a tatárjárás előtt. Budapest, 1941.	H. Gyürky 1987/88	H. Gyürky Katalin: A középkori Buda Szent István külvárosa a régészeti kutatások tükrében. Archaeológiai Értesítő 94-95 (1987-1988), 62-80.
Gárdonyi 1944	Gárdonyi Albert: Magyarország középkori fővárosa. Századok 78 (1944), 219-231.	H. Gyürky 2001	H. Gyürky Katalin: Domonkos kolostorok, várostörténet, régészet. Tanítvány 7/2 (2001), 27-40.
Gárdonyi 1945a	Gárdonyi Albert: Buda középkori határai. Budapest Régiségei 14 (1945), 379-396.	Haltenberger 1942	Haltenberger Mihály: Budapest városföldrajza. Budapest, 1942.
Gárdonyi 1945b	Gárdonyi Albert: Óbuda és környéke a középkorban. Budapest Régiségei 14 (1945), 579-589.	Hanny-Reményi 2003	Hanny Erzsébet – Reményi László: A budai Várhegy bronzkori településtörténete. Budapest Régiségei 37 (2003), 237-276.
Gerevich 1966	Gerevich László: A budai vár feltárása. Budapest, 1966.	Hegyi 2007	Hegyi Klára: A török hódoltság várai és várkatonasága I-III. Budapest, 2007.
Gerevich 1990	Gerevich László: The Rise of Hungarian Towns along the Danube. In: Towns in Medieval Hungary. Ed. Gerevich, László. Budapest, 1990.	Holl 1997	Holl Imre: A budai palota középkori építéstörténetének kérdései. Budapest Régiségei 31 (1997), 79-100.
Gerő L. 1956	Gerő László: A pesti belvárosi plébániatemplom. Budapest, 1956.	Holl 2005	Holl, Imre: Fundkomplexe des 15.-17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda. (Varia Archaeologica Hungarica 17.) Budapest, 2005.
Gerő 1956	Gerő Győző: Adatok a budai vár törökkori építészetéhez. A Fehérvári rondella építéstörténete. Budapest Régiségei 17 (1956), 261-278.	Holló 1994	Holló Szilvia Andrea: Budapest régi térképeken. Budapest, 1994.
Gerő 1964a	Gerő Győző: Adatok a budavári Szt. Mihály-kápolna topográfiájához. Budapest Régiségei 21 (1964), 389-393.	Hóman 1925	Hóman Bálint: A magyar Attila. Budapest, 1925.
		Horusitzky 1939	Horusitzky Henrik: Budapest dunajbóparti részének (Budának) hidrogeológiája. Budapest, 1939.
		Horváth 2008	Horváth Richárd: A hadakozó király: Hunyadi Mátyás itineráriuma. In: Hunyadi Mátyás a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458-1490. Budapesti Történeti Múzeum 2008. március 19. – június 30. Szerk. Farbak Péter – Spekner Enikő – Szende Katalin – Végh András. Budapest, 2008. 51-64.

Írásné Melis 1983	Írásné Melis Katalin: Adatok a pesti síkság Árpád-kori településtörténetéhez. (Monumenta Historica Budapestinensia 4.) Budapest, 1983.	Kubinyi 1988	Kubinyi András: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idejében. Századok 122 (1988), 149–215.
Írás-Melis 1991	Írás-Melis, Katalin: Die Herausbildung und Entwicklung der Stadt Pest bis 1241. In: Budapest im Mittelalter. Hg. Biegel, Gerd. Braunschweig 1991. 132–143.	Kubinyi 1991–1992	Kubinyi, András: Die Zusammensetzung des städtischen Rates im mittelalterlichen Königreich Ungarn. In: Süddeutsches Archiv 34–35 (1991–1992) 23–42.
Írásné Melis 1994	Írásné Melis Katalin: A pesti városlaprajz kialakulása és változásai a középkorban. In: Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és a régmúltból. Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára. Budapest, 1994. 88–107.	Kubinyi 1994	Kubinyi András: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15-16. század fordulóján. Történelmi Szemle 36 (1994), 1–52.
Iványi 1941	Iványi Béla: Buda és Pest sorsdöntő évei. Tanulmányok Budapest Múltjából 9 (1941), 32–84.	Kubinyi 1995a	Kubinyi András: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: Kelet és Nyugat között. Szerk. Koszta László. Szeged, 1995. 309–335.
Jakab 1870	Jakab Elek: Kolozsvár története I. Buda, 1870.	Kubinyi 1995b	Kubinyi, András: Alltag und Fest am ungarischen Königshof der Jagellonen. 1490–1526. In: Alltag bei Hofe. (Residenzforschung Bd. 5.) Hg. Paravicini, Werner. Sigmaringen, 1996. 197–215.
Jankovich 1959	Jankovich Miklós: Buda-környék plébániáinak kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. Budapest Régiségei 19 (1959), 57–98.	Kubinyi 1999	Kubinyi András: A budavári Szent Zsigmond káptalan a későközépkorban. Budapest Régiségei 33 (1999), 19–23.
Kadić 1939	Kadić Ottokár: A budavári barlangpincék földtani viszonyai. Budapest, 1939.	Kubinyi 2005	Kubinyi András: Az I. és II. ker. területének helyrajza a középkorban. In: Szakály Ferenc – Szűcs Jenő: Budai bortizedjegyzékek a 16. század első harmadából. Budapest, 2005. 11–33.
Károlyi–Wellmann 1936	Károlyi Árpád – Wellmann Imre: A budai vár visszavívása. Budapest, 1936.	Kubinyi 2001	Kubinyi András: Buda, Magyarország középkori fővárosa. Tanulmányok Budapest Múltjából 29 (2001), 11–22.
H. Kérdő 1995	H. Kérdő Katalin: Zur Frage der Lokalisierung der Auxiliarkastells von Viziváros (Wasserstadt). In: Roman Frontier Studies 1995. Proceedings of the XVI th International Congress of Roman Frontier Studies. Ed. Groenman van Waateringe, W. et al. (Oxbow Monograph 91.) Exeter, 1997. 399–404.	Kumorovitz 1971	Kumorovitz L. Bernát: Buda (és Pest) fővárossá alakulásának kezdetei. Tanulmányok Budapest Múltjából 18 (1971), 7–57.
H. Kérdő 2005	H. Kérdő Katalin: Die Anfänge von Aquincum und die Änderungen in der Siedlungsstruktur in Viziváros in den Jahrhunderten der Römerzeit. Archäologischen Angaben zur Geschichte von Aquincum-Viziváros. In: Die norisch-pannonischen Städte und das römische Heer im Lichte der neuesten archäologischen Forschungen. Budapest, 2005. 83–99.	Lászlai–Papp 2005	Lászlai Judit – Papp Adrienn: Régészeti feltárás és falkutatás a Rudas fürdőben. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2004. Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest, 2005. 73–90.
Kincsek 2005	Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004. Budapesti Történeti Múzeum, 2005. május 27 – augusztus 20. Szerk. Zsidi Paula. Budapest, 2005.	Lászlai–Papp 2008	Lászlai Judit – Papp Adrienn: Kutatások a budafelhévi fürdőben. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2007. Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest, 2008. 63–84.
Kisari Balla 2000	Kisari Balla György: Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Budapest, 2000.	Lócsy 1964	Lócsy Erzsébet: Középkori telekvizonyok a budai Várnegyedben. Budapest Régiségei 21 (1964), 191–208.
Kiss 1988	Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest, 1988[2].	Lócsy 1967	Lócsy Erzsébet: Alhévíz és Békásmegyer középkori templomai. Archaeológiai Értesítő 94 (1967), 200–213.
Kondor 2008	Kondor Márta: A királyi kúria bíróságaitól a kancelláriáig. A központi kormányzat és adminisztráció Zsigmond-kori történetéhez. Századok 142 (2008), 403–436.	Lócsy 1969	Lócsy Erzsébet: XIII. századi város és XIV. századi városrendezés nyomai a budai Várnegyedben. Településtudományi Közlemények 22 (1969), 106–113.
Kovács 2003	Kovács Eszter: A budai ferences kolostor a török korban. Tanulmányok Budapest Múltjából 31 (2003), 241–262.	Lócsy 1971	Lócsy Erzsébet: Adatok a budai Várnegyed XIII. századi beépítéséhez. Budapest Régiségei 22 (1971), 209–222.
Köblös 1994	Köblös József: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. Budapest, 1994.	Magyar 1991	Magyar Károly: A budai vár Árpád-kori topográfiája. In: Régészet és várostörténet tudományos konferencia. (Studia Pannonica. Series Historica 3.) Szerk. Uherkovich Ákos. Pécs, 1991. 91–106.
Kubinyi 1964	Kubinyi András: Budafelhévi topográfiája és gazdasági fejlődése. Tanulmányok Budapest Múltjából 16 (1964), 85–180.	Magyar 1992a	Magyar Károly: Ásatások a budavári palota területén és annak északi előterében 1982–1991 között. Budapest Régiségei 29 (1982), 109–114.
Kubinyi 1965	Kubinyi András: Topographic growth of Buda up to 1541. In: Nouvelles études historiques publiées l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois 1 (1965), 132–157.	Magyar 1992b	Magyar Károly: A budavári palota északi, ún. Koldus-kapujának tornya az újabb ásatások tükrében. Budapest Régiségei 29 (1992), 57–92.
Kubinyi 1967	Kubinyi András: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. Levéltári Közlemények 37 (1967), 227–287.	Magyar 1997	Magyar Károly: A középkori budai királyi palota fő építési korszakainak alaprajzi rekonstrukciója I. Budapest Régiségei 31 (1997), 101–120.
Kubinyi 1971	Kubinyi András: A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. Levéltári Közlemények 42 (1971), 203–269.	Magyar 2003	Magyar, Károly: Turkish Defences in the Southern Part of Buda Castle. In: Archaeology of the Ottoman Period in Hungary. (Opuscula Hungarica 3.) Ed. Gerelyes, Ibolya – Kovács, Gyöngyi. Budapest, 2003. 63–73.
Kubinyi 1972	Kubinyi András: Die Anfänge Ofens. Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen. Reihe I. (Gießener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens. Bd. 60.) Berlin, 1972.	Magyar 2004	Magyar Károly: Adatok a budai István-torony kérdésköréhez. In: Es tu scholaris. Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Szerk: F. Romhányi Beatrix – Grynaeus András – Magyar Károly – Végh András. (Monumenta Historica Budapestiensia 13.) Budapest, 2004. 13–36.
Kubinyi 1973	Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest Története II. Szerk. Gerevich László. Budapest, 1973. 7–204.	Magyar 2005	Magyar Károly: „Et ... introivit ad Hungariam sola germanica ancilla nomine Maria...”

	Habsburg Mária és Buda. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531. Szerk. Réthelyi Orsolya – F. Romhányi Beatrix – Spekner Enikő – Végh András. Budapest, 2005. 87–105.	Pető 1997 Póczy 2004	Pető Mária: A Gellérthegy. Budapest, 1997. Póczy Klára: Aquincum. Budapest római kori történelmi városmagja. Budapest, 2004.
Magyar 2007a	Magyar, Károly: Residenzen des Königs und die Königin. In: Maria von Ungarn. Eine Renaissancefürstin. (Geschichte in der Epoche Karls V. Band 8.) Hg. Fuchs, Martina – Réthelyi, Orsolya. Münster, 2007. 381–399.	Regényi 2001	Regényi, Kund: Die ungarischen Konvente der Oberdeutschen Karmelitenprovinz im Mittelalter. Budapest – Heidelberg, 2001.
Magyar 2007b	Magyar Károly: A budai középkori királyi palota építészeti együttesének változásai (1340–1440) európai kitekintésben. ELTE Bölcsészettudományi Kar, doktori disszertáció. Kézirat, 2007.	Relkovi 1905	Relkovi Néda: Buda város jogkönyve (Ofner Stadtrecht). Budapest, 1905.
Magyar 2008a	Magyar Károly: Gondolatok a Mátyás-kori rezidenciák kérdéséhez. In: Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458 – 1490. Szerk. Farbaky Péter – Spekner Enikő – Szende Katalin – Végh András. Budapest, 2008. 89–99.	Rózsa 1963	Rózsa György: Budapest régi látképei. (Monumenta Historica Budapestinensia 2.) Budapest, 1963.
Magyar 2008b	Magyar, Károly: Towards a Reconstruction of Mathias-era Residences. In: Matthias Corvinus, the King. Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458–1490. Ed. Farbaky, Péter – Spekner, Enikő – Szende, Katalin – Végh, András. Budapest, 2008. 89–99.	Rózsa 1995	Rózsa György: Budapest legszebb látképei. Budapest, 1995.
Magyar 2008c	Magyar Károly: A Mátyás kori rezidenciák. In: Mátyás és a humanizmus. (Nemzet és emlékezet.) Szerk. Csukovits Enikő. Budapest, 2008. 558–577.	Rózsa 1990	Rózsa György: Budapest régi látképei. Budapest, 1990.
Magyar 2010	Magyar Károly: A középkori budai vízművekről. In: A középkor és a koraujkor régészete Magyarországon I–II. Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. 189–206.	B. Sárosi 2002	Belényesyné Sárosi Edit: Régészeti kutatások a középkori Buda Szentpétermártír külvárosában. Garády Sándor kutatásai 1940–1942. I. Budapest Régiségei 35 (2002), 479–534.
Mályusz 1958	Mályusz Elemér: Az izmaelita pénzverőjegyek kérdéséhez. Budapest Régiségei 18 (1958), 301–310.	Schafarzik–Vendl 1929	Schafarzik Ferenc – Vendl Aladár: Geológiai kirándulások Budapest környékén. Budapest, 1929.
Maráz 2005-2007	Maráz Borbála: Budapest-Gellérthegy és környékének késő La Tène-kori településtörténete I–II. Budapest Régiségei 39–40 (2005–2007), 39–49, 31–44.	Scheiber 1983	Scheiber, Sándor: Jewish inscriptions in Hungary. Budapest, 1983.
Maráz–Papp 2006	Maráz Borbála – Papp Adrienn: Régészeti kutatások a Rác fürdő és a tabáni késő La Tène-kori fazekastelep területén. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2005. Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest, 2006. 109–124.	Scheuer–Schweitzer 1980	Scheuer Gyula – Schweitzer Ferenc: A budai hévízforrások fejlődéstörténete a felsőpannontól napjainkig. Hidrológiai Közlemények 60 (1980), 492–501.
Marsigli 1726	Marsigli, Luigi Ferdinando: Danubius Pannonico Mysicus I–VII. Hague, 1726.	Schier 1774	Schier, P. Xistus: Buda Sacra sub priscis regibus. Viennae, 1774.
Mertanová 1985	Mertanová, Štefánia: Ius tavernicale. Bratislava, 1985.	Schwandtner 1746	Schwandtner, Joannes Georgius: Scriptorum rerum Hungaricarum veteres ac genuini I–II. Viennae, 1746.
MNyESz III.	A magyar nyelv etimológiai szótára III. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest, 1976.	Siklósi 1999	Siklósi, Gyula: Die mittelalterlichen Wehranlagen, Burg- und Stadtmauern von Székesfehérvár. (Varia Archaeologica Hungarica 12.) Budapest, 1999.
Nagy L. 1946	Nagy Lajos: Az Eskü-téri római erőd, Pest város őse. Budapest, 1946.	Spekner 2002	Spekner Enikő: Adalékok a budavári István torony névadójának kérdéséhez. Budapest Régiségei 35 (2002), 403–426.
Nagy M. 1998	Nagy Margit: Awarzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest I–II. (Monumenta Avarorum Archaeologica 2.) Budapest, 1998.	Spekner 2003	Spekner Enikő: A budavári Boldogasszony-egyház alapítástörténete. Budapest Régiségei 37 (2003), 91–112.
Nagy M. 2007	Nagy Margit: Kora népvándorláskori sírleletek Budapest területéről. Budapest Régiségei 40 (2007), 95–156.	Spekner 2005	Spekner Enikő: A magyarországi beginák és beginakolostorok 13. századi története. In: Studia professoris – Professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára. Szerk. Almási Tibor – Draskóczy István – Jancsó Éva. Budapest, 2005.
Némethy 1876	Némethy Lajos: Nagybaldogasszonyról nevezett budapestvári főtemplom történelme. Esztergom, 1876.	Sudár Balázs 2003	Sudár Balázs: Török fürdők a hódoltságban. Történelmi Szemle 44 (2003), 213–263.
Némethy 1878	Némethy Lajos: Török mecsetek Budán. Budapest, 1878.	Sugár 1979	Sugár István: A budai vár és ostromai. Budapest, 1979.
Némethy 1890	Némethy Lajos: A pesti főtemplom története I. Alapításától 1752-ig. Budapest, 1890.	Szabó 2012	Szabó Balázs 2012: A budai Vár barlangpincéinek kialakulása, kialakítása és vizsgálata a 13. századi (első) telekosztás tükrében. Budapest Régiségei 45 (2012), 195–240.
Papp 1970	Papp Melinda: Baudenkmäler im mittelalterlichen Judenviertel der Budaer (Ofner) Burg. Acta Technica 67 (1970), 205–225.	Szabó 2013	Szabó Balázs: A budavári barlangpincék kialakításának oka és eddigi funkcióinak vizsgálata a 13. századi (első) telekosztás tükrében. Mérnökgeológia – Kőzetmechanika 2013. 241–276.
Papp 2010	Papp Adrienn: Oszmán-török fürdők Budán – A Rudas és a Rác fürdő régészeti kutatása (2004–2006). In: A középkor és a koraujkor régészete Magyarországon I–II. Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. 207–220.	Szebeni–Végh 2002	Szebeni Andrea – Végh András: A budavári volt Helyőrségi templom. Budapest Régiségei 35 (2002), 427–457.
Pécsi 1959	Budapest természeti földrajza. Szerk. Pécsi Márton. Budapest, 1959.	Szakály 1986	Szakály Ferenc: Hungaria Eliberata. Budapest, 1986.
Pécsi 1974	Pécsi Márton: A Budai-hegység geomorfológiai kialakulása tekintettel hegytípusaira. Földrajzi Értesítő 23 (1974), 181–192.	Székely 2000	Székely, György: Städtische Agglomeration im Osten Mitteleuropas (13.–15. Jh.): Berlin, Buda, Prag, Krakau. In: Mittelalterliche Häuser und Strassen in Mitteleuropa. Hg. Font, Márta – Sándor, Mária. (Varia Archaeologica Hungarica 9.) Budapest – Pécs 2000, 9–16.
		Szende 2010	Szende, Katalin: Stadt und naturlandschaft im Ungarischen Donauraum des Mittelalters. In: Europäische Städte im Mittelalter. Hg. Opll, Ferdinand – Sonnlechner, Christoph. Wien, 2010. 365–400.
		Szende 2011a	Szende, Katalin: Towns along the way. Changing patterns of long-distance trade and the urban network of medieval Hungary. In: Towns and communication. Communication between Towns. Eds Houben, Hubert – Toomaspoeg, Kristjan. Galatina, 2011. 161–225.

Szende 2011b	Szende, Katalin: Von der Gespanschaftsburg zur Stadt: Warum, wie – oder Warum nicht? Ein möglicher Weg der Stadtentwicklung im mittelalterlichen Ungarn. In: Stadtgründung und Stadtwerdung. Beiträge von Archäologie und Stadtgeschichtsforschung. Hg. Opll, Ferdinand. Linz, 2011. 375–406.	Végh 2009c	stredovekých miest. Pamiatky Trnavy a Trnavského kraja 12. Trnava, 2009. 79–86.
Szűcs 2002	Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Budapest, 2002. ²		Végh, András: Mediaeval Archaeology in Urban Site. Investigations in Budapest I–II. Víziváros, the mediaeval Suburb of the Town of Buda. In: Vindobona – Aquincum. Problémák és megoldások a városi régészetben. (Aquincum Nostrum 2.) Budapest, 2009. 37–44.
Tóth 2006	Tóth Sándor: A budai királyi palota épületei a Zsigmond-korban. In: Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437. Szépművészeti Múzeum 2006. március 18 – június 18, Musée national d'histoire et d'art 2006. július 13 – október 15. Szerk. Takács Imre. Budapest, 2006. 200–218.	Végh 2009d	Végh, András: Buda: the Multi-ethnic Capital of Medieval Hungary. In: Segregation, Integration and Assimilation: Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe. Ed. Keene, Derek – Nagy, Balázs – Szende, Katalin. Farnham, 2009. 89–100.
Tringli 1998	Tringli István: Jagelló-kori levelesítő jegyzék Zalából. Levéltári Közlemények 69 (1998), 3–31.	Végh 2010	Végh András: Buda város régészeti emlékeinek kutatása 1985–2005 között. In: A középkor és a korai újkor régészete Magyarországon I–II. Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010. 173–188.
Tringli 2010	Tringli István: Vásártér és vásári jog a középkori Magyarországon. Századok 144 (2010), 1291–1344.	Végh 2011a	Végh, András: Urban development and royal initiative in the central part of the kingdom of Hungary in the 13th–14th centuries. – Comparative analysis of the development of the towns of Buda and Visegrád. In: Stadtgründung und Stadtwerdung. Beiträge von Archäologie und Stadtgeschichtsforschung. Hg. Opll, Ferdinand. Linz, 2011. 431–446.
Tringli 2011	Tringli István: Gyergyószentmiklós vásárvásárlás és a középkori magyar vásári jog. In: A mezővárostól a rendezett tanácsú városig. Szerk. Garda Dezső. Csíkszereda, 2011. 32–72.		Végh, András: The synagogues in Buda (14 th –15 th centuries): recent research. In: Archéologie du judaïsme en France et en Europe. Colloque international, Paris, 14 et 15 janvier 2010. Ed. Paul Salmona – Laurence Sigal. Paris, 2011.
Végh 1997	Végh András: A középkori várostól a török erődig. A budai vár erődítéseinek változásai az alapítástól a tizenötödik századig. Budapest Régiségei 31 (1997), 295–310.	Végh 2011b	Veszprémy László: Buda és Pest legkorábbi ostromai a kezdetektől 1542-ig. Budapesti Negyed 8 (2000), 3–24.
Végh 1998a	Végh, András: Beiträge zur Geschichte des Neueren Kollegiat-Stiftes zu Unserer Lieben Frau oder St. Sigismund von Buda (Ofen). Acta Archaeologica 50 (1998), 215–231.		Weidinger György – Horler Ferenc: A budai vár 1687. és 1696. évi helyszínrajzai. Tanulmányok Budapest Múltjából 11 (1956), 25–32.
Végh 1998b	Végh András: Előzetes jelentés a budai Szentpétermártír külváros területén 1991–1995 között folytatott régészeti kutatásokról. Budapest Régiségei 32 (1998), 329–340.	Veszprémy 2000	Weidinger György – Horler Ferenc: A budai vár 1687. és 1696. évi helyszínrajzai. Tanulmányok Budapest Múltjából 11 (1956), 25–32.
Végh 1999	Végh András: Adatok a budai kisebb Szűz Mária, másnéven Szent Zsigmond templom alapításának történetéhez. Budapest Régiségei 33 (1999), 25–34.	Weidinger–Horler 1956	Weisz Boglárka: Vásárok a középkorban. Századok 144 (2010), 1397–1454.
Végh 2003a	Végh András: Középkori városnegyed a királyi palota előterében. A budavári Szent György tér és környezetének története a középkorban. Tanulmányok Budapest Múltjából 31 (2003), 7–42.	Weisz 2010	Wenczel Gusztáv: A XV. századi tárnoki jog. Értekezések a társadalmi tudományok köréből 5/1 (1878).
Végh 2003b	Végh András: A Szent György utca 4-10. számú telkek régészeti ásatása. Tanulmányok Budapest Múltjából 31 (2003), 167–190.	Wenczel 1878	Zolnay László: A XIII.-XIV. századi királyi palotáról. A budai várostörténet néhány kritikus kérdése. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve 1959/60, 7–64.
Végh 2003c	Végh András: A Magyar Tudományos Akadémia budavári épületegyüttesének története a város alapításától 1686-ig. Budapest Régiségei 37 (2003), 209–236.	Zolnay 1959/60	Zolnay László: Opus Castri Budensis. A XIII. századi budai vár kialakulása. Tanulmányok Budapest Múltjából 15 (1963), 43–107.
Végh 2004a	Végh András: A budai plébániák határjárásainak helyrajzi elemzése. In: Quasi liber et scriptura. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 641–654.	Zolnay 1963	Zolnay László: A középkori budavári Szent László- és Szent Mihály-kápolna. Budapest Régiségei 21 (1964), 375–388.
Végh 2004b	Végh András: Matrakcsi Nászuh Buda-ábrázolása. Budapest Régiségei 38 (2004), 207–216.	Zolnay 1964	Zolnay László: Ásatások a budai I., Tánács Mihály u. 9. területén. A XIII.-XIV. századi budai királyi rezidencia kérdéséhez. Archaeológiai Értesítő 94 (1967), 39–47.
Végh 2006a	Végh András: Buda város középkori helyrajza I. (Monumenta Historica Budapestinensia 15.) Budapest, 2006.	Zolnay 1967	Zolnay László: Ásatások a budai I., Tánács Mihály u. 9. területén. Archaeológiai Értesítő 95 (1968), 40–60.
Végh 2006b	Végh, András: The remains of the first Jewish quarter of Buda in the light of recent excavations. In: Archaeological investigations in Hungary 2005. Ed. Kisfaludi, Júlia. Budapest, 2006. 125–148.	Zolnay 1968	Zolnay László: Ásatások a budai I., Tánács Mihály u. 9. területén. Archaeológiai Értesítő 95 (1968), 40–60.
Végh 2008	Végh András: Buda város középkori helyrajza II. (Monumenta Historica Budapestinensia 16.) Budapest, 2008.	Zolnay 1971	Zolnay László: Középkori zsinagógák a budai várban. Budapest Régiségei 22 (1971), 271–282.
Végh 2008a	Végh András: Reneszánsz kőfaragványok és terrakottaelemek a Jagelló-kori Budán. Egy várbeli lakóház és leletei. In: Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Magyar Nemzeti Galéria 2008. március 28 – július 27. Szerk. Mikó Árpád – Verő Mária. Budapest, 2008. 54–59.	Zolnay 1974	Zolnay, László: L'approvisionnement en eau des villes et châteaux-forts. Acta Technica 76 (1974), 337–353.
Végh 2009b	Végh, András: Plot and system of plots in a 13th century founded Hungarian royal town – the example of Buda. In: Trnava a počiatky	Zolnay 1977	Zolnay László: Az 1967-75. évi budavári ásatásokról s az itt talált gótikus szoborcsoportról. Budapest Régiségei 24/3-4 (1977).
		Zolnay 1984	Zolnay László: Előzetes jelentés a budai vár déli részén végzett 1975-1981 évi feltárásokról. Budapest Régiségei 26 (1984), 203–216.
		Zolnay 1987	Zolnay László: Buda középkori zsidósága és zsinagógái. Budapest, 1987.
		Zsoldos 2007	Zsoldos Attila: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. Budapest, 2007.

Látképek / Views

Schedel-látkép

BVDA. Nürnberg, 1490 körül, Wilhelm Pleydenwurff – Michael Wohlgemuth. Megjelent: Hartmann Schedel: Liber cronicarum. Nürnberg, Anton Koberger, 1493. fols 138v – 139r. Budapesti Történeti Múzeum, Metszettár. Rózsa 1963. Kat. 86; Rózsa 1999. Kat. 118. (C.1.1. tábla)

Schön-látkép

Ein ware Contrafactur oder verzeychnus der Königlichen Statt Ofen in Vngern jr belegerung sampt dem vnglückhafftigen Scharmuettel des pluturstigen Tuercken mit dem Königlichen heerleger im September des 1541. jars. Nürnberg, 1541, Erhard Schön. Wien, Albertina (eredeti dúcrol modern lenyomata: Budapesti Történeti Múzeum, Metszettár). Rózsa 1963. Kat. 1; Rózsa 1999. Kat. 1. (C.3.1. tábla)

Solis-látkép

Cím nélkül. Nürnberg, 1542, Virgil Solis. Egykor a pozsonyi Pálffy János-féle gyűjteményben, jelenleg lappang (fényképe: MNM MTKcs Negatívtár 4698-4701). Rózsa 1963. Kat. 236; Rózsa 1999. Kat. 378. (C.3.2. tábla)

Siebmacher-látképA

WAHRE CONTRACTVR DER FVRNEMEN HAVPTSTADT IN VNGERN OFEN GENAND WIE DIE AVF BAIDER SEIT ZV WASSER VND LANDT ANZVSEHEN IST. Nürnberg, 1598 v. 1602, Johann Sibmacher. Budapesti Történeti Múzeum, Metszettár. Rózsa 1963. Kat. 5, 87; Rózsa 1999. Kat. 6, 119. (C.2.1. tábla)

Siebmacher-látképB

CONTRACTVR DER HAVBTSTADT OFEN IN VNGERN, WIE DIE VON DEN CHRISTÉ BELEGERT GEWEST. AN(n)O. 1598. Mens:Octobri. Megjelent: Hieronymus Ortelius: Chronologia oder historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen... Nürnberg, 1602. 160–161. Budapesti Történeti Múzeum, Metszettár. Rózsa 1963. Kat. 7; Rózsa 1999. Kat. 9.

Zimmermann-látkép

OFEN. Megjelent: Εικονογραφία, Aller deren Ungerischen Stät, Vöstungen, Castellen und Häuser... Augsburg, 1603. 47. t. Budapesti Történeti Múzeum, Metszettár. Rózsa 1963. Kat. 8; Rózsa 1999. Kat. 11.

Braun-Hogenberg látkép

BVDA CITERIORIS HVNGARIAE CAPVT. Georg Houfnagel, 1600előtt. Megjelent: Braun, Georg – Hogenberg, Franz: Theatri praecipuarum totius mundi liber sextus. Köln, 1617. Budapesti Történeti Múzeum, Metszettár. Rózsa 1963. Kat. 76; Rózsa 1999. Kat. 104.

Hallart–Wening-látképA

PROSPECT der Statt Ofen wie solche von Stuel Weissenburg / von Alt Ofen / von der Statt Pest / vom S Gerhardtsberg an zusehen. (Négy lapból álló sorozat.) München, [1684], Louis Nicholas d’Hallart – Michael Wening. Rózsa 1963. Kat. 15, 70, 78, 118. (C.6.1-4. tábla)

Hallart–Wening-látképB

IL CASTELLO DI BVDA OPPVGNATO DALLE GENTI DEL SERENISSIMO ELETTOR DI BAVIERA. München, 1686, Louis Nicholas d’Hallart – Michael Wening. Budapesti Történeti Múzeum, Metszettár. Rózsa 1963. Kat. 112, Rózsa 1999. Kat. 169.

Fontana–Nessenthaler-látkép

LE PLAN, ET PERSPECTIVE DE LA VILLE ROYALE DE BUDE, CONQUISE LE II DE SEPTEMBRE, L’an 1686. par les Armes invicibles du Tres-August LEOPOLD Premier. Pianta, e Prospettiva della Real Città di Buda espugnata alli 2. Settembre l’Anno 1686. dall’ Armi invittissime del’ Augustissimo LEOPOLDO Primo, Imperatore. Grundriss vnd Prospectio der Königlichen Residenz Statt Ofen, wie solche den 2. Septembris 1686. durch die Kayserliche Waffen, mit Sturmender Hand, eingenommen worden. Wien, 1687, Giovanni Domenico Fontana – Elias Nessenthaler. Budapesti Történeti Múzeum, Metszettár. Rózsa 1963. Kat. 27, 71.

Hesseni látkép

Abriß der Vestung Offen, wie selbige auf 3 seithen im Perspektive zu sehen. Sambt den Kayserl. Brandenb. vnd Bayrischen Aprochen. Von einem Hessischen Officier gezeichnet in Julio 1686. Buda, 1686. Karlsruhe, Badisches Generallandesarchiv, Hfk Pläne La 134/1a (rot), Kisari Balla 2000, 221–222, 642., 383. kép.

Kalendárium-látkép

Cím nélkül. München, 1686, ismeretlen mester. Megjelent: Calendarium Tyrnaviense ad annum Christi M.DC.LXXXVI... Monachii, 1686. című mű

Prognosis conjecturalis astrologica... ad annum a Christo nato M.DC. LXXXVI... című függelékének K és K2 levele között. Budapesti Történeti Múzeum, Metszettár. Rózsa 1963. Kat. 20, 78.

Magliar-látkép

VERO DISEGNO DELLA REGAL CITTÁ DI BVDA METROPOLI DI VNGHERIA Con la dichiarazione de’ luoghi principali Nel modo, come fu Presa dalle Armi Austriache l’Anno 1686. Napoli, 1704, Andrea Magliar. Megjelent: Viaggi per Europa del Dottor D. Giovanni Francesco Gemelli Careri. Parte seconda. Napoli, 1704. 120–121. Rózsa 1963. Kat. 103.b.

Fischer von Erlach-metszet

Grundriss des so genannten Kayßers Bads unweith der Stast Offen in Hungarn, welches so wohl wegen der vortrefflichen würckung des warmen Bads, als auch der denckwürdigen Arabischen Architectur gerühmt und aestimiret wird. Wien, 1721 előtt, Johann Bernhard Fischer von Erlach után. Megjelent: Johann Bernhard Fischer von Erlach: Entwurff, einer historischen Architectur... Wien, 1721. Budapesti Történeti Múzeum, Metszettár. Rózsa 1963. Kat. 123; Rózsa 1999. Kat. 180. (44. ábra)

Térképek / Maps

Bredokow-térkép

GEOMETRISCHER Grundt-Riß der Neunmahl Bekriegten Undt Blutig Besiegten Königlichen Ungarischen Resitends Stadt BUDA vel Offen, Wien (?), 1686, H. Bredokow Hessisches Staatsarchiv Marburg, Wilhelmshöher Kriegskarten Bd. 6. No. 20. (C.5.2. tábla)

Hauy-térkép

PLAN DE LA VILLE ET CHATEAV DE BVDE En l’estat quilz sont presentement En Januier 1687. Buda, 1687, Joseph Hauy. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kartensammlung Ke 3-5/1. (C.4.1. tábla)

Juvigny–Greischer-térkép

Ichonographica Imago Obsidionis Expugnationisque Bvdensis, unacum tribus prospectibus, necnon cum explicatione variorum Irruptionum, Stragumque, Hostium, utriusque demum in acie contra se inuicem stantis copiosissimi Exercitús omnia ad uiuum accurate delineate, dimensaque a Carolo Juuigny Incltyi Regiminis Monsfeldiani Officiali et Ingenieur. 1686. Wien, 1686, Karl Joseph Juvigny – Mathias Greischer. Karlsruhe, Badisches Generallandesarchiv, Kartensammlung des grossherzoglichen Haus-Fidei-komisses, Nach Bänden geordnete Sammlung, Band XIV. Nr. 5. Rózsa 1963. Kat. 264; Rózsa 1999. Kat. 34.

Hallart–Wening-térkép

IL PIANO DI BVDA ASSEDIATA. München, 1686, Louis Nicholas d’Hallart – Michael Wening. Budapesti Történeti Múzeum, Metszettár. Rózsa 1963. Kat. 100; Rózsa 1999. Kat. 152.

de La Vigne-térkép

BVDAE AC PESTI ICHONOGRAPHICA DESCRIPTIO TVM ETIA(m) EARV(m) VICINARV(m), CASTRORV(m), AGGERORV(m), FOSSARV(m), PROSPECTVV(m), NVDA, AC RECTA SCENOGRAPHICA DELINEATIO, ALIARVMVE DICTAE BVDAE OBSIDIONIS PARTICVLARITATV(m) À SAC(ratissimi) CAES(arei) MAI(estatis) EXERCITV, EIVSQVE PRAECELSORVM FOEDERATORVM COPIIS FACTAE. Wien (?), 1686, Nicolas Marcel de La Vigne. Budapesti Történeti Múzeum, Metszettár. Rózsa 1963. Kat. 21, 88, 98; Rózsa 1999. Kat. 27, 121, 150. (C.5.1. tábla)

Marsigli-térképA

Ismeretlen rajzoló, 1686. Bologna, Bibliotheca Universitaria di Bologna, Ms. Vol. 8. c. 1. Veress 1906. 103–170.

Marsigli-térképB

Ismeretlen rajzoló, 1686. Bologna, Bibliotheca Universitaria di Bologna, Ms. Vol. 24. c. 37. Veress 1906. 103–170.

Marsigli-jegyzék

Memoriale delli edifizii ch’erano de’ Turchi in Buda. [Luigi Ferdinando Marsigli, 1686] Bologna, Bibliotheca Universitaria di Bologna, Ms. Vol. 5. illetve Ms. Vol. 57. 401/4. Veress 1906. 134–142.

Matthey-térkép

Plan der König. Haupt-Stadt und Vestung Offen nebst der über der Donau befindlichen...Stadt Pest. Buda (Ofen), 1743, Johann Matthey. Wien, Kriegsarchiv, Kartensammlung, 1743. G I h 67. Eperjesy 1928. 611.

Magyar Várostörténeti Atlasz
Sorozatszerkesztők: † Kubinyi András, Szende Katalin, Tringli István

Hungarian Atlas of Historic Towns
Series editors: † András Kubinyi, Katalin Szende, István Tringli

Studia ad Archaeologiam Pasmaniensia – A PPKE BTK Régészeti
Tanszékének Kiadványai 3.

Studia ad Archaeologiam Pasmaniensia – Archaeological Studies of
PPCU Department of Archaeology 3.

Kiadja: A Magyar Tudományos Akadémia
Várostörténeti Albizottsága megbízásából
a Budapesti Történeti Múzeum és
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti- és
Társadalomtudományi Kar Régészeti Tanszék

Published on behalf of the Sub-committee for Urban History of the
Hungarian Academy of Sciences by
Budapest History Museum and
Pázmány Péter Catholic University, Faculty of Humanities and Social
Sciences, Department of Archaeology

A tanulmányt lektorálta: Spekner Enikő
Kartográfia: Kuczogi Zsuzsanna, Nagy Béla, Szemerey Anna
Fotók: Bakos Ágnes, Tihanyi Bence
Angol fordítás: Alan Campbell

The study was reviewed by Enikő Spekner
Cartography: Zsuzsanna Kuczogi, Béla Nagy, Anna Szemerey
Photos: Ágnes Bakos, Bence Tihanyi
English translation: Alan Campbell

© Végh András
© Archaeolingua Alapítvány
© Budapesti Történeti Múzeum
© Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti- és
Társadalomtudományi Kar Régészeti Tanszék

© András Végh
© Archaeolingua Foundation
© Budapest History Museum
© PPCU Department of Archaeology

A kiadvány megjelenését támogatták:

Grants towards production were awarded by:

Budapesti Történeti Múzeum / Budapest History Museum

Pázmány Péter Katolikus Egyetem / Pázmány Péter Catholic University
Központi Alapok Program KAP15-111-1.8-BTK Témaszám: 81066

OTKA T 46466, OTKA PUB-K 117232

A kötetet gondozta és a CD-t kiadta / Product coordinating and CD editing:
Archaeolingua Alapítvány

Címlapkép:
Buda látképe Hartmann Schedel Világkrónikájában, 1493
Budapesti Történeti Múzeum, Fővárosi Képtár, Metszettár,
Lanfranchi I. A.

Cover illustration:
View of Buda in the World Chronicle of Hartmann Schedel, 1493
Budapest History Museum, Municipal Gallery, Collection of Graphics,
Lanfranchi I. A.

Felelős kiadók: Dr. Farbaky Péter főigazgató és
Dr. Major Balázs tanszékvezető
Kiadványterv és tipográfia: Lengyel János
Tördelés: Wilhelem Zsolt
Nyomdai előállítás: Pauker Holding Kft.

Managing publishers: Dr. Péter Farbaky General Director,
Dr. Balázs Major Head of Department
Design and typography: János Lengyel
Typesetting: Zsolt Wilhelem
Printed in Hungary by Pauker Holding Ltd.

ISBN 978-615-5341-22-9

ISBN 978-615-5341-22-9